

ISSN 2226-0994

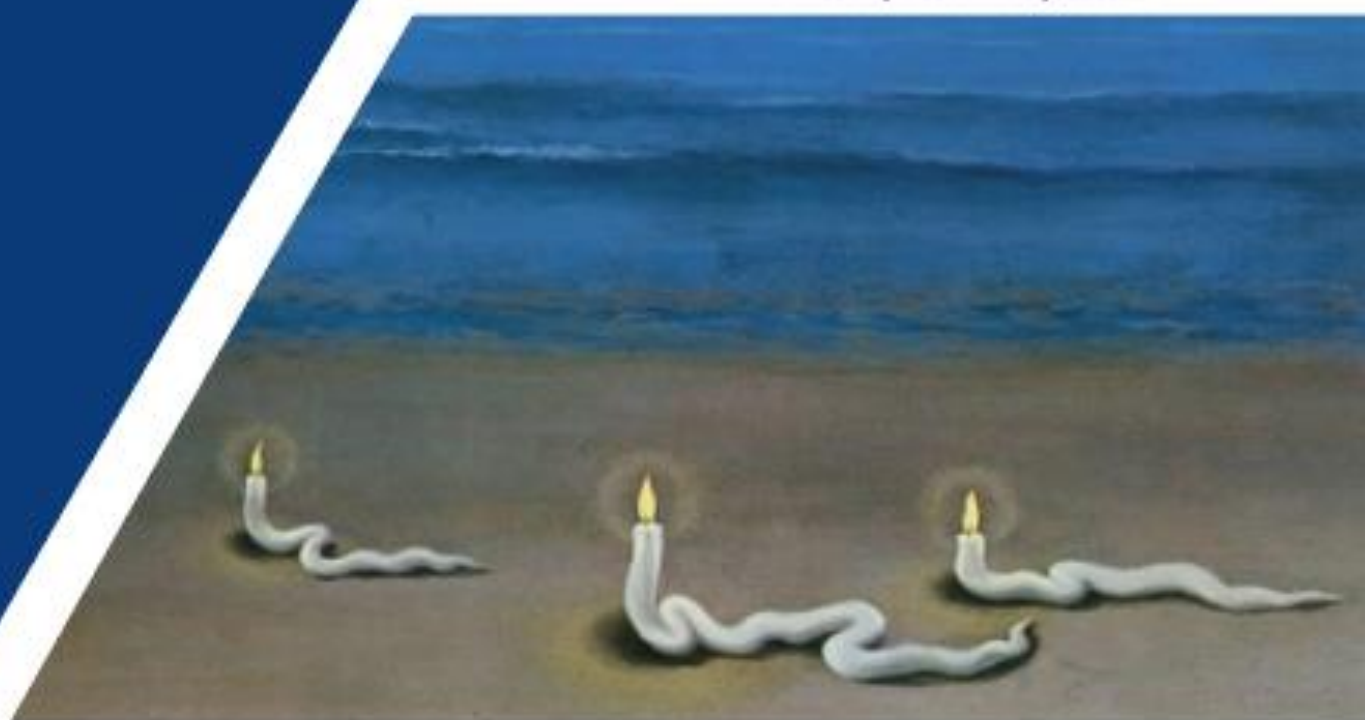

KARAZIN UNIVERSITY
CLASSICS AHEAD OF TIME

The Journal of V. N. Karazin
Kharkiv National University

Series **Philosophy.**
Philosophical Peripetias

Вісник Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна
серія

ФІЛОСОФІЯ
ФІЛОСОФСЬКІ ПЕРИПЕТІЇ

71'2024

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE

ВІСНИК

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Серія

«Філософія. Філософські перипетії»

The Journal

of V. N. Karazin Kharkiv National University

Series

Philosophy. Philosophical Peripeteias

Випуск / Issue 71

Заснована 1965 року / Founded in 1965

Харків – 2024 – Kharkiv

Вісник містить статті, присвячені висвітленню результатів наукових досліджень у галузі теоретичної та практичної філософії. УДК 1. Для викладачів філософських і культурологічних дисциплін, наукових співробітників, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться філософськими проблемами сучасності.

Засновник: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Рік заснування 1965. Періодичність видання – два рази на рік.
Вісник є фаховим виданням у галузі філософських наук, категорія «Б»
(наказ МОН України № 409 від 17.03.2020)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 26 від 23 грудня 2024 р.)

Вельш Вольфганг – доктор філософських наук, почесний професор Інституту філософії філософського факультету Єнського університету імені Фрідріха Шіллера (м. Єна, Німеччина) – **головний редактор**.

Перепелиця Олег Миколайович – доктор філософських наук, завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна) – **заступник головного редактора**.

Голубенко Олександр Васильович – кандидат філософських наук, доцент кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна) – **відповідальний секретар**.

Редакційна колегія

Абашнік Володимир Олексійович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та суспільних наук Харківського національного медичного університету (м. Харків, Україна).

Асмут Христоф – доктор філософських наук, професор Інституту історії і філософії науки, техніки та літератури факультету гуманітарних і педагогічних наук Технічного університету Берліну (м. Берлін, Німеччина).

Воропай Тетяна Степанівна – докторка філософських наук, професорка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Харків, Україна).

Гагенгрубер Рут – докторка філософії, професорка, завідувачка кафедри практичної філософії Падерборнського університету (м. Падерборн, Німеччина).

Газнок Алісія Михайлівна – докторка філософських наук, професорка, завідувачка кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури (м. Харків, Україна).

Гіншелвуд Роберт – почесний професор психосоціальних та психоаналітичних досліджень Університету Ессексу (м. Колчестер, Велика Британія).

Загурська Наталя Віталіївна – докторка філософських наук, професорка кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Карась Анатолій Феодосійович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна).

Карпенко Іван Васильович – доктор філософських наук, професор, декан філософського факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Каттаго Сіобган – докторка філософії, старша наукова співробітниця кафедри практичної філософії, відділ філософії Інституту філософії та семіотики факультету мистецтв і гуманітарних наук Тартуського університету (м. Тарту, Естонія).

Корабляова Надія Степанівна – докторка філософських наук, професорка кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

Кравченко Петро Анатолійович – доктор філософських наук, професор, декан історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава, Україна).

Лабуда Павол – доктор філософії, доцент кафедри філософії факультету мистецтв та літератури Католицького університету в Ружомберку (м. Ружомберок, Словачька Республіка).

Меєс Аве – докторка філософії, наукова співробітниця кафедри філософії науки, відділ філософії Інституту філософії та семіотики факультету мистецтв і гуманітарних наук Тартуського університету (м. Тарту, Естонія).

Мозгова Наталя Григорівна – докторка філософських наук, професорка, завідувачка кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Плаш'єнкова Златіца – докторка філософії, професорка кафедри філософії та історії філософії факультету мистецтв Університету імені Коменського в Братиславі (м. Братислава, Словачька Республіка).

Тарароєв Яків Володимирович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» (м. Харків, Україна).

Чечерські Тадеуш – доктор філософських наук, президент Польського семіотичного товариства, доцент кафедри сучасної філософії Інституту філософії факультету філософії та соціології Варшавського університету (м. Варшава, Республіка Польща).

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Філософський факультет

Кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

61022, Харків, майдан Свободи, 6, к. 293

тел. +38(057)707-52-71

E-mail: philosophy.1804@karazin.ua, peripetias.journal@karazin.ua

Сайт видання: <https://periodicals.karazin.ua/philosophy>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Ідентифікатор медіа у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа: R30-04476

(Рішення № 1538 від 09.05.2024 р. Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Протокол № 15)

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2024.

By Decree № 409 of 17 March 2020 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine
the status of specialized edition on philosophical sciences was given. UDC 1.

Founder: V. N. Karazin Kharkiv National University. Established in 1965. The publication frequency is twice a year.

Published by the decision of the Academic council of V. N. Karazin Kharkiv National University
(Protocol № 26 dated 23.12.2024).

Editorial Office

Editor-in-Chief

Welsch Wolfgang – D.Sc. (Philosophy), Emeritus Professor of the Institute of Philosophy, Faculty of Philosophy, Friedrich Schiller University of Jena (*Jena, Germany*).

Deputy Chief Editor

Perepelytsia Oleh M. – D.Sc. (Philosophy), Head of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University (*Kharkiv, Ukraine*).

Executive Secretary, Technical Editor

Holubenko Oleksandr V. – Ph.D. (Philosophy), Associate Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University (*Kharkiv, Ukraine*).

Editorial Board

Abashnik Volodymyr – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of philosophy and social sciences Kharkiv National Medical University (*Kharkiv, Ukraine*).

Asmuth Christoph – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Institute of History and Philosophy of Science, Technology, and Literature, Faculty of Humanities and Educational Sciences, Technical University of Berlin (*Berlin, Germany*).

Ciecierski Tadeusz – D.Sc. (Philosophy), Assistant Professor of the Department of Modern Philosophy, Institute of Philosophy, Faculty of Philosophy and Sociology, University of Warsaw, President of Polish Semiotic Society (*Warsaw, Poland*).

Hagengruber Ruth – Ph.D. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Practical Philosophy, Institute of Human Sciences, Faculty of Arts and Humanities, University of Paderborn, Director of the Center for the History of Women Philosophers and Scientists (*Paderborn, Germany*).

Hazniuk Lidiia M. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Humanities, Kharkiv State Academy of Physical Culture (*Kharkiv, Ukraine*).

Hinshelwood Robert – Emeritus Professor of Psychosocial and Psychoanalytic Studies, University of Essex (*Colchester, United Kingdom*).

Karas Anatolii F. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Philosophy, Ivan Franko Lviv National University (*Lviv, Ukraine*).

Karpenko Ivan V. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Dean of the Faculty of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University (*Kharkiv, Ukraine*).

Kattago Siobhan – Ph.D. (Philosophy), Senior Research Fellow of the Chair of Practical Philosophy, Department of Philosophy, Institute of Philosophy and Semiotics, Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu (*Tartu, Estonia*).

Korablova Nadiia S. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University (*Kharkiv, Ukraine*).

Kravchenko Petro A. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Dean of the Faculty of History, V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (*Poltava, Ukraine*).

Labuda Pavol – Ph.D. (Philosophy), Assistant Professor of the Department of Philosophy, Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ružomberok (*Ružomberok, Slovakia*).

Mets Ave – Ph.D. (Philosophy), Research Fellow of the Chair of Philosophy of Science, Department of Philosophy, Institute of Philosophy and Semiotics, Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu (*Tartu, Estonia*).

Mozghova Natalia H. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Philosophy, M. P. Dragomanov National Pedagogical University (*Kyiv, Ukraine*).

Plašienková Zlatica – Ph.D. (Philosophy), Professor of the Department of Philosophy and History of Philosophy, Faculty of Arts, Comenius University in Bratislava (*Bratislava, Slovakia*).

Tararoev Yakiv V. – D.Sc. (Philosophy), Professor, Head of the Department of Philosophy, National Technical University “Kharkiv Polytechnic Institute” (*Kharkiv, Ukraine*).

Voropai Tetiana S. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kharkiv National University of Internal Affairs (*Kharkiv, Ukraine*).

Zahurska Nataliia V. – D.Sc. (Philosophy), Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad, V. N. Karazin Kharkiv National University (*Kharkiv, Ukraine*).

V. N. Karazin Kharkiv National University

Faculty of Philosophy

Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad

6, Svobody sq., r. 2-93, 61022, Kharkiv, Ukraine

tel. +38(057)707-52-71

E-mail: philosophy.1804@karazin.ua, peripetias.journal@karazin.ua

Website: <https://periodicals.karazin.ua/philosophy>

The Peer-reviewed Journal.

Media identifier in the Register of the field of Media Entities: R30-04476

(Decision № 1538 dated May 9, 2024 of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine, Protocol № 15)

© V. N. Karazin Kharkiv National University, design, 2024.

ЗМІСТ

Тягло О. В. ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ.....	6
Толстов І. В., Чернишов В. В. МУДРІСТЬ VS ГЛУПОТА: ПРО ДВА ТИПИ ВИХОВАННЯ У ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО.....	17
Загурська Н. В. ПОСТ-ПОСТМОДЕРНА ВЕРСІЙНІСТЬ	31
Шильман М. Є., Широков К. В. СУБ'ЄКТИВНОСТІ МЕДИКАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА	39
Львів І. В. ВІД ІДЕОЛОГІЇ ДО ІДЕО-ГРАФІЇ: КОРПУСНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФІЇ ЛУЇ АЛЬТЮССЕРА ТА СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ГО «СОЦІАЛЬНИЙ РУХ» ТА МЕДИЧНИЙ РУХ «БУДЬ ЯК НІНА»).....	48
Храброва В. Д. РОЗВИТОК ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ І ПЕРСПЕКТИВИ (ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД) РОБОТИ.....	71
Газнюк А. М., Бейлін М. В., Соїна І. Ю. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ: ОСОБИСТІСТЬ ЧИ ІНСТРУМЕНТ.....	81
Трачук М. С. ВИНАХІД ПОЛІТИКИ: МІЖ АГОНІСТИЧНОЮ РИТОРИКОЮ ТА ПОЛЕМІЧНОЮ ДІАЛЕКТИКОЮ.....	97
Ткаченко В. В. ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ВІЙНИ У СУЧАСНОМУ ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ.....	111
Жеронкін А. В. “ПОГЛЯД” ІНШОГО ТА КСЕНОФОБИЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ РОЗШУКИ СУТНОСТІ ПРИСТРІТУ.....	118
Щербаківа А. А. НООГЕНЕТИЧНИЙ НЕВРОЗ, НООДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ І САМОРЕФЛЕКСІЯ ОСОБИСТОСТІ В ЕКЗИСТЕНЦІЙНОМУ АНАЛІЗІ ТА ЛОГОТЕРАПІЇ.....	130
Коваль О. А., Сахно А. Є. СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ У ФОРМАХ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ: КАНОН, НОРМА ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЦЕНЗУРИ	140
Опрія П. В. ПЕРСПЕКТИВИ ФІЛОСОФСЬКО-ТОПОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕАТРУ	151
Абашинік У. В. «СУБСТАНЦІЯ»: БОДІ-ГОРОР VS ЕЙДЖИЗМ І СЕКСИЗМ	161
Лойко О. В., Попова Н. В. АВТОРСТВО У ДИСКУРСИВНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ.....	170
Смоляга М. В. ЧИ ВСЕ ЗАХІД ЗНАЄ ПРО ПРИРОДУ? (ОБРАЗ ПРИРОДИ В КИТАЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ.....	189
Голіков С. О., Голіков О. С. (?)ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В (ПОСТ)СУЧАСНОМУ СВІТІ: РЕ-, ДЕ-, КОНТР-, АНТИ-, СУБ-, СУБВЕРС-, ДІВЕРС-, АЛЬТЕР-.....	198

CONTENT

<i>Tiaglo Oleksandr</i> TO COMPREHENSION OF THE CRITICAL THINKING NATURE: PHILOSOPHY OF HEART.....	6
<i>Tolstov Ivan, Chernyshev Victor</i> WISDOM VS FOLLY: ON TWO KINDS OF EDUCATION IN GREGORY SKOVORODA AND ERASMUS OF ROTTERDAM.....	17
<i>Zaburska Nataliia</i> POST-POSTMODERN <i>VERSATILITY</i>	31
<i>Shilman Michael, Shyrokov Kyrylo</i> SUBJECTIVITIES OF MEDICALIZED SOCIETY	39
<i>Ilin Illia</i> FROM IDEOLOGY TO IDEO-GRAPHY: A CORPUS-BASED ANALYSIS OF LOUIS ALTHUSSER'S PHILOSOPHY AND THE SOCIAL MEDIA OF UKRAINIAN WORKERS' ORGANIZATIONS (NGO «SOTSIALNYI RUKH» AND THE MEDICAL MOVEMENT «#BUD'YAKNINA»)	48
<i>Khrabrova Veronica</i> DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PROSPECTS (EMANCIPATION FROM) JOB	71
<i>Gazniuk Lidiia, Beilin Mykhailo, Soina Iryna</i> ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HUMAN LIFE: PERSON OR INSTRUMENT'	81
<i>Trachuk Mykyta</i> INVENTION OF POLITICS: BETWEEN AGONISTIC RHETORIC AND POLEMICAL DIALECTIC	97
<i>Tkachenko Valeriia</i> VERBALIZATION OF WAR IN THE MODERN DIGITAL SPACE	111
<i>Zheronkin Anton</i> "THE GAZE" OF THE OTHER AND XENOPHOBIA: PHENOMENOLOGICAL SEARCHES FOR THE ESSENCE OF THE EVIL EYE	118
<i>Shcherbakova Anastasiya</i> NOOGENETIC NEUROSIS, NOODYNAMIC PROCESSES AND SELF- REFLECTION PERSONALITY IN EXISTENTIAL ANALYSIS AND LOGOTHERAPY	130
<i>Koval Olena, Sakhno Andrii</i> SOCIETAL IDEAL IN THE FORM OF ARTISTIC CULTURE: CANON, NORM AS TOOLS OF CENSORSHIP	140
<i>Oprya Polina</i> PROSPECTS OF PHILOSOPHICAL-TOPOGRAPHICAL RESEARCH OF THEATER	151
<i>Abashnik Uliana</i> "THE SUBSTANCE": BODY HORROR VS. AGEISM AND SEXISM	161
<i>Loiko Oleksandr, Popova Nataliia</i> AUTHORSHIP IN THE DISCURSIVE PERSPECTIVE	170
<i>Smolyaga Marina</i> DOES THE WEST KNOW EVERYTHING ABOUT NATURE? (THE IMAGE OF NATURE IN THE CHINESE TRADITION)	189
<i>Golikov Sergey, Golikov Alexander</i> (?)INSTITUTIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN THE (POST)MODERN WORLD: RE-, DE-, COUNTER-, ANTI-, SUB-, SUBVERS-, DIVERS-, ALTER-.....	198

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-1

УДК: 141.3 : 37.01

Олександр Тягло

ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ²

В розвідці показано, що у XXI столітті критичне мислення виявляється необхідним як за мирного, так і за воєнного часу. Однак в Україні його стан наразі не можна визнати цілком задовільним. Тож, серед іншого, зберігає актуальність проблема: як забезпечити, щоб виховання і ефективне функціонування критичного мислення в нашій країні знайшло надійні підстави та набуло регулярності? Виходжу із припущення, що на шляху вирішення вказаної проблеми не достатньо обмежитись більш-менш поглибленим вивченням доробку світової думки і практики та буквальною повторенням того, що вдасться засвоїти. Слід прискіпливо переосмислити це засвоєне з огляду на доречні вітчизняні традиції й реалії сьогоденного буття, зробити його зрозумілішим і легшим до сприйняття широким загалом через синтез із дотичними здобутками національного досвіду. Дане припущення визначає мою конкретну мету – з'ясувати, які питомі здобутки української філософської думки слід використати, аби посприяти коректному осягненню природи критичного мислення і, далі, належній організації його виховання. Задля досягнення цієї мети розглянуто актуальну в такому зв'язку спадщину нашого філософського генія – Григорія Сковороди, її коментування Дмитром Чижевським.

Аргументовано, що вітчизняна філософія серця, ключове для неї поняття «глибокого Серця» надає суттєву підставу коректного розуміння природи критичного мислення, організації його виховання. Свідоме критичне мислення не слід відривати од несвідомого, в термінах Сковороди і Чижевського – од «Серця», найглибшої в людині «безодні», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки. Значною мірою саме в «глибокому Серці» формуються когнітивні й афективні диспозиції, які становлять необхідне підґрунтя виховання, засвоєння, регулярного плідного функціонування критичного мислення. Воно не ізольоване від впливу «Серця» і як виток різноманітних емоцій, почуттів, що охоплюється, зокрема, у сучасному понятті турботливого мислення.

Виховання особи з мисленням вищого порядку, включаючи дійсне критичне мислення, ймовірно досягне успіху тоді, коли розпочинатиметься не у вищій або у старших класах школи, а щонайпізніше у дитсадку. Зміст і форму подання критичного мислення слід варіювати залежно від послідовних стадій: інтродукційної стадії, стадій практики та інтегрування, а також узагальненого переносу. Стверджується, що у межах останньої з них корисним є «схрещування» поширеного в Україні університетського курсу логіки і світового доробку у сфері критичного мислення.

Ключові слова: : критичне мислення, філософія серця, "глибоке Серце", позасвідоме, Григорій Сковорода, Дмитро Чижевський.

Вступ

У прогностичній доповіді «Майбутнє різновидів праці. Професії, вміння і стратегія для робочої сили Четвертої індустріальної революції», створеної в процесі підготовки до Всесвітньому економічному форумі 2016 року, було аргументовано, що у переліку найбільш затребуваних вмінь успішних працівників різних галузей сучасної індустрії одне з перших місць посідає критичне мислення [The Future of Jobs..., 2016, p. 73, 79, 85], [Gray, 2016], [Тягло, 2017с, с. 249-251]. Неочікувана пандемія Ковід-19 і пов'язана з нею глобальна рецесія значно підвищили невизначеність прогнозів щодо ринку праці. Попри

© Тягло О. В., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

² Стаття написана на основі доповіді, представленої на пленарному засіданні XXXI Харківських міжнародних сковородинівських читань «Метафізика серця в українській та західноєвропейській філософії» (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 3 грудня 2023 року).

це в аналогічній доповіді 2020 року знову відзначено, що до 2025 року критичне мислення й аналіз залишатимуться серед найбільш затребуваних вмінь чи груп вмінь [The Future of Jobs..., 2020, р. 5, 35-36]. За оцінками експертів ці й подібні передбачення виправдовуються [Wells, 2024].

За умов властивих нашому часу нескінченних інформаційних протиборств потреба у критичному мисленні ще більше зростає, воно є необхідною зброєю у ефективній протидії дезінформації та місінформації¹. Для нас це вкрай важливо, насамперед через інформаційну війну – невід’ємну складову тривалої гібридної агресії, розгорнутої РФ проти України [Зеленський, 2021], [Тягло, 2022]. Навіть більше, критичне мислення необхідне в організації чи управлінні сучасними бойовими діями. Наприкінці 2023 року бригадний генерал Сергій Собко у публікації «Навчені перемагати» відзначив, що сьогодні від командирів вимагаються навички ретельного, але швидкого планування і ведення бою із застосуванням різних сил та засобів. Що, своєю чергою, передбачає навички критичного мислення та ініціативи, наголосив воєначальник. Разом з тим, чи готувала до цього система військової освіти України?

«Система не передбачала заохочення до ініціативності та креативу. Критичне мислення швидше переслідувалося, ніж стимулювалося, оскільки воно ставило би під сумнів ту реальність, в якій перебували Збройні Сили в цілому та військова освіта зокрема. Замість критичного мислення практикувалася навчена безпомічність – ти не можеш і не повинен ні на що впливати, є ті, хто вирішать за тебе... Система навчала підкорятися, а не перемагати» [Собко, 2023]².

Ця вкрай прикра ситуація – і не тільки у військовій освіті! – не виглядає сюрпризом. Вона цілком відповідає сумнозвісній нормі з орвелівського «Колгоспу тварин»: «Якщо товариш Наполеон так каже, то так і мусить бути!». Інакше кажучи, описане Собком свідчить про дотепер не викорінену із психіки частини українців, включаючи як військових, так і цивільних, схильність до патерналізму в управлінні. А коли згадати Імануеля Канта, такий патерналізм є найбільшим деспотизмом, що тільки можна помислити [Kant, 1996, р. 289].

Окрім шкідливих рецидивів патерналізму, суттєвим гальмом у вкоріненні та застосуванні в нашій країні критичного мислення досить часто виявляється поверхнєве розуміння його природи. Внаслідок цього деякі дослідники і педагоги припускаються непоодиноких помилок [Герно, 2012], [Тягло, 2017b]. Сама ідея критичного мислення вульгаризується чи навіть радикально спотворюється: це можна підтвердити не тільки конкретними прикладами [Тягло, 2017a, с. 274-275], а й широким узагальненням сучасної української дослідниці Надії Козаченко:

«Критичне мислення стало доволі розтиражованим терміном, яким оперують як певним повсякденним кліше, прикриваючи ним невміння прислухатися до іншої думки, критиканство внаслідок нездатності сприйняти новий підхід, прагнення самоствердитися за рахунок жорсткого дискутування тощо» [Козаченко, 2021, с. 257].

¹ У доповіді про глобальні ризики, створеної до Всесвітнього економічного форуму 2024 року, місінформація і дезінформація визнані другим за серйозністю ризиком цього року, найсерйознішим – у перспективі наступних двох років та п’ятим з десяти найбільш серйозних – у десятилітній перспективі [The Global Risks..., 2024, р. 7-8].

² Доповнення цього свідчення знаходжу у заяві чинного комбрига полковника Ігоря Оболенського. Воно стосується стандартної в армії США, але нової для українських військових процедури after-action review, тобто аналізу проведених дій. Після кожної дії ми робимо аналіз, шукаємо свої помилки, відзначає Оболенський. І далі: «Я вам скажу, дуже тяжко людям це заходить. Тому що треба думати, треба розвиватися. А потім ще й признавати свої помилки. І я навіть своїм людям кажу: я не можу все знати, я можу іноді тупити, ви – мої помічники, ви маєте донести до мене помилки так, щоб задача була виконана. Немає задачі зробити командир приємно або зробити так, щоб командир завжди був правий» [Лукашова, 2024]. Тут маємо фактичну, хоч і не артикульовану явно, відсилку до нагальної потреби регулярно виховувати і практикувати критичне мислення, причому *сильне* критичне мислення.

З огляду хоча б на зазначене стан критичного мислення в Україні дотепер не можна визнати цілком задовільним¹. Тож, серед іншого, зберігає актуальність *проблема*: як забезпечити, щоб виховання і ефективне функціонування критичного мислення в нашій країні знайшло надійні підстави та набуло регулярності? У своїй розвідці виходитиму із *припущення*, що на шляху вирішення вказаної проблеми не достатньо обмежитись більш-менш поглибленим вивченням доробку світової думки і практики та буквальною повторенням того, що вдасться засвоїти. Слід прискіпливо переосмислити це засвоєне з огляду на доречні вітчизняні традиції й реалії сьогоденного буття, зробити його зрозумілішим і легшим до сприйняття широким загальом через синтез із дотичними здобутками національного досвіду. Дане припущення визначає мою конкретну *мету* – з'ясувати, які питомі здобутки української філософської думки слід використати, аби посприяти коректному осягненню природи критичного мислення і, далі, належній організації його виховання. Задля досягнення цієї мети звернуся насамперед до актуальної в такому зв'язку спадщини нашого філософського генія – Григорія Сковороди.

Ідея «глибокого Серця»

Однією з типових рис психіки українця визнається суттєвість емоцій, почуттів в усіх вимірах буття [Чижевський, 1992, с. 20], [Ушкалов, 2011, с. 42]. На теренах нашої країни початок поглибленого осмислення цієї риси, схоплюваної поняттям серця, зазвичай пов'язують з релігійно-філософськими студіями Григорія Сковороди². З тих часів ідея кордоцентризму, філософія серця становить істотну складову української філософської традиції [Горський, 1997, с. 97-98], [Попович, 2001, с. 285]. Проте, як проникливо відзначив Дмитро Чижевський, «філософія серця має й інший сенс: в людськiм душевнiм життi глибше, нiж свiдомi психiчнi переживання, служить їх основа – «серце», найглибше в людині, «безодня», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки (Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш)» [Чижевський, 1992, с. 22-23].

Справді, в одному зі своїх засадничих творів «Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе» Сковорода використовує запозичений у старозавітного пророка Єремії вираз «глубокое Сёрдце», розуміючи його наступним чином: «... глубокое же Сёрдце и одному только Богу познаваемое не иное что есть, как Мыслей наших неограниченная Бездна, просто сказать, Душа, то есть Ёстое Существо, и Сущая Ёста, и самая ЕССЕНЦИЯ...» [Сковорода, 2011, с. 247-248].

Роз'яснюючи ключовий тут термін «Сёрдце» (і відповідне поняття), Чижевський зауважив наступне:

«Ця «безодня» в людині є «серце», себто джерело думок і бажань людських. Не надаючи слову «серце» емоціоналістичного відтінку, Сковорода в цім вченні все ж переборює односторонній раціоналізм сучасної йому психології. «Серце», як це ясно із його характеристики, є для Сковороди позасвідоме (скоріше «над-свідоме» ніж «під-свідоме»). І цікаво те, що продовжуючи платонівську і християнську традицію, і наближаючись до декого з мисленників пізньої романтики, Сковорода малює це позасвідоме не як нижче в порівнянні до свідомого психічного життя, а як вище і глибше, не як джерело порушень і збочень у «нормальному» ході психічних переживань, джерело, так би мовити, «темних» сил, а як осередок усього доброго та

¹ Ще у червні 2017 року тогочасна пані міністр освіти і науки Лілія Гриневич зауважила, що серед вимог до успішних працівників вже найближчого майбутнього – вміння вирішувати комплексні завдання, критичне мислення, креативність і т. ін. Однак «в Україні дуже мало шкіл, які цьому вчать, і ми мусимо це змінити» [Гриневич, 2017]. На жаль, ситуація не змінюється так швидко і якісно, як хотілось би.

² На думку Юрія Федіва і Наталії Мозгової, найбільш важливим і глибоким в людині, за Сковородою, є її емоційно-вольове начало – «серце»: із серця випливає все – і думка, і стремління, і почуття [Федів, 2001, с. 128].

світлого, не як сліпу силу, а скоріше як провидчу та пророчу» [Чижевський, 1992, с. 63]¹.

Певна річ, тут маємо справу з реконструкцією поглядів Сковороди у невластивих йому термінах «свідоме – позасвідоме», «підсвідоме – надсвідоме». Але у цій реконструкції сучасний філософ доволі адекватно висловив розуміння й оцінку таємних глибин людської психіки, що слугують підвалинами різноманітної свідомої активності – раціонального мислення, моральних рішень і вчинків тощо.

Між двома відзначеними Чижевським тлумаченнями філософії серця існує певна відмінність, але, як на мене, немає нездоланної суперечності. Тож з огляду на обидва, спираючись ще й на деякі сучасні знахідки світової науково-педагогічної думки, спробую далі прояснити і поглибити розуміння природи критичного мислення, належних шляхів його виховання і засвоєння.

Критичне мислення: свідоме і позасвідоме

На думку авторитетного фахівця з Каліфорнії Ричарда Пола, критичне мислення – це мислення про мислення, коли ви мислите задля вдосконалення (свого) мислення [Paul, 1993, p. 91]². Тож здається, що по суті критичне мислення є цілком і виключно свідомою рефлексією. Кінцева мета критичного мислення конструктивна – це вдосконалення мислення, а, отже, і різноманітної осмисленої активності. Та коли мислення зіптовхується з власними вадами, випадковими помилками чи навмисною брехнею, актуалізується його критичний потенціал.

За Полом, критичне мислення повинне спрямовуватися не тільки на мислення когось іншого, а і на мислення самого критика, само на себе. Інакше матимемо *слабке*, а не *сильне* критичне мислення. Однак тільки останнє веде до самовдосконалення і в цьому сенсі є довершеним. Наголос саме на сильному критичному мисленні відповідає ключовому імперативу Сковороди «Узнай себе!» [Сковорода, 2011, с. 231, 235, 241-242, 246].

На думку знаного у світі дослідника і педагога з університету Монтклера (Нью-Джерсі, США) Метью Ліпмана у реальному бутті критичне мислення функціонує як один із взаємопов'язаних аспектів, або вимірів, *мислення вищого порядку*. Два інші аспекти тут – *творче* та *турботливе мислення* [Lipman, 1993], [Lipman, 2003, p. 197-202, 262]. Давно відомо, що творче мислення не є цілком свідомим, воно суттєво виходить у царину позасвідомого щонайменше на стадії інкубації здогадки³. Поняття турботливого, або дбайливого, мислення потрібне для вираження забарвленості перших двох аспектів позитивними або негативними емоціями, почуттями, досить часто пов'язаними з позасвідомим. Критичне

¹ Не можна не зазначити, що у Сковороди поняття серця підлягає загальному поділу з огляду на «дві натури» – видиму і невидиму. «Так для чого же не быть Двоим Сердцам? Видѣл ты и любил Болвана и Йдола в твоѣм Тѣлѣ, а не Йстинное ТѣЛО, во ХРИСТѢ сокровѣнное. Ты любил Сам Себѣ. То есть Прах твой, а не сокровенную Божию ЙСТИНУ в Тебѣ, которыя Ты никогда не видѣл» [Сковорода, 2011, с. 249]. «Ветхому», «старому», «суѣтному» серцю, «праху», тобто видимій натурі, Сковорода протиставляє невидиме, духовне Серце: «... очищайте Сѣрдце ваше для Принятія Новаго Духа. Кто Старое Сѣрдце отбросил, Тот заѣлался новым человѣком» [Сковорода, 2011, с. 251-252]. Тож, якщо йти за Сковородою, виділені Чижевським позитивні ознаки стосуються, вочевидь, не «старого серця», а «Серця» «нової людини» з явною Божою Істиною у ньому. В цьому дусі, навіть обличивши прив'язку виділених ознак до специфічного світогляду Сковороди, навряд чи доречно вважати їх властивими безодні несвідомого будь-якої людини. «Может ЙСКРА БОЖІЯ пасти на темну Бездну Сѣрдца Нашего и вдруг Озарить» [Сковорода, 2011, с. 254], а може і не впасти, і не осяяти.

² Зараз не маю наміру торкатися різноманітних передумов виникнення і розвитку критичного мислення, що простежуються до Античності. З цього приводу можна звернутися, наприклад, до дослідження знаного київського філософа Михайла Бойченка [Бойченко, 2014]. Мої подальші міркування ґрунтуватимуться на сучасній версії критичного мислення, яка сформувалась у XX столітті в Північній Америці. Саме вона, як видається, є найбільш опрацьованою концептуально і педагогічно, а також достатньо прийнятною для нашої країни.

³ Класичні свідчення щодо істотності несвідомого, або позасвідомого, етапу у математичній творчості надав Анрі Пуанкаре. Спираючись на власний досвід, він описав раптове осяяння, що було наслідком тривалої попередньої позасвідомої роботи (unconscious prior work). Роль позасвідомої роботи у математичному винаході видається незаперечною, категорично узагальнив видатний науковець [Poincare, 1910, p. 328].

мислення, його висловлення може бути просякнуте, забарвлене радістю або смутком, почуттям вдячності, любові тощо, і це є суттєвим для його формування, розуміння, сприйняття. Тож хоча свідоме осердя критичного мислення не підлягає сумніву, його розгляд у повному відриві від позасвідомого в загальному випадку є надмірним спрощенням.

Одне з визначальних досліджень критичного мислення було проведене на замовлення Американської філософської асоціації за підтримки Каліфорнійського університету у Фуллертоні з лютого 1988 по листопад 1989 року. Звіт про це дослідження опублікований його науковим модератором Пітером А. Фасіоуном:

«На нашу думку, у консенсусний спосіб заявили учасники дослідження, критичне мислення має бути цілеспрямованим, здатним до саморегуляції процесом судження, що здійснюється через інтерпретацію, аналіз, оцінку і виведення висновків, а також через усвідомлення фактологічних, концептуальних, методологічних, критеріологічних чи контекстуальних засад, на яких це судження базується... виховання добре критично мислячих осіб... поєднує розвиток вмінь критичного мислення з плеканням відповідних диспозицій, що в результаті приносить корисні прозріння і становить основу раціонального та демократичного суспільства» [Facione, 1990, p. 2].

Роз'яснення й обґрунтування цієї короткої заяви і прямо пов'язаних з нею питань можна знайти у звіті Фасіоуна (див. також, напр., [Тягло, 2017с, с. 243-246]). Зараз обмежусь лише одним коментарем.

Коректного розуміння природи критичного мислення чи базованого на цьому належного його (само)виховання не досягти без урахування хоча і взаємопов'язаних, однак якісно відмінних вимірів: *когнітивного* та *афективного*. Перший враховує когнітивні, або пізнавальні, вміння і диспозиції, а другий – афективні диспозиції.

Можна зрозуміти, що когнітивні вміння ґрунтуються на природному здоровому глузді чи на науці логіки, а також на виробленій протягом нормальної соціалізації спроможності розуміти чи на герменевтиці¹. Хоча функціонування вмілого здорового глузду чи розуміння охоплюється у наукових поняттях, в основному піддається алгоритмізації і навчанню, однак витoki усього цього, принаймні почасти, криються у «безодні» підсвідомого.

У описі афективних диспозицій учасники дослідження не спромоглися уникнути майже художніх метафор.

«Тож існує критичний дух, невгамовна допитливість, загостреність думки, ревно відданість правильному мисленню, жага надійної інформації, що властиве добре критично мислячим особам, але відсутнє у тих, хто критично мислить слабо. Як вода живить спрагли рослини, так афективні диспозиції створюють підґрунтя для укорінення і розквіту визначених вмінь критичного мислення у тих, хто навчається» [Facione, 1990, p. 11].

Афективні диспозиції, як видається, істотно виходять за межі раціонального і навіть свідомого – у індивідуальне чи соціальне позасвідоме, у природні задатки людини чи у «з молоком матері всмоктані» цінності й звички людей, різноманітних людських спільнот. Можна зрозуміти, що афективні диспозиції, належачи «безодні» психіки, становлять підґрунтя доброго виховання чи функціонування критичного мислення, яке з'являється на свідомій її поверхні². Без цього навіть вміле критичне мислення «зависає у повітрі», залишаючись можливістю, здійснення якої залежить від випадкового збігу обставин.

¹ До центральних для критичного мислення когнітивних вмінь учасники розгляданого дослідження фактично одностайно віднесли аналіз, оцінку і виведення висновків. Сильна згода виявилась щодо включення до цього осердя критичного мислення інтерпретації, пояснення і саморегуляції, яка включає самоконтроль і самовиправлення [Facione, 1990, p. 3-4, 6].

² Взятиши до уваги суттєво позасвідому природу афективних диспозицій, легше зрозуміти помітне розходження експертів у ставленні до них. Значна більшість (83%) погодилась, що добре критично мислячий лю-

Отже, в загальному випадку свідоме критичне мислення не можна відірвати од несвідомого, в цілком доречних тут термінах Сковороди і Чижевського – од «Серця». Значної мірою саме «глибоке Серце» надає когнітивні й афективні диспозиції, які складають необхідне підґрунтя виховання, засвоєння і регулярної свідомої активності критичного мислення. Воно не ізольоване від впливу «серця» і як виток різноманітних емоцій, почуттів, що охоплюється, зокрема, у понятті турботливого мислення.

Коли і як виховувати критичне мислення?

З огляду на з'ясоване доцільно не навчати критичному мисленню самому по собі, а виховувати особу з мисленням вищого порядку, одним з необхідних аспектів якого є критичне мислення. У неї розвиток вміння критично мислити знаходитиме належне підґрунтя у відповідних когнітивних і афективних диспозиціях. В ідеалі розпочинати цей процес слід з формуванням психіки людської істоти ще під час вагітності матері¹. Доцільно варіюючи проміжні цілі і способи, його потрібно продовжувати у дитсадку, у межах шкільної та університетської освіти.

«Свідомо увага до виховання вмінь і диспозицій критичного мислення – мета освіти за усією програмою К-12. Плекання диспозицій критичного мислення, наголос на представленні й оцінці резонів має бути органічною частиною освіти в елементарній школі. У середній школі відомості щодо різних аспектів і застосувань критичного мислення потрібно інтегрувати до усіх навчальних предметів. А для вступників до коледжів і студентів слід розробити особливі програми вищого рівня та курси з критичного мислення. Хоча в освіті після школи програми з критичного мислення найчастіше асоціюються з кафедрами філософії, ніяк не можна обмежувати в участі у них жоден академічний підрозділ. Адже всеохоплюючі програми з критичного мислення у вишах надаватимуть студентам змогу застосовувати його у широкому спектрі тем, обговорюваних питань і проблем» [Facione, 1990, p. 15-16].

Тож в процесі належного виховання критичного мислення – з огляду як на свідомі вміння, так і на позасвідомі диспозиції – виділяють низку послідовних стадій. Надалі, вже в обговоренні оцінки критичного мислення, експерти відзначили *інтродукційну стадію, стадію практики, стадію інтегрування*, а також *стадію узагальненого переносу* [Facione, 1990, p. 17]. Через співставлення цих двох поділів доходжу висновку, що інтродукційна стадія, в значній мірі спрямована на плекання належних афективних і когнітивних диспозицій, укорінених, зокрема, у природній дитячій щирості та допитливості, ще відповідає дошкільній підготовці та початковій школі; стадії практики й інтегрування, тобто оволодіння критичного мислення на рівні одиничного та особливого інтегрування у різні навчальні предмети – навчанню у середній школі; стадії узагальненого переносу досягають ті, хто, одержуючи вищу освіту, сходять до сутності критичного мислення, досягають його універсальні норми, стандарти.

Визначені північноамериканськими експертами стадії виховання критичного мислення мають загальну природу, їх врахування актуальне і для вітчизняної системи освіти. Однак при цьому не припустимо ігнорувати певні її особливості, наприклад те, що на першому курсі наших вишів поширеним є курс загальної логіки. Це – сприятлива обставина, здатна полегшити і підвищити ефективність навчання критичному мисленню.

«Схрещування» звичного для вітчизняних вишів курсу логіки і північноамериканського доробку у сфері критичного мислення несе позитивні наслідки для засвоєння як критичного мислення, так і логіки. Викладання критичного мислення,

дині притаманні належні афективні диспозиції, але тільки 61% учасників дослідження наполягали на посиленні на них у концептуалізації власне критичного мислення [Facione, 1990, p. 11-14].

¹ Сучасні фахівці вважають, що основні риси людського психіки і поведінки починають закладатися фактично через декілька тижнів після запліднення. А здатності до засвоєння мов і логічного мислення, відповідні диспозиції формуються з середини вагітності (див., напр., [Шелест, 2015, с. 35-36]).

практиковане мною у кількох університетах Харкова, має ще і таку особливість – доповнення матеріалом щодо творчого мислення та основ композиції наукових праць. Тож пропонується курс не обмежується поданням критичного мислення, почасти орієнтуючись на освіту людини з мисленням вищого порядку (див. докладніше [Тягло, 2017с, с. 246-247]).

Разом з тим досвід свідчить, що сьогодні спроби навчання критичному мисленню у вітчизняних вишах часто не дають бажаних результатів. Одна з суттєвих причин полягає у тому, що у дитсадках і школах критичному мисленню дотепер не приділяють систематичної уваги. Тому навіть сумнісні спроби студентів засвоїти певні знання і вміння, не знаходячи підґрунтя у «глибокому Серці», у задалегідь сформованих афективних чи когнітивних диспозиціях, не приносять en masse бажаних плодів.

Отже, доцільно від самого початку виховувати особу з мисленням вищого порядку, у якій розвиток, серед іншого, вміння критично мислити знаходитиме потрібне підґрунтя у відповідних когнітивних і афективних диспозиціях. Варіюючи проміжні цілі і методи, це виховання має тривати у дитсадку, у межах шкільної й університетської освіти.

Основні висновки

Вітчизняна філософія серця, ключове для неї поняття «глибокого Серця» надає суттєву підставу коректного розуміння природи критичного мислення, належної організації його виховання.

Свідоме критичне мислення не слід відривати од несвідомого, в термінах Сковороди і Чижевського – од «Серця», найглибшої в людині «безодні», яка породжує з себе і зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої психіки. Значної мірою саме в цьому «глибокому Серці» формуються когнітивні й афективні диспозиції, які становлять необхідне підґрунтя виховання, засвоєння, регулярного плідного функціонування критичного мислення. Воно не ізольоване від впливу «Серця» і як виток різноманітних емоцій, почуттів, що охоплюється, зокрема, у сучасному понятті турботливого мислення.

Доцільно не навчати критичному мисленню самому по собі, а виховувати особу з мисленням вищого порядку, одним з необхідних аспектів якого є критичне мислення. Цей процес ймовірніше досягне успіху тоді, коли розпочинатиметься не у вищій або у старших класах школи, а щонайпізніше у дитсадку. Зміст і форму подання критичного мислення слід варіювати залежно від послідовних стадій: інтродукційної стадії, стадій практики та інтегрування, а також узагальненого переносу. У межах останньої з них позитивним є «схрещування» поширеного в Україні університетського курсу логіки і світового доробку у сфері критичного мислення.

У нашій країні критичне мислення буде успішним, коли завдяки достатньо тривалому і добре структурованому процесу виховання укоріниться не тільки у розумі, а й у «глибокому українському Серці».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бойченко М. Історичне становлення інституційних засад критичного мислення: ідейний, освітній, правовий та політичний виміри. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2014. № 2 (15). С. 80-97. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13014/Boychenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Горський В. С. *Історія української філософії: курс лекцій*. Київ : Наукова думка, 1997. 287 с.

Гриневич Л. Надто важливий. Чому потрібно прийняти новий закон про освіту? *Українська правда. Життя*. 19 червня 2017 р. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/06/19/224784/>

Зеленський В. Держава та суспільство мають усвідомити всі загрози інформаційній безпеці та знайти шляхи для протидії їм – Володимир Зеленський. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. 9 березня 2021 року. <https://www.president.gov.ua/news/derzhava-ta-suspilstvo-mayut-usvidomiti-vsi-zagrozi-informac-67001>

Козаченко Н. Критичне мислення: філософія та педагогіка. *Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць*. Кривий Ріг: КДПУ. 2021. Вип. 22. С. 251-271. <https://journal.kdpu.edu.ua/apd/article/view/4527/4205>

Лукашова С., Кутєпов Б. «Хотілось усього і швидко. Але війна буде 5 – 10 років». Комбриг «Хартії» Оболенський про те, як зробив бригаду з ДФТГ. *Українська правда*. 29 січня 2024 р. <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/01/29/7439262/>

Попович М. *Нариси історії культури України*. 2-е вид., випр. Київ: АртЕк, 2001. 728 с.

Сковорода Григорій. Наркісс. Разглагол о том: Узнай себе. *Повна академічна збірка творів* / за ред. Л. Ушкалова. Едмонтон; Торонто: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій; Харків: Майдан, 2011. С. 231-291.

Собко С. Навчені перемагати. *Українська правда*. 22 листопада 2023 року. <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/11/22/7429819/>

Терно С. Світ критичного мислення: образ та мімікрія. *Історія в сучасній школі*. 2012. №№ 7-8. С. 27-38.

Тягло О. В. Яке критичне мислення потрібне українській освіті? *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017», 25-26 квіт. 2017 р. : [матеріали доповідей та виступів]*. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2017. Ч. 3. С. 274-276. <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%202017%2003.pdf>

Тягло О. В. Критичне мислення в дії, або Досвід критичної рецензії. *Постметодика*. 2017 № 1 (126). С. 8-13. <http://roipro.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM-1-126-2017.pdf>

Тягло О. В. Досвід засвоєння критичного мислення в українській вищій школі. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2017. № 2. С. 240-257. https://www.researchgate.net/publication/324840890_Dosvid_zasvoenna_kriticnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij_skoli

Тягло О. В. Освітні виклики інформаційної війни. *VI Міжнародна науково-практична конференція «Знання. Освіта. Освіченість». Феномен успіху Китаю: світоглядні та технологічні аспекти – 2022*. Вінниця: ВНТУ, 2022. С. 1-7. <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2022/paper/view/16394>

Ушкалов Л. Григорій Сковорода. / Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів*. Едмонтон; Торонто: Вид-во Канад. ін-ту укр. студій; Харків: Майдан, 2011. С. 9-48.

Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. *Історія української філософії*. Київ: Вид-во «Україна», 2001. 511 с.

Чижевський Д. *Нариси з історії філософії на Україні*. Київ: Вид-во «Орії» при УКСП «Кобза». 1992. 230 с. (Спадок).

Шелест Т. Д. Психологічний аспект внутрішньоутробного пацієнта. *Медсестринство*. 2015. № 2. С. 35-36.

Facione P. A. *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary. The Delfi Report*. Millbrae, CA: The California Academic Press, 1990. 19 p. <https://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/ppcorino/CT-Expert-Report.pdf>

Gray A. The 10 Skills You Need to Thrive in the Fourth Industrial Revolution. *World Economic Forum*. January 16, 2016. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>

Kant I. On the Common Saying: That May be Correct in Theory, but it is of No Use in Practice / M. Gregor. *Immanuel Kant: Practical Philosophy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996. P. 273-310.

Lipman M. Moral Education, Higher-order Thinking and Philosophy for Children. *Early Child Development and Care*. 1995. Vol. 107, № 1. P. 61-70.

Lipman M. *Thinking in Education*. 2-nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 305 p.

Paul R. *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Santa Rosa, Ca : Foundation for Critical Thinking, 1993. 505 p.

Poincare H. Mathematical Creation. *The Monist*. 1910. Vol. XX, № 3. P. 321-335.

The Global Risks Report 2024. 19th edition. Insight Report. Geneva : World Economic Forum. January 2024. 123 p. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf

The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum. January 2016. 158 p. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf

The Future of Jobs Report 2020. Geneva: World Economic Forum. October 2020. 163 p. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf

Wells R. 3 Critical Thinking Skills You Need In 2024. *Forbes*. April 15, 2024. <https://www.forbes.com/sites/rachelwells/2024/04/15/3-critical-thinking-skills-you-need-in-2024/>

Тягло Олександр Володимирович

доктор філософських наук, професор
професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ
61080, Харків, проспект Льва Ландау, 27
E-mail: olexti@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0721-1153>

Стаття надійшла до редакції: 20.07.2024

Схвалено до друку: 15.09.2024

**TO COMPREHENSION OF THE CRITICAL THINKING NATURE:
PHILOSOPHY OF HEART**

Tiaglo Oleksandr V.

Doctor of Philosophy, Professor
Professor of the Department of Social Sciences and Humanities
Kharkiv National University of Internal Affairs
27 Lev Landau Avenue, Kharkiv, 61080
E-mail: olexti@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0721-1153>

ABSTRACT

It is demonstrated in this research paper that in the 21st century, critical thinking is necessary in both peacetime and wartime. However, its condition cannot be considered satisfactory in Ukraine today. Therefore, the problem remains relevant: how to ensure that the education and effective functioning of critical thinking in our country finds reliable grounds and becomes regular? I proceed from the supposition that on the way to solve this problem, it is not sufficient to limit oneself only by careful study of the significant product of world thought and practice and literal duplication of what can be learned. It is necessary to reconsider carefully this learned in view of the relevant domestic traditions and realities of today's life, to make it clearer and easier to accept by a wide public through a synthesis with related achievements of the national experience. This supposition determines my concrete goal – to find out what immanent achievements of Ukrainian philosophical thought should be relied on in order to contribute to a correct understanding of the critical thinking nature, and, further, to the organization of its proper education. To achieve this goal, part of the intellectual heritage of our philosophical genius – Hryhorii Skovoroda and its comments by Dmytro Chyzhevsky are considered in this research paper.

It is argued that the domestic philosophy of heart, the key concept of which is "deep Heart" provides significant ground for correct understanding of the critical thinking nature, for the organization of its education. Conscious critical thinking should not be divided from the unconscious, in the terms of Skovoroda and Chyzhevsky – from the "Heart", the deepest "abyss" in a human, which generates and

predetermines the "surface" of our psyche, so to speak. To a large extent, it is in the "deep Heart" that cognitive and affective dispositions are formed, which provide the necessary grounds for education, acceptance and regular fruitful functioning of critical thinking. It is not isolated from the influence of the "Heart" as a source of various emotions and feelings, which is grasped, in particular, by the contemporary concept of careful thinking.

Education of a human with higher-order thinking, including real critical thinking, will be successful more probably when it begins not in university or high school, but in kindergarten at the latest. The content and form of delivering of critical thinking must be varied depending on the successive stages: the introductory stage, the stages of practice and integration, as well as the generalized transfer stage. It is claimed, within the last stage, the "cross-breeding" of the typical in Ukraine university logic course and the world achievements in the field of critical thinking are rewarding.

Keywords: *critical thinking, philosophy of heart, "deep Heart", the unconscious, Hryhorii Skovoroda, Dmytro Chizhevsky.*

REFERENCES

- Boychenko, Mykhailo. (2014). The Historical Formation of the Institutional Framework of Critical Thinking: Ideological, Educational, Legal and Political Dimensions. *Philosophy of Education*. 2 (15), 80-97. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13014/Boychenko.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (In Ukrainian)
- Gorsky, V. S. (1997). *History of Ukrainian Philosophy: Course of Lectons*. Naukova Dumka. (In Ukrainian).
- Hrynevych, Lilia. (2017). Too Important. Why is it Necessary to Adopt a New Law on Education? (June 19). *Ukrainska Pravda*. Zhyttya. <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/06/19/224784/> (In Ukrainian).
- Zelenskyy, Volodymyr. (2021, March 9). *State and Society Must Realize all Information Security Threats and Find Ways to Counter Them – Volodymyr Zelenskyy*. Official Website of the President of Ukraine. <https://www.president.gov.ua/news/derzhava-ta-suspilstvo-mayut-usvidomitivsi-zagrozi-informac-67001> (in Ukrainian).
- Kozachenko, Nadia. (2021). Critical Thinking: Philosophy and Pedagogy. *Actual Problems of Mind*, 22, 251-271. <https://journal.kdpu.edu.ua/apd/article/view/4527/4205> (In Ukrainian).
- Lukashova, Sonya, & Kutepov, Bohdan. (2024, January 29). "One Wanted Everything and Quickly. But the War will Last 5-10 Years." Commander of Brigade "Charter" Obolensky on How He Made a Brigade from the VFTC. *Ukrainska Pravda*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2024/01/29/7439262/> (In Ukrainian).
- Popovych, Myroslav. (2001). *Essays on the History of Culture of Ukraine*. 2-nd ed., corr. ArtEc. (In Ukrainian).
- Skovoroda, Hryhorii. (2011). Narcissus. Dialogue about: Get to Know Yourself. In L. Ushkalov (Ed.). Hryhorii Skovoroda. *Complete Academic Collection of Works* (pp. 231-291). CIUS Press; Maidan. (In Ukrainian).
- Sobko, Sergii. (2023, November 23). Educated to Win. *Ukrainska Pravda*. <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/11/22/7429819/> (In Ukrainian).
- Terno, S. (2012). The World of Critical Thinking: Real Form and Mimicry. *History in Contemporary School*, 7-8, 27-38. (In Ukrainian).
- Tiaglo, O. V. (2017a). Which Critical Thinking is Needed in Ukrainian Education? In A. E. Konvewrsky e. a. (Eds.). *International Scientific Conference "Days of Science of the Faculty of Philosophy - 2017", April 25-26, 2017: [materials of reports and speeches]. Part 3* (pp. 274-276). Publishing and Printing Center "Kyiv University". <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%202017%2003.pdf> (In Ukrainian).
- Tiaglo, O. V. (2017b). Critical Thinking in Action, or Critical Review Experience. *Postmethodology*, 1 (126), 8-13. <http://poippo.pl.ua/pm/pdf-1-f-w/PM-1-126-2017.pdf> (In Ukrainian).
- Tiaglo, Oleksandr. (2017c). Experience of Mastering of Critical Thinking in the Ukrainian Higher Education. *Philosophy of Education*, 2, 240-257. <https://www.researchgate.net/publication/>

- 324840890_Dosvid_zasvoenna_kritcnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij_skoli (In Ukrainian).
- Tiaglo, O. V. (2022). Educational Challenges of Information Warfare. In *VI-th International Research and Practical Conference "Knowledge. Education. Erudition". The Phenomenon of China's Success: Outlook and Technological Aspects – 2022* (pp. 1-7). Vinnytsia National Technical University.
<https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/znanosv/znanosv2022/paper/view/16394> (In Ukrainian).
- Ushkalov, Leonid. Hryhorii Skovoroda. In L. Ushkalov (Ed.). Hryhorii Skovoroda. *Complete Academic Collection of Works* (pp. 9-48). CIUS Press; Maidan. (In Ukrainian).
- Fediv Ya. O., & Mozgova N. G. (2001). *History of Ukrainian Philosophy*. Publishing House "Ukraine". (In Ukrainian).
- Chizhevsky, Dmytro. (1992). *Essays on the History of Philosophy in Ukraine*. Publishing House "Orii". (In Ukrainian).
- Shelest, T. D. (2015). *Psychological Aspect of the Fetal Patient*. Nursing, 2, 35-36. (In Ukrainian).
- Facione, Peter A. (1990). *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Executive Summary. The Delfi Report*. The California Academic Press. <https://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/ppacorino/CT-Expert-Report.pdf>
- Gray, Alex. (2016, January 16). The 10 Skills You Need to Thrive in the Fourth Industrial Revolution. *World Economic Forum*. <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/>
- Kant, Immanuel. (1996). On the Common Saying: That May be Correct in Theory, but it is of No Use in Practice. In M. Gregor. *Immanuel Kant: Practical Philosophy* (pp. 273-310). Cambridge Univ. Press.
- Lipman, Matthew. (1995). Moral Education, Higher-order Thinking and Philosophy for Children. *Early Child Development and Care*, 107 (1), 61-70.
- Lipman, Matthew. (2003). *Thinking in Education*. 2-nd ed. Cambridge University Press.
- Paul, Richard. (1993). *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Foundation for Critical Thinking.
- Poincare, H. (1910). *Mathematical Creation*. The Monist, 20 (3), 321-335.
- The Global Risks Report 2024*. 19th edition. Insight Report. (2024). Geneva : World Economic Forum. January 2024. 123 p. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf
- The Future of Jobs. Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution*. (2016). Geneva : World Economic Forum. January 2016. http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs.pdf
- The Future of Jobs Report 2020*. (2020). Geneva : World Economic Forum. October 2020. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf
- Wells, Rachel. (2024, April 15). 3 Critical Thinking Skills You Need In 2024. *Forbes*. <https://www.forbes.com/sites/rachelwells/2024/04/15/3-critical-thinking-skills-you-need-in-2024/>

Article arrived: 20.07.2024

Accepted: 15.09.2024

Як цитувати: Тягло, О. (2024). ДО РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ: ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (71), 6-16. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-1>

In cites: Tiaglo, O. (2024). TO COMPREHENSION OF THE CRITICAL THINKING NATURE: PHILOSOPHY OF HEART. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 6-16. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-1> [In Ukrainian]

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-2

УДК: 37.013.73

Іван Толстов
Віктор Чернишов

МУДРІСТЬ VS ГЛУПОТА: ПРО ДВА ТИПИ ВИХОВАННЯ У ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО

Стаття розглядає проблему виховання, якою вона постає у творчості Еразма Роттердамського (бл. 1466-1536) та Григорія Сковороди (1722-1794). У статті зроблено спробу дослідити два протилежні підходи до виховання – основну увагу приділено мудрості та глупоті як двом можливим (інтенційним або неінтенційним) результатам виховання, що визначають долю як конкретної людини, так і суспільства загалом. Зокрема, стверджується, що праці Еразма Роттердамського мали значний вплив на формування поглядів Сковороди щодо виховання та стали основою для розробки деяких інших фундаментальних ідей, які знайшли відображення в його філософських творах. У статті підкреслюється важливість виховання як засобу олюднення особистості, розвитку її здатності до вільного вибору та соціалізації. Погляди Сковороди та Еразма співпадають у тому, що виховання є необхідною умовою становлення людини як особистості, однак вони розходяться в оцінці співвідношення світського та духовного аспектів у процесі виховання. Еразм вважав, що в його часах вихованню бракувало світського елементу, натомість Сковорода, який жив на 250 років пізніше, привертая увагу на брак духовного компоненту, що, на його думку, призводило до духовної спраги та глибоких внутрішніх проблем особистості. У контексті тогочасних проблем виховання обидва мислителі критикують тенденцію орієнтації суспільства на глупоту замість мудрості. Також особливу увагу приділено порівнянню їхніх поглядів на природу глупоти як джерела людських страждань і соціальних негараздів. Стаття має на меті не лише порівняти концепції виховання, запропоновані двома видатними філософами, а також спровокувати певні роздуми над природою та інтенціями виховання у національній освітній традиції. Аналіз ідей Сковороди та Еразма дозволяє поглибити розуміння філософії виховання, а також відкрити нові можливості для вдосконалення сучасної освітньої системи через рецепцію класичних гуманістичних цінностей.

Ключові слова: глупота, Еразм з Роттердаму, Григорій Сковорода, мудрість, філософія бароко, філософія виховання, філософія освіти, філософія доби Відродження, християнська філософія.

Світлій пам'яті професорів

А. В. Ушкалова (1956-2019) та В. В. Прокопенка (1958-2024)

«Cum per se res eximia quaedam est sapientia...» –
«Оскільки мудрість сама по собі є великою цінністю...»
(Desiderius Erasmus, *Institutio principis christiani*, p. 1)

Постановка проблеми. Серед теоретиків і практиків української національної системи виховання чільне місце належить Григорію Савовичу Сковороді (1722-1794). Проте, аналіз його творчості як у царині виховання, так і взагалі стикається з необхідністю вписування творчості Сковороди у більш широкий історико-філософський контекст, прояснення можливих зв'язків його думки з думками інших мислителів, а можливо й інших філософських традицій. Таке вписування у більш широкий контекст та встановлення ідейних зв'язків дозволяє прояснити й поглибити розуміння думки самого Григорія Савовича, а разом із тим і усієї національної інтелектуальної традиції.

Проблемою, яку прагне розв'язати це дослідження, є прояснення історико-філософського зв'язку між концепцією виховання, яку знаходимо у Григорія Сковороди та відповідною концепцією представника північного Відродження Еразма з Роттердаму (бл.

1466-1536). Незважаючи на значний інтерес до творчості обох мислителів, взаємозв'язок між їхніми ідеями досі залишається маловивченим та потребує глибшого аналізу.

Актуальність. Актуальність цього дослідження розкривається в низці філософських, історико-філософських та педагогічних аспектів: по-перше, воно дозволяє поглибити знання щодо концептуального підходу до розв'язання проблеми виховання, запропонованого Г. Сковородою; по-друге, встановлюючи зв'язки сквородинівської думки з більш широким (європейським) історико-філософським контекстом, це дослідження експлікує приховані у творчості Сковороди тенденції, які дозволяють простежити генезис думки не тільки окремого мислителя, а й національної традиції загалом; по-третє, дослідження дозволяє по-новому поглянути на українську національну традицію виховання, досягнути її підвалини, коріння та приховані можливості, що (за умови осмисленої рецепції) може створити підмурки для практичного покращення якості національного освітнього середовища.

Мета статті. Стаття має на меті поглибити розуміння концептуального підходу до проблеми виховання, розробленого Григорієм Сковородою, та встановлення (у першому наближенні) взаємозв'язку між цим підходом та концепцією виховання, запропонованою Еразмом з Роттердаму.

Завдання статті полягає у порівняльному аналізі концепцій виховання Григорія Сковороди та Еразма Роттердамського, зосереджуючись на спільних аспектах їхніх поглядів щодо ролі виховання у формуванні особистості, а також на розбіжностях у їхніх підходах до поєднання світського та духовного елементів у вихованні. Окрему увагу приділено аналізу їхньої критики сучасного їм стану освіти та виховання, а також розгляду глупоти як феномена, який вони обидва розуміли як джерело особистих і суспільних проблем.

Джерельна база та ступінь розробленості теми (огляд праць).

Існує доволі значна кількість праць, які досліджують проблему виховання у Сковороди та його педагогічні погляди. Серед відносно нещодавніх праць, так чи так дотичних до досліджуваної теми, безперечно заслуговують на увагу праці М.-Г. Бартоліні [Бартоліні, 2017], Д. Пилиповича [Pilipowicz, 2010], М. Поповича [Попович, 2007], Л. В. Ушкалова [Ушкалов, 2004; Ушкалов, 2017], Д. Чижевського [Чижевський, 2005] та деяких інших [напр., див.: Лунін, 2022].

Джерельною базою дослідження виступають тексти Сковороди та Еразма з Роттердаму, присвячені проблемі виховання. Не зважаючи на те, що зазвичай центральними текстами, присвяченими проблемі виховання у Сковороди називаються два, доволі невеликих за обсягом, тексти 1787 року – «Благодарный Еродій» та «Убогий Жайворонок», решта праць мислителя та його епістолярна спадщина також дають багатий матеріал щодо цієї теми.

У Еразма з Роттердаму також є ціла низка текстів, присвячених саме вихованню – більшість із них, на жаль, не приступні українському читачеві в українському перекладі, утім, приступні у латинському оригіналі або низці перекладів сучасними мовами (передусім англійською). Значний обсяг епістолярної спадщини Еразма з Роттердаму та решти його праць аскетичного, екзегетичного, літературного, патристичного, поетичного характеру не дозволяє заглиблюватися в її детальний аналіз у рамках цього дослідження, а тому маємо обмежитися його роботами, які безпосередньо дотикаються виховання, це передусім: «*Encomium moriae*» («Похвала глупоті», 1511), «*Institutio principis christiani*» («Про виховання християнського принца», 1516), «*Antibarbarorum*» («Антиварвари», 1520), «*De pueris instituendis*» («Про виховання дітей», 1529).

Щодо розробленості теми зв'язку творчості Сковороди з творчістю Еразма Роттердамського, потрібно сказати, що окрім кількох натяків – наприклад, загальновідома «одна з папок П. Тичини», що носила назву «Сковорода і Еразм Роттердамський» і кількох побіжних згадок та приміток про наявність цього зв'язку, зроблених І. В. Іваньо [Іваньо, 1983], Л. В. Ушкаловим та О. В. Марченком [Ушкалов, 1993, с. 32, 36-37, 41-45, 55, 75, 128,

132; Ушкалов, 2004, с. 269; Сковорода, 2011, с. 37, 115, 121, 180, 190, 192, 225, 229, 374, 419, 450, 545, 554, 619, 701, 705-706, 713, 807, 811, 815, 885, 890-892, 914, 991, 1030, 1053, 1058, 1066, 1108-1109, 1154, 1188-1189, 1193-1195, 1200, 1203-1204, 1209, 1213-1215, 1217-1218, 1223-1224, 1232, 1293-1294, 1298, 1307, 1310, 1313-1314] майже нічого немає. Отже, маємо констатувати, що тема зв'язку творчості Сковороди з творчістю Еразма Роттердамського лишається здебільшого неспроясненою.

Основний текст. Питання виховання (*παιδεία* – *грец.*; *educatio* – *лат.*) здавна цікавить філософів. Воно належить до сфери практичної філософії (практичної мудрості), подібно до моральної чи політичної філософії. Така філософська цікавість не є випадковою, бо, навіть на відміну від етики чи політики, мета виховання лежить не у теперішньому, а у майбутньому.

Проблема виховання є однією з найдавніших та вічних філософських проблем в історії людства. Мислителі у різних місцях і часах – на Сході і Заході, на Півночі і Півдні – розв'язували її по-різному, з огляду на те, що проблема виховання поставала у дуже різних історико-філософських умовах і контекстах.

Конфуцій і ціла низка східних мудреців опікувалися темою підготовки шляхетної людини і колективного виховання народних мас [напр., див.: Sullivan, 2021, р. 6].

У західній філософській традиції проблема виховання виходить на передній план доволі рано: можна згадати Піфагора, який був першим, хто назвав себе філософом [Cicero, 1918, р. 407-408; Diogenes Laertius, 1925, р. 326-327] і створив першу систематичну філософську школу або історію Геракліта, який віддавав перевагу спілкуванню з дітьми, ставивши це спілкування вище за політичну діяльність [Diogenes Laertius, 1925, р. 410-411]. Проте, свого класичного філософського пафосу ця проблема набула у творчості Сократа (бл. 469-399 до н.е.), передусім у його суперечці з софістами. Власне, усю діяльність Сократа можна розглядати як проєкт спрямований на виховання афінської молоді – зрештою, наскільки нам відомо з праць Платона і Ксенофонта, він і сам її так розглядав. Саме сократівська концепція виховання вільної людини і свідомого громадянина, яка увійшла в суперечку з софістичною моделлю виховання, не в останню чергу стала підставою для звинувачень, висунутих ворогами Сократа в афінському суді й мала фатальні трагічні наслідки для Сократа і вирішальні наслідки для всієї подальшої історії західної філософії. Діяльність Сократового учня Платона, від заснування його Академії, а згодом і діяльність Арістотеля у його Лікеї, як і цілої плеяди інших філософів від Античності до наших часів – так чи так, експліцитно або імпліцитно – пов'язана з вихованням, виходила з певних філософських уявлень про нього.

Сократівська модель виховання добре відома. На відміну від софістичної моделі, яка передбачала передачу обмеженої кількості знань з певних предметів (за що сплатив, те і отримаєш), сократична модель передбачала виховання як відкритий проєкт – не прагнула передавати сталі знання, а була скерована на формування навичок філософського запитування, постановки влучних питань з метою віднаходження вірних відповідей; тобто навичок послідовного логічного і критичного мислення. Цей метод, відомий як *μαεωτική τέχνη* (*грец.* ή μαεωτική τέχνη – повивальне мистецтво, акушерство) [напр., див.: Булатов, 2002; Дубровіна, 2009], приправлений значною долею іронії, був розрахований на безпосередній, усний контакт учителя й учня (як відомо, Сократ нічого не писав).

Платон трансформував сократичний метод, узявши до уваги (і за основу) здобутки інших – передусім піфагорійської традиції. У результаті цієї трансформації і з'явилася загальновідома платонівська філософська діалектика, що стала основоположним методом подальших філософських досліджень й основою філософського виховання. Як відомо, за Платоном, саме філософи мають бути правлячою елітою ідеальної держави, а отже вони потребують особливого виховання, а їх виховання потребує особливої уваги задля спільного суспільного блага.

Від Платона саме філософське, а не софістичне виховання було покладене в основу виховання правлячої еліти, оскільки дозволяло не тільки і не стільки засвоювати

здобуті знання й діяти у певних знайомих стереотипних ситуаціях, а знаходити адекватні відповіді на нові, зазвичай неочікувані запити, питання та виклики, уможливаючи розв'язання складних проблем, що виникають під час прийняття важливих управлінських рішень. У добу Еллінізму над філософською системою виховання роздумували і практикували її представники усіх провідних філософських напрямків – епікурейці, стоїки, скептики, неоплатоніки, а з настанням християнських часів, ця тематика, так чи так, ставала предметом розмислів багатьох християнських мислителів.

На українських теренах проблема виховання також постає здавна. Можна згадати про «Слово про Закон і Благодать» (написане між 1037 і 1050) київського митрополита Іларіона, «Повчання дітям князя Володимира Мономаха» (1117) та деякі інші. За Нових часів, безперечними піонерами цієї теми на вітчизняному ґрунті стали професори Києво-Могилянського колегіуму (згодом, Академії). Проте, справжній прорив в осмисленні проблеми виховання, який здобув загальнонаціонального визнання, було здійснено у творчості Григорія Савовича Сковороди (1722-1794).

Сковорода, безперечно, не був першим ані у світовій, ані у національній традиції, хто відчув нагальну потребу осмислити та сформулювати певну концепцію виховання, або хоча б просто поміркувати над природою виховання, усвідомити його фундаментальні принципи, сформулювати – хоча б у першому наближенні – уявлення щодо вірного і хибного, корисного і шкідливого у вихованні, визначити те, чого – в ідеалі – потрібно дотримуватися і те, чого потрібно уникати й, відповідно позначити шлях для подальших досліджень у цій галузі.

Саме життя підносило Сковороді багатий матеріал не тільки для теоретичних міркувань, а й збагатило його великим практичним досвідом. Відомо, що виховання молоді та педагогічна діяльність Сковороди були практично єдиною професією (якщо не брати до уваги музичних занять під час перебування в Імператорській капелі у Санкт-Петербурзі і доволі нетривалій зайнятості у якості церковного уставщика (псаломщика) під час перебування у складі закордонної місії генерала Вишневецького).

Відразу після повернення з закордону, Сковорода стає викладачем Переяславського колегіуму, у якому викладає у 1750-1753 роках курс поетики. Потім було приватне учительовання у будинку дідичів Томар – у 1753-1759 роках (з невеликою перервою) Сковорода був наставником майбутнього дипломата та державного діяча Василя Степановича Томари (1746/47-1813). У 1759-1769 роках Сковорода викладав грецьку мову та катехізис у Харківському колегіумі. Цей практичний досвід, безперечно, спонукав Сковороду до осмислення проблеми виховання, міркувань щодо його основоположних принципів, цілей, методів і тих результатів, до яких можуть привести різні цілепокладання у вихованні.

Свідомий того, що існують різні підходи до виховання, Сковорода прагнув їх проаналізувати – обрати найкращі й відкинути ті, які могли завдати шкоди його вихованцям. Пам'ятником цих зусиль є уся творчість Сковороди, яка представлена корпусом його текстів – поезіями, байками, діалогами, трактатами, притчами, епістолярною спадщиною та навіть перекладами.

Аналіз творчого доробку Сковороди відкриває доволі цікаву і, здається, нетрадиційну для його часів перспективу на проблему виховання – те, як Сковорода концептуалізує своє бачення виховання, як світлої його сторони, так і темної. Безперечно, фундаментальними чинниками, які впливали на формування сквородинівської концепції виховання, або навіть лягли в її основу були: (1) християнські переконання Сковороди; (2) сучасна йому культура й освіта; (3) безпосередній власний досвід мислителя (життєвий, педагогічний – досвід філософських спостережень за життям). Саме під впливом цих чинників формується філософська перспектива Сковороди, відбувається формування його філософської «оптики» з особливою увагою до певних аспектів, на які звертає увагу мислитель. Саме через цю «оптику» Сковорода й спостерігає проблему виховання та пропонує її розв'язання.

Сковорода, як відомо, відчував власне покликання бути вчителем українського шляхетства. Здається, саме у цьому амплуа він почувався найбільш природньо. Так, наприклад, Михайло Ковалинський – улюблений учень, близький друг і перший біограф Сковороди – говорить, що найщасливішим періодом у житті мислителя був час проведений у маєтку дідичів Томар (другий період) [Ковалинський, 2011, с. 1347; Чернишов, 2018].

І хоча з, так би мовити, офіційним працевлаштуванням у закладах тогочасної освіти у Сковороди складалося дуже по-різному, й часто виникали труднощі і непорозуміння, з огляду на його волелюбний і незалежний характер, саме на ниві виховання Сковорода почувався, як уже і було сказано, найбільш природньо. Зрештою, усю творчість Григорія Савовича можна інтерпретувати як діяльність спрямовану на виховання.

Проте, якщо придивитися, це виховання було зовсім не характерним для доби Просвітництва, не було вихованням просвітницького типу, подібним до зразків виховання, які підносила Сковороді його епоха. Концепція виховання Сковороди не має практично нічого спільного ні з концепцією виховання Ж.-Ж. Руссо (мабуть, найвідомішою концепцією виховання доби Просвітництва), викладеною у його відомому творі «Еміль або про виховання», ані з Вольтером, ані з зусиллями енциклопедистів. Ці концепції виховання виходили з засновків, які були напрочуд чужими Сковороді, не гармонізували з його внутрішнім світом, не відповідали ані його освіті, отриманій у стінах Могилянської Академії, ані самому духу його цінностей і переконань.

Коріння скворородинівської концепції виховання, отже, як і коріння його світогляду, його цінностей і переконань, його філософії навряд чи варто шукати у добі Просвітництва. Сковорода є представником попереднього періоду, періоду українського бароко, у якому гармонійно переплелися та знайшли своє відображення здобутки Античності, Середніх віків, доби Ренесансу (як перехідної епохи між періодом Античності та Середньовіччя і періодом Модерну – Новим часом) [напр., див.: Чернишов, 2015].

Щодо представників доби Просвітництва у Сковороди немає прямих критичних суджень – ані схвальних, ані негативних. Можливо він просто не хотів висловлювати прямі негативні судження щодо «модних мислителів», вважаючи за краще атакувати не їх самих, а їхні ідеї. І дійсно, на текстовому просторі його творів можна знайти чимало пунктів критики просвітницьких ідей.

Так, наприклад, він критикує матеріалістичне уявлення просвітників про природу людини та людське щастя. Сучасна людина, за Сковородою, не там шукає щастя, де його можна знайти, не там де його варто б було шукати: «Сіє-то значит: “ЖИТЬ ПО НАТУРѢ”. Кто же не говорит сего: ЖИТЬ ПО НАТУРѢ? Но сія ошѣбка путем есть всей пагубы, если кто, смѣшав рабскую и Господственную Натуру в одно тождество, вмѣсто прозорливой, или Божественной, избирает себѣ путеводительницею скотскую и слѣпую Натуру. Сіє есть родное нечестіє, невѣдѣніє О БОГѢ, непознаніє пути мирнаго, шествіє путем нещастія, ведущим в Царство тмы, в Жилище Духов Безпокойных. Самое сіє слово – НЕЩАСТІЄ – отгуду родилось, что прелщенный человек, пошедшій за руководством слѣпой Натуры, ухватился за Хвост, минув Голову» [Сковорода, 2011, с. 650]. Цей прикрий стан справ призвів до того, що люди збилися на манівці, розгубилися і загубилися у великому світі, шукаючи всюди щастя і не знаходячи його ніде.

Власне, можна легко помітити, що ідеї самого Сковороди надзвичайно контрастують з ідеями, характерними для сучасної йому доби – це підмічали практично усі, від Переяславського єпископа, який звільнив Сковороду, до улюбленця Сковороди – Михайла Ковалинського: «Молодой сей человек, будучи воспитываем до сего полуучеными школьными учителями, в руках которых тогда святилища наук находились, которые и положили ему в голову мнѣнія о вещах странных, часто слыша от Сковороды противное тому и не могли согласить в понятіи своем новых правил с старыми, видя же на самом дѣлѣ жизнь его добродѣтельную, цѣломудрую, примѣрную, сумнѣвался сам в себѣ и сожалѣл душевно, что такой добродѣтельной муж имѣл несогласныя с учеными

мнѣнія и правила, особливо же до нравоученія и духовныхъ знаній относительныя, а посему и в заблужденіяхъ находился...» [Ковалинський, 2011, с. 1352]. А отже, можна зауважити, що Сковорода – дитина зовсім іншої епохи і саме у добі бароко як довершенні ренесансної думки потрібно шукати витoki його способу думання, особливостей його мислення, безперечно, не виключаючи й особливостей його особистісного сприйняття й особистісної ж творчості.

У листах Сковороди до юного Михайла Ковалинського зринає ім'я іншого видатного вихователя й одного з найглибших мислителів пізнього (північного) Відродження – Еразма з Роттердаму (бл. 1466-1536). У листі № 57 (датованого вереснем-жовтнем 1763 року) до Михайла Ковалинського Сковорода називає його не інакше як «Erasmus noster» – «наш Еразм» [Сковорода, 2011, с. 1153-1154]. Еразм з Роттердаму є одним з небагатьох новолатинських авторів, якого Сковорода безпосередньо згадує. Як й у Сковороди, виховання є предметом постійної рефлексії Еразма та є однією з центральних тем його творчості [напр., див.: Margolin, 1995].

Якщо порівняти погляди на виховання, запропоновані Еразмом з Роттердаму з поглядами на відповідну проблематику Григорія Сковороди, то можна помітити цілу низку вражаючих збігів, хоча, звісно ж, існують між цими двома мислителями і пункти, за якими вони розходяться, що не є дивним – історична відстань між ними більше 250 років.

Висхідним пунктом концепції виховання у Еразма з Роттердаму є глибинне переконання у тому, що не народження, а саме виховання робить людину людиною. У своїй праці «*De pueris instituendis*» («Про виховання дітей», 1529), він каже: «Дерева, можливо, народжуються деревами раз і назавжди, навіть якщо вони стають дикими і безплідними; коні народжуються кінями, навіть якщо вони виявляються некорисними. Але людина, безумовно, не народжується, а стає людиною. Первісна людина, яка жила беззаконним, неосвіченим, розпусним життям у лісі, не була людиною, а радше дикою твариною. Саме розум визначає нашу людяність; а там, де все робиться за примхою фізичного бажання, розум не займає належного місця. Якби фізична форма становила справжню природу людини, то статуї мали б бути зараховані до людської раси» [Desiderius, 1969, р. 31].

Сковорода теж погоджується з цією думкою. У притчі «Благодарный Еродій» (1787), Сковорода каже про два головні обов'язки батьківства: «Двѣ суть Главныя Родительскія Должности сіи: “БЛАГО родить и БЛАГО научить”» [Сковорода, 2011, с. 895]. Хоча здається, що на відміну від Еразма, Сковорода набагато більше значення надає і природнім схильностям, а не тільки вихованню: «Ничтоже лучше есть благаго Воспитанія: ни Чин, ни Богатство, ни Фамилія, ни Милость Вельмож, развѣ Благое Рожденіе. Оно едино есть лучше Всего и Сего, яко Сѣмя Щастію и Зерно Воспитанію» [Сковорода, 2011, с. 896]. Саме з цієї думки, зрештою, постає його знамените вчення про *сродность*, яке займає у Сковороди одне з чільних місць його практичної філософії.

Характер виховання також має фундаментальне значення, як для Еразма, так і для Сковороди. Еразм просуває ідею гуманістичного виховання, відчувачи неоціненність здобутків людства в сучасній йому освіті і теологічних побудовах схоластів. Саме виходячи з цього пункту Еразм розвиває свою *theologia universalis* (вселенське богослов'я), у межах *theologia naturalis* (природнього богослов'я), яка є богословським аналогом *Philosophia perennis* (вічної філософії). Еразм передусім спирається на думку апостола Павла, викладену у *Посланні до римлян* (пор.: Рим. 1-11) та у низці давніх церковних письменників, передусім Александрійської школи – Климента Александрійського та Орігена.

Суть цієї концепції полягає у тому, що Бог, як педагог, готував людство до приходу Месії-Христа двома способами – природнім та надприроднім. Природний шлях – це шлях, яким Бог готував язичницький світ – через культуру і філософію, тоді як надприродній – це шлях Ізраїлю, через Закон Мойсея і пророків. Виходячи з такого бачення, Біблія містить тільки надприродну частину цього Божественного Об'явлення. Еразм говорить, що досвід природного Божественного Об'явлення, закарбований у культурі (язичницького) світу, за всієї його обмеженості не варто повністю відкидати, а

навпаки – він може і має стати тими сходами, якими природна (плотська) людина піднімається до межі зустрічі з надприродним. І хоча справа навернення (*conversio*) є безперечно даром і справою Божої ласки, людині не пасує бути неуком, який читає тільки священні тексти, але нічого в них не розуміє.

У Сковорода теж є своя природня або універсальна теологія, в основу якої покладене уявлення про безначальність істини. Проте, Сковорода не повністю погоджується з поглядом Еразма щодо необхідності тотальної секуляризації виховання і навіть приховано полемізує з останнім. Сковорода вважає, що у всьому потрібно додержуватися міри, і роль світських наук, які «...не всѣм и не всегда, и не на все, и не вездѣ нужны» [Сковорода, 2011, с. 562] не можна порівнювати з роллю всезагальної науки про щастя людини – «И сія-то есть КАΘΟΛΙΚΕΣΚΑЯ, то есть всеобщая, наука, чего ни о какой другой сказать нельзя» [Сковорода, 2011, с. 562].

Важко сказати, чи був Еразм у якийсь спосіб знайомий з ідеями трактату Ніколо Макіавеллі «*Il Principe*» (написаний у 1513, а опублікований тільки у 1532 році, уже після смерті автора) («Володар», «Державець» або «Державотворець») [Макиавель, 1934; Макиавеллі, 1998; Макиавеллі, 2015], проте, виходячи з власних ціннісних переконань, Еразм навряд чи міг би погодитися з думкою великого флорентійця щодо того, що володар може нехтувати моральними законами.

Подібно до того, як пізніше будуть стверджувати Вольтер і Кант, здається, Еразм також уважав, що моральні закони вкорінені у людській природі, мають об'єктивний характер і є обов'язковими для всіх людей без винятку, незалежно від їхнього суспільного стану чи положення. Сковорода також міг би з цим легко погодитися.

Ще у 1516 році, у своєму трактаті «*Institutio principis christiani*» («Про виховання християнського принца»), Еразм ніби полемізує з Макіавеллі. Якби не історія пізньої публікації «*Il Principe*», можна було б сказати, що це пряма відповідь Еразма флорентійцю.

Еразм каже, що головною орієнтацією виховання має бути орієнтація на здобуття мудрості, без якої жодне виховання не досягне своєї мети: «...жодна держава не може бути щасливою, якщо на чолі її не стоятимуть філософи, або ті, на чию долю випало правління, не приймуть філософію – я маю на увазі не ту філософію, яка розмірковує про елементи, первинну матерію, рух і нескінченність, а ту, яка звільняє розум від хибних думок натовпу і хибних бажань та демонструє принципи правильного правління, посиляючись на приклад, поданий вічними силами» [Desiderius Erasmus, 1974, p. 133-134].

Подібно до Еразма, Сковорода інтерпретує людську мудрість як образ Божественної Премудрості в людині, який через виховання довершує становлення людини: «Родимся мы всѣ без нея, однак для нея. Кто к ней природнѣе и охотнѣе, тот благороднѣе и острѣе, а чем большее кто с нею имѣет участіе, тѣм дѣйствительнѣйшее, но не понятое внутрь чувствует блаженство, или удовольствіе. От нея одной зависит особенный в Созиданіи рода Человѣческаго Промысл. Она-то есть Прекраснѣйшее Лицо Божіе, которым Он, со временем напечатуюсь на душѣ нашей, дѣлает нас из диких и безобразных Монстров, или Уродов, Человѣками, то есть звѣрками, к Содружеству и к помянутым Сожительствам годными, незлобивыми, воздержными, великодушными и справедливыми» [Сковорода, 2011, с. 216]. Людина позбавлена мудрості або відчужена від неї є, за Сковородою, суперечністю у термінах, такі люди є «Премудрые (сказать по-Теутонску) Шпіц-Бубы, по-малороссійску – Умные Дураки, и протчая Чудовища и Уроды» [Сковорода, 2011, с. 953].

У своєму трактаті «Про виховання християнського принца», Еразм усебічно розглядає весь процес виховання християнського князя від народження. Він особливо застерігає князя уникати підлесників, говорить про мистецтво миру, державні прибутки і податки, наголошує на необхідності великодушності, ухваленні або зміни законів, роль у державі суддів та їхні обов'язки, договори, шлюбні союзи князів, справи князів у мирний та воєнний час [Desiderius Erasmus, 1974, p. 133-219].

Можна згадати, що цілком у цьому ж дусі застерігав від підлесників Михайла Ковалинського і Сковорода [напр., див.: Сковорода, 2011, с. 1069, 1080-1081, 1084-1085, 1104-1105, 1107-1108]. Звісно, що Сковородинівські вихованці не правили державами у такий спосіб як адресати Еразмових творів, але певна тенденція спостерігається цілком чітко. Для Сковорода, як і для Еразма, виховання носить передусім моральний характер, має підготувати вихованця для самостійного життя, що ґрунтувалося б на засадах знання доброго і належного, що уможливило б вільний і свідомий вибір вихованця, за будь-яких умов, з орієнтацією на добродієсне життя, що і є для обох мислителів ознакою істинної мудрості.

У творі, також присвяченому вихованню, «*Antibarbarorum*» («*Антиварвару*», 1520), Еразм продовжує тему виховання на класичних зразках Античності, необхідності усвідомлення, того, що виховання людини потребує її ініціації у досвід людства. Лейтмотивом твору є ствердження ідеї того, що той, хто відкидає загальнолюдського пошуку істини та щастя не може бути ані добрим християнином, ані людиною корисною своїм суспільству і державі. Еразм прямо говорить про невігласів, які є радше забобонними марновірами, ніж християнами, наголошуючи на потребі засвоєння, зокрема і дохристиянських надбань людської культури. Відкидання ж людської культури, невігластво, за Еразмом, унеможлиблює досягнення справжнього й істинного сенсу Божественного Об'явлення.

Через два з половиною століття, Сковорода повторює ту ж саму думку, виходячи з тієї ж самої ідеї *безначальності істини*: «Доходять к Богу и Волхвы, сирѣчь Философы. Един Бог Іудеев и Языков, Едина и Премудрость. Не весь Израиль мудр. Не всѣ Язычники тма. Позна Господь сущія его» [Сковорода, 2011, с. 463].

Трохи згодом, Сковорода подає свої рекомендації для досягнення сенсу Святого Письма, що практично повторюють Еразмові: «Бѣгай Молвы. Объемли Уединеніе. Люби Нищету. Цѣлуй Цѣломудріе. Друзи с терпѣніем. Учись священным языкам. Научись хоть одному твердо и будь в числѣ научных для Царствія Божія Книжников, (...). Вот длячего сии Книжники учатся языкам! Не бойся! Голод, холод, Ненависть, Гоненіе, Клевета, руганіе и всякій труд не только сносен, но и сладостен, если ты к сему рожден. Господь твой – сила твоя. Сіе все здѣлает тебе острѣе и крилатѣе. Устремленіе Природы, будто Ключевой Поток или Пламень, быстрѣе рвется чрез препятствія. Привитайся с древними языческими Философами. Побесѣдай с Отцами Вселенскими. Наконец, пойдеш в Землю Израилскую, в самый Виѡлеем, в дом хлѣба и вина, в священнѣйшій Храм Библии...» [Сковорода, 2011, с. 673-674].

У трактаті «КНИЖЕЧКА, называемая SILENUS ALCIBIADIS. Сирѣчь ИКОНА АЛКІВІАДСКАЯ» (1776) Сковорода говорить, практично повторюючи думку Еразма, про необхідність шляхетного виховання читачів Біблії, для уникнення марновірства: «Такія нелѣпыя Мысли пуцай мѣсто имѣют в дѣтских и подлых Умах, не в возмужавших и высоких фамилій людях. Да вкушают Божію сію Ложь и Буйство дѣти, и то до времени, а благоразумные да будут готовы к лучшему столу. Они, не быв причастниками Лжи сея и Буйства, могут не зажигать, но тушить факал колеблющаго общую тишину и бражничествующаго раскола. Нѣтъ вреднѣе, как тое, что сооружено к главному добру, а здѣлалось растлѣнным, и нѣтъ смертоноснѣе для общества Язвы, как Суевѣріе – Лицевѣрам, Маска Мошенникам, Стѣнь Тунеядцам, стрекало и поджога дѣтоумным. Оно возъярило премилосердную Утробу Тита, загладило Іерусалим, разорило Царь-град, обезобразило братнею кровію Парижскія улицы, сына на Отца вооружило» [Сковорода, 2011, с. 731-732].

Антитезою мудрості є глупота. І той, хто не прагне мудрості, неunikно приречений на невігластво і глупоту. Ця діалектика мудрості і глупоти є однією з найвиразніших рис творчості Еразма з Роттердаму, присутня вона й у творчості Григорія Сковорода.

Ще у 1511 році, Еразм написав книгу «*Encomium moriae*» («Похвала глупоті»), присвятивши її своєму британському приятелю Томасу Мору (1478-1535). Цей твір побудований як промова персоніфікованої глупоти, яка сама себе вихваляє, а також вихваляє своїх «помічниці і годувальниці» – Мете-п'янкість, яка є Вакховою донькою, Апеддея-невихованість, Флавтія-самозакоханість, Колакція-улестливість, Лето-забутливість, Місопонія-лінь, Гедоне-насолота, Аноа-безрозсудність, Трифе-обжерливість, а також два «юних боги»: Негретос-Гіпнос – непробудливий сон та Комос-гультяй. Твір витриманий у жанрі жорсткої філософської іронії сатири.

Як зауважує прониклива сучасна дослідниця творчості Еразма Христина Христ-фон Ведель: «Дослідники поділяють «Похвалу глупоті» на три частини. У першій частині (...), дама Глупота постійно змінює свою точку зору, виступаючи по черзі як рупор то дурості, то мудрості Еразма з «Раннього розвитку». У ній вона постійно кепкує з читача і натякає на невизначеність і суб'єктивність усіх суджень. Друга частина менш неоднозначна. Це чиста сатира в стилі грецького письменника Лукіана і гостра критика сучасності Еразма, зокрема церкви та університетів. Через ці уривки Еразм справедливо побоювався, що його звинуватять у наслідуванні Лукіана. В останній частині Глупота виступає в ролі богослова та бомбардує читача цитатами з Біблії. Отже, дама Глупота відіграє абсолютно різні ролі протягом усього твору. (...) На початку рукопису вона є дурною порадицею, яка може утримати мудрих від дурощів, але до середини своєї промови дама Глупота стає ще й сатириком, який вдає з себе богиню, але говорить нісенітницю» [Wedel, 2013, p. 63-64].

Еразмова Глупота претендує на те, що саме вона править світом, виносячи свої дурні судження щодо усього на світі. Сатирична форма цього твору ввела в оману багатьох її критиків, які намагалися прочитати її серйозно.

Цей Еразмівський мотив з'являється у Сковороди неодноразово, хоча, можливо і не у настільки гострій сатиричній формі. Проте, найбільш експліцитно він поданий у невеличкому, але не менш важливому творі «Разговор ѿ ПРЕМУДРОСТИ» [Сковорода, 2011, с. 126-127]. Це доволі ранній твір, написаний у 1758-му – першій половині 1759 року. Розмову ведуть людина і Мудрість. Мудрість вдається до тонкої іронії, на яку людина ображається, витлумачуючи її не вірно. До речі, Мудрість говорить про існування у неї сестри-глупоти, яка є повністю їй неподібною.

Мудрість – вірне використання вільної волі, глупота – не вірне. Тут можна згадати, що однією з найзапекліших суперечок шістнадцятого століття була суперечка між Еразмом та «батьком протестантизму» Мартіном Лютером. Лютер відмовлявся визнати свободу волі людини, наполягаючи на її рабстві, але Еразм не був таким категоричним. Еразм уважав, що свобода волі людини можлива і має бути реалізована, проте, для цього людина має пройти певний шлях узгодження власного життя із волею Божою – пробудитися, позбутися марновірства і забобонів, почати вести усвідомлене життя.

У Сковороди знаходимо подібний пасаж: «Вѣрно, что Шар Земный без болотных Луж, без мертвых Озер, без гнилых и долних низкостей быть не может. Но в таких мѣстах Жабы и сродныя им Птицы да водворяются, а Соколы с Орлами выпсрь, в Пространство Чистых Небес да возносятся, оставив Дрождіе для непросвѣщенной Подлости. И так Благочестивое Сердце между высыпанными Курганами буйнаго Безбожія и между подлыми Болотами рабострастнаго Суевѣрія, не уклоняясь ни в право, ни в лѣво, прямо течет на Гору Божію и в Дом Бога Ияковля. Вѣрно слово, что Царь и Судія Израилскій, а Христіанскій Бог есть Бібліа. Но сей Бог наш первѣе на Еврейскій, потом на Христіанскій род безчисленныя и ужасныя навел Суевѣрій наводненія. Из суевѣрій родились вздоры, споры, СЕКТЫ, Вражды междусобныя истранныя, ручныя и словесныя войны, младенческіе страхи и протч[ая]. Нѣтъ желчнѣе и жестоковѣе Суевѣрія и нѣтъ дерзновеннѣе, как Бѣшенность, разженная слѣпым, но ревностным глупаго повѣрія Жаром тогда, когда сія Ехидна, предпочитая нелѣпыя и нестаточныя Враки над Милость и

любов, и онѣмѣвъ чувством челоѣколюбія, гонит своего Брата, дыша убійством, и сим мнит ся службу приносить Богу» [Сковорода, 2011, с. 730-731].

Для Еразма, ключовою полемікою з Мартіном Лютером була полеміка про свободу волі. Сковорода теж говорить про добру і злу волю. Добра воля полягає у тому, щоб знати й обирати краще. Проте, для цього людина потребує мудрості. Мудрість, на його думку, полягає у тому, щоб знищити злу волю і жити за доброю волею. За таких умов, людина усвідомить, що «ЯКО ЗЛОСТЬ ТРУДНА И ГОРКА, БЛАГОСТЬ ЖЕ ЛЕГКА И СЛАДКА» [Сковорода, 2011, с. 871].

Висновки. Усе сказане вище уможливило наступні висновки:

По-перше, людина і за Еразмом, і за Сковородою, з огляду на наявність у неї вільної волі, може обирати. Проте, до цього вибору людину потрібно підготувати через виховання – обидва мислителі сходяться у тому, що саме виховання олюднює людину, робить людське дитя людиною. Виховання є необхідною складовою соціалізації людини, її становлення як людини та особистості. Роль виховання є надзвичайно важливою і в залежності від того, на які цінності орієнтоване виховання буде залежати не лише доля конкретної людини, а й усієї спільноти (суспільства).

По-друге, з іншого боку, Сковорода та Еразм розходяться у деяких аспектах. На думку Еразма, в сучасному йому вихованні бракує світського елементу. Сковорода, який пише на 250 років пізніше, з середини доби Просвітництва, констатує протилежну тенденцію – вихованню бракує духовного елементу; люди не знають ані себе, ані Бога, вони повністю зосередились на блуканнях на манівцях зовнішнього світу, що породжує духовні голод і спрагу, які люди ніяк не можуть втамувати, оскільки шукають розради не там, де її дійсно можна знайти – вони сподіваються наситити свій бентежний дух, використовуючи недуховну поживу. Саме тому, Сковорода закликає їх до старої, прадавньої мудрості, застерігаючи від захоплення новизною, від забобону, що у давнину люди були дурнішими за теперішніх, не знали шляху до щастя. Мудрість не зносить крайнощів. І Еразм, і Сковорода виступають за давню, перевірену часом гуманну мудрість і пропонують покласти її в основу виховання.

По-третє, у своїх оцінках стану сучасного їм суспільства, погляди Сковороди і Еразма в цілому співпадають, констатуючи незадовільність стану сучасного їм виховання. Вони вважають, що замість того, щоб орієнтуватися на мудрість, сучасне їм суспільство орієнтується на глупоту.

По-четверте, опис глупоти в Еразма і Сковороди теж практично співпадає. Вочевидь, розмірковуючи над природою глупоти, як джерела більшості людських нещасть, Сковорода спирався на думку Еразма, хоча й не з усім погоджувався.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бартоліні М. Г. «Пізнай самого себе». *Неоплатонічні джерела в творчості Г.С. Сковороди*. Пер. з італ. М. Прокоповича за уч. К. Новікової; наук. ред. перекладу О. Сирцової. Київ: Академперіодика, 2017. 160 с.

Булатов М. Майєвтика. *Філософський енциклопедичний словник*. / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. С. 354.

Дубровіна Л. А. Масєвтика. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. С. 435.

Еразм Роттердамський. *Похвала глупоті. Домашні бесіди* / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. Київ: Основи, 1993. 319 с.

Іваньо І.В. *Філософія і стиль мислення Г. Сковороди*. Київ: Наукова думка, 1983. 270 с.

Ковалинський М. Життя Григорія Сковороди. *Сковорода Г. Повна академічна збірка творів*. За редакцією проф. Л. Ушкалова. Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С. 1344-1386.

- Макавель М. *Володар*. / Пер. з італ. М. Островерх. Львів: Книгозбірня Вістника, 1934. 117 с.
- Макіавеллі Н. *Флорентійські хроніки. Державець*. / Пер. з італ. А. Перепадя. Київ: Основи, 1998. 492 с.
- Макіавеллі Н. *Державотворець*. / Пер. з італ. В. Балог. Київ: Арії, 2015. 223 с.
- Махновець Л. Є. *Григорій Савович Сковорода: Біографія*. Київ: Наукова думка, 1972. 256 с.
- Попович М. В. *Григорій Сковорода: філософія свободи*. Київ: Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.
- Сковорода Г. *Повна академічна збірка творів*. За редакцією проф. Л. Ушкалова. Харків—Едмонтон—Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
- Лунін Д. С. (заг. ред.) *Сучасні рецепції світоглядно-ціннісних орієнтирів Григорія Сковороди: колективна монографія за заг. ред. Д. С. Луніна*. Полтава, 2022. 360 с.
- Ушкалов Л. *Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди*. Київ: Дух і літера, 2017. 368 с.
- Ушкалов Л.В., Марченко О.В. *Нариси з філософії Григорія Сковороди*. Харків: Основа, 1993. 152 с.
- Ушкалов Л. В. *Григорій Сковорода: семінарії*. Харків: Майдан, 2004. 776 с.
- Чернишов В. В. Григорій Сковорода як читач «De Consolatione Philosophiae» Северина Боеція. *Філософська думка*, 2014, № 5. С. 42-61.
- Чернишов В. В. Еволюція філософських поглядів Григорія Сковорода у зв'язку з його духовною біографією. *Sententiae*, Volume XXXVII, Issue 1, 2018. С. 65-86.
- Чижевський Д. І. *Філософські твори*: у 4-х тт. Під заг. ред. В. Лісового. Том 1. Київ: Смолоскип, 2005. XXXVIII+402 с.
- Cicero M. T. *Tusculanae Disputationes*. M. Pohlenz (ed.). Leipzig: Teubner. 1918. 484 p.
- Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia. Ordinis primi. Tomvs primvs*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1969. 774 p.
- Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia. Ordinis primi. Tomvs secvndvs*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1971. 726 p.
- Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia. Ordinis primi. Tomvs tertivs*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1972. 774 p.
- Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia. Ordinis qvarti. Tomvs primvs*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1974. 382 p.
- Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia. Ordinis qvarti. Tomvs tertivs*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1979. 224 p.
- Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers*. In 2 vols. R.D. Hicks. Vol. 2. London: William Heinemann; New York: G. P. Putnam's Son, 1925. 704 p.
- Margolin J.-C. *Érasme: précepteur de l'Europe*. Paris: Julliard, 1995. 423 p.
- Pilipowicz D. *Rozmowa o duchowym świecie. Hryhorij Skoworoda: Filozofia – Teologia – Mistyka*. Kraków: Sywajpolt Fiol, 2010. 254 s.
- Sullivan L. R., Liu-Sullivan N. *Historical Dictionary of Chinese Culture*. Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield, 2021. 497 p.
- Wedel C. C.-Von. *Erasmus of Rotterdam. Advocate of a New Christianity*. Toronto: University of Toronto Press, 2013. 374 p.

Толстов Іван Вікторович

кандидат філософських наук, доцент
завідувач кафедри філософії та соціології
Український державний університет залізничного транспорту
майдан Фейєрбаха 7, Харків, 61050, Україна
E-mail: tollivan12@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5511-1670>

Чернишов Віктор Володимирович

кандидат філософських наук

доцент кафедри загального мовознавства та іноземних мов

Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»

Першотравневий проспект, 24, Полтава, 36011, Україна

E-mail: chernyshov.v@nupp.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0960-8464>

Стаття надійшла до редакції: 05.09.2024

Схвалено до друку: 09.11.2024

**WISDOM VS FOLLY: ON TWO KINDS OF EDUCATION IN HRYHORII
SKOVORODA AND ERASMUS OF ROTTERDAM**

Tolstov Ivan V.

PhD in Philosophy, associate professor

head of the philosophy and sociology department

Ukrainian State University of Railway Transport

Feuerbach Square 7, 61050, Kharkiv, Ukraine

E-mail: tollivan12@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5511-1670>

Chernyshov Victor V.

PhD in Philosophy

associate professor of the General Linguistics and Foreign Languages Department

National University "Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic"

Pershotravneva Avenue 24, 36011, Poltava, Ukraine

E-mail: chernyshov.v@nupp.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0960-8464>

ABSTRACT

This paper addresses the issue of education as presented in the works of Erasmus of Rotterdam (c. 1466–1536) and Hryhorii Skovoroda (1722–1794). The study seeks to explore two contrasting approaches to education, with particular emphasis on wisdom and folly as two potential (intentional or unintentional) outcomes of education, which influence the destinies of both individuals and society as a whole. Specifically, it asserts that Erasmus's works had a profound impact on Skovoroda's educational views and served as the foundation for the development of several other fundamental ideas reflected in his philosophical writings. The article underscores the importance of education as a means of humanising the individual, cultivating the capacity for free choice, and facilitating socialization. Both Skovoroda and Erasmus concur that education is a necessary condition for the formation of the individual as a person; however, they differ in their assessments of the balance between the secular and spiritual elements within education. Erasmus contended that the education of his time lacked a secular dimension, while Skovoroda, writing some 250 years later, highlighted the absence of a spiritual component, which, in his view, led to spiritual thirst and profound inner turmoil within individuals. In the context of the educational issues of their respective eras, both thinkers critique the societal inclination to favour folly over wisdom. Special attention is devoted to comparing their views on the nature of folly as a source of human suffering and social malaise. The paper aims not only to compare the educational concepts proposed by these two distinguished philosophers but also to provoke reflection on the nature and intentions of education within the Ukrainian educational tradition. The analysis of the ideas of Skovoroda and Erasmus thus offers an opportunity to deepen our understanding of the philosophy of education, as well as to uncover new avenues for the enhancement of contemporary educational systems through the reception of classical humanist values.

Keywords: Baroque philosophy, Christian philosophy, Desiderius Erasmus of Rotterdam, folly, Hryhorii Skovoroda, philosophy of education, Renaissance philosophy, wisdom.

REFERENCES

- Bartolini, M.-G. (2017). *Piznail samogo sebe: Neoplatonichni dzherela v tvorchosti H. S. Skovorody* [Know thyself: Neoplatonic Sources in the Works of H. S. Skovoroda] (M. Prokopovych, Trans.). Akademperiodyka. (In Ukrainian)
- Bulatov, M. (2002). *Maievtyka*. In V. I. Shynkaruk (Ed.), *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* (p. 354). Instytut filosofii imeni Hryhoriia Skovorody NAN Ukrainy: Abris. (In Ukrainian)
- Dubrovina, L. A. (2009). *Maievtyka*. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 6, p. 435). Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Erasmus Roterodamuskij. (1993). *Pokhvala blupoti: Domashni besidy* [The praise of Folly: Conversations] (V. Lytvynov, & J. Kobov, Trans.). Osnovy. (In Ukrainian)
- Ivanyo, I. V. (1983). *Filosofia i styl myshlynnia H. Skovorody*. Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Kovalynskiy, M. (2011). *Zhyzn' Hryhoriia Skovorody*. In L. Uskalov (Ed.), *Skovoroda H. Povna akademichna zbirka tvoriv* (pp. 1344–1386). Maidan; Vydavnytstvo Kanads'koho Instytutu Ukraïns'kykh Studii. (In Ukrainian)
- Machiavelli, N. (1934). *Volodar* (M. Ostroverkh, Trans.). Knyhozbirnia Vistnyka. (In Ukrainian)
- Machiavelli, N. (1998). *Florentiiskiy khroniky. Derzhavets'* (A. Perepadiia, Trans.). Osnovy. (In Ukrainian)
- Machiavelli, N. (2015). *Derzhavotvorets* (V. Baloh, Trans.). Arii. (In Ukrainian)
- Makhnovets, L. E. (1972). *Hryhorii Savorych Skovoroda: Biografiia*. Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Popovych, M. V. (2007). *Hryhorii Skovoroda: Filosofiia svobody*. Maïsternia Bilets'kykh. (In Ukrainian)
- Skovoroda, H. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv* (L. Uskalov, Ed.). Maidan; Vydavnytstvo Kanads'koho Instytutu Ukraïns'kykh Studii. (In Ukrainian)
- Lunin, D. S. (Ed.). (2022). *Suchasni retseptsii svitobliadno-tsinnisnykh oriyentyriv Hryhoriia Skovorody: Kolektyvna monografiia*. Poltava. (In Ukrainian)
- Ushkalov, L. (2017). *Lovytynna nevolnobo ptkha: Zhyttia Hryhoriia Skovorody*. Dukh i litera. (In Ukrainian)
- Ushkalov, L. V., & Marchenko, O. V. (1993). *Narysy z filosofii Hryhoriia Skovorody*. Osnova. (In Ukrainian)
- Ushkalov, L. V. (2004). *Hryhorii Skovoroda: Seminarii*. Maidan. (In Ukrainian)
- Chernyshov, V. V. (2014). *Hryhorii Skovoroda yak chytach De Consolatione Philosophiae Severyna Boetsii*. *Filosofska dumka*, 5, 42–61. (In Ukrainian)
- Chernyshov, V. V. (2018). *Evolutsiia filosofskykh pohliadiv Hryhoriia Skovorody u zv'yazku z yoho dukhovnoiu biografiieiu*. *Sententiae*, 37(1), 65–86. (In Ukrainian)
- Chyzhevs'kyi, D. I. (Ed.). (2005). *Filosofski tvory* (Vol. 1). Smoloskyp. (In Ukrainian)
- Cicero, M. T. (1918). *Tusculanae Disputationes* (M. Pohlenz, Ed.). Teubner. (In Latin)
- Desiderius Erasmus Roterodamus. (1969). *Opera omnia. Ordinis primi. Tomus primus*. North-Holland Publishing Company. (In Latin)
- Desiderius Erasmus Roterodamus. (1971). *Opera omnia. Ordinis primi. Tomus secundus*. North-Holland Publishing Company. (In Latin)
- Desiderius Erasmus Roterodamus. (1972). *Opera omnia. Ordinis primi. Tomus tertius*. North-Holland Publishing Company. (In Latin)
- Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia. Ordinis quarti. Tomus primus*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1974. 382 p. (In Latin)
- Desiderii Erasmi Roterodami. *Opera omnia. Ordinis quarti. Tomus tertius*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1979. 224 p. (In Latin)
- Diogenes Laertius. (1925). *Lives of Eminent Philosophers* (R. D. Hicks, Trans.). William Heinemann; G. P. Putnam's Sons. (In Ancient Greek / English)
- Margolin, J.-C. (1995). *Érasme: Précepteur de l'Europe*. Julliard. (In French)
- Pilipowicz, D. (2010). *Rozmowa o duchowym świecie: Hryhorij Skovoroda: Filozofia – Teologia – Mistyka*. Sywajpolt Fiol. (In Polish)

- Sullivan, L. R., & Liu-Sullivan, N. (2021). *Historical Dictionary of Chinese Culture*. Rowman & Littlefield. (In English)
- Wedel, C. C.-Von. (2013). *Erasmus of Rotterdam: Advocate of a New Christianity*. University of Toronto Press. (In English).

Article arrived: 05.09.2024

Accepted: 09.11.2024

Як цитувати: Толстов, І., & Чернишов, В. (2024). МУДРІСТЬ VS ГЛУПОТА: ПРО ДВА ТИПИ ВИХОВАННЯ У ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ЕРАЗМА РОТТЕРДАМСЬКОГО. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 17-30. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-2>

In cites: Tolstov, I., & Chernyshov, V. (2024). WISDOM VS FOLLY: ON TWO KINDS OF EDUCATION IN HRYHORIY SKOVORODA AND ERASMUS OF ROTTERDAM. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 17-30. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-2> [In Ukrainian]

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-3

УДК (UDC) 130.2+141

Nataliia Zahurska

POST-POSTMODERN *VERSATILITY*

The article continues the author's study of *versatility*. This time, the actual post-postmodern conceptions by Josh Toth, Jeffrey T. Nealon, Winfried Fluck and others turn out to be tangent. In the conception of the latter, such an important display of *versatility* is founded in contemporary situation as *adversity*, caused by an *adversary*, becomes a defiance and oscillation. But it is precisely this encounter that creates the conditions for the emergence of a whole specter of *versions* of reality and post-postmodern is considered as a more radical and energetic *version* of postmodernity. Its amorphous and changeable form allows the human being to change and at the same time remain itself. This pretty well explains the common saying «*version* of me». In post-postmodern eventuality, the *versions* of the human being are ordered not by the ethics of *perversity*, but by the ethics of indecision, which avoids the enforcement to choose only one of the *versions*, because the specter is always a revenant. However, one should also take into account the caveat that during the intensification of the postmodern in its post-postmodern *version*, capitalism also intensifies, which in this case reverses into Just-in-Time capitalism, which is dangerous due to the demand to endlessly multiply self-fictions, *diversify* your portfolio. As a counterbalance to this, the article examines *versatility* in the context of post-postmodern situationism, in which *versatility* manifests itself primarily as ludic *subversion*. Besides, *reversion*, *diversity*, *overversion* and *multiversion*, *inversion*, *traversion*, *diversification*, *verisimilitude*, *verification*, *anniversary* and other *versions* of the *version*, i. e. *versatility* as such in its manifestations, are considered. In addition, differentiation of *variations* in philosophy, *varieties* in art, and *variables* in science by Gilles Deleuze is used. The article pays special attention to post-postmodern *varieties* of new realism, in particular scientific or critical, ordinary, speculative realism, dirty realism and white trash aesthetics and ethics, as well as renewalism. This is explained by the post-postmodern passion for the real in its *versions* after postmodern fictionality. According to Evelien Geerts, it is the *traversing* of extremes that enables the actualization of the concept of hope.

Keywords: *version, versatility, subversion, adversity, post-postmodern, postmodern.*

The conceptualization of postmodernity already assumed diversity and *versatility*. However, their degree increases in the context of post-postmodern eventuality. Since the beginning of the discussion of post-postmodernity, manifold of its versions has been assumed, given the critical importance of sincerity.

This is convincingly demonstrated by collective research *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism* edited by José López and Garry Potter. In the general introduction, they display that «realism in action does not produce a homogeneous and even field, instead realism in action reveals the possibility of “unity through *diversity* [italics supplied – N. Z.]» [López, Potter, 2001, p. 16]. Besides that, the study carried out the thought that many versions of realism are possible. So, Part I of this research *Varieties of Realism* contains the article by Frank Pearce and Tony Woodiwiss *Reading Foucault as a Realist*. In this article, they reveal that different versions of realism operate with different *versatility* in its turn. Thus, in scientific realism or critical realism by Roy Bhaskar's empiricist term the variance is used. Whereas «in these [latter – N. Z.] “genealogical” studies Foucault's focus is on developing his “productive” concept of power. He sees it as something that can make things happen for a wide *variety* [italics supplied – N. Z.] of subjects instead of simply being repressive on behalf of a sovereign» [Pearce, Woodiwiss, 2001, p. 60]. *A variety* of subjects is provided for *variously* constructed regimes of not only power, but also truth and that's why such kind of realism may be marked as realism by any other name by parity of reasoning feminism by any other name Rosi Braidotti tacit, according to Carlos Prado, and at the same time sophisticated realism. It is known that Michel Foucault resisted any marks

© Zahurska N. V., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

of his conception like any personal identity. This is important cause they turned out to be «compatible with a non-humanist *variant* of what we call ordinary realism» [Ibid., p. 51]. It's worst to note that in collective research in general and this article especially reliance on a non-humanist *variant* of realism takes place and this is especially important in this study context. This variety of understandings of the concept of version itself can be somewhat ordered by Gilles Deleuze's differentiation. According to him, *variations* may be found in philosophy, conceiving concepts, superject, events and virtuality; *varieties* – in art, feeling sensations, inject, monuments, and actuality and *variables* – in science, knowing eject and at the same time knowing through eject, functions, states or affairs and potential [Deleuze, 1994].

Deleuzian differentiation is transferred in post-postmodern context quite well, but with some nuances, which reflect to what extent is post-postmodern a unique *version* of postmodern. «I do not believe that the degree to which readers are *versed* [italics supplied – N. Z.] in stylistic codes says much about the value of their aesthetic experiences» [Leypoldt, 2004, p. 23] and «I do not see why a text's degree of textual closure should in itself say much about the same text's relative complexity, the richness of its themes, the *subversiveness* [italics supplied – N. Z.] of its propositions, its aesthetic effects, or about its underlying epistemology or politics» [Ibid., p. 25]: hereby Günter Leypoldt criticizes once again clearly postmodern over-theorization, ironical reversion of any event and especially structural subversion through irony. He insists that subversiveness on the level of content and narration is not only authentic but really sincere. «The subversive effect of this structural code-breaking shows itself more clearly when long-winded minimal realism deals with morally delicate topics, as is the case in Bret Easton Ellis's serial killer novel *American Psycho*» [Ibid., p. 60]. It turns out that experimental realism may be marked as «the specter of rampant postmodernism», which, coupled with ethical issues, refers to the late works of Jacques Derrida.

Christopher Norris in *What's Wrong with Postmodernism?* suggests revisiting Derrida's heritage in a post-postmodern vein. «If philosophy is indeed just a *diverse* [italics supplied – N. Z.] collection of *texts* with no monopoly on wisdom or truth, then one way of making that point is by showing (with Derrida) that its concepts come down to metaphors in the end, or that its arguments are everywhere subject to a play of rhetorical undecidability» [Norris, 1990, p. 194]. In a *perverse* way, even Marxism *converses* to the postmodern and loose struggling potential, whereas it is necessary to conceptualize an *adversary* on a leftist (Derrida) or rightist (Schmidt) basement. True, in the last case there is an obvious danger that the *overversion* or only virtual *multiversion* will absorb all other versions, and the overman or superman all other possible forms of the human being.

Derridean influence on post-postmodern is fully revealed in Josh Toth's *The Passing of Postmodernism: A Spectroanalysis of the Contemporary*, where *versatility* also occupies a special place in the context of post-postmodern Ethics of Indecision instead of postmodern Ethics of *Perversity*. According to Toth, appealing to Derrida, deviating movement takes a turn to refusal of movement at all. Passing time turns out spectral and respect to specter becomes a necessary part of the work of mourning and therefore postmodern often sounds like postmortem. But really «specter is always a *revenant* [italics supplied – N. Z.] (i.e., *of the past*) and a promise, or sign, of the future, a future to come» [Toth, 2010, p. 19]. The work of mourning implies aleatoric spectrality as manifold post-postmodern versions such as renewalism or speculative realism. In his research of Stéphane Mallarmé, Quentin Meillassoux like a late Derrida also pays special attention to concept perhaps with its *versatility*. Toth, following Derrida, displays that even the perhaps itself is like the *version* and even regarding what he writes about in his own work, he admits that perhaps it's so.

Herewith Toth also turns to new realism with references to Winfried Fluck: «realism is no more (and no less) than a system of rhetorical strategies in order to claim special authority for one's own interpretation of reality. It does not simply reflect or mirror reality, but offers a *version* [italics supplied – N. Z.] of it, based on certain assumptions about the nature of the real and the best way of gaining knowledge about it» [Fluck, 1992, p. 67]. This knowledge is not self-

referential like in postmodern context, but «allows for *the possibility* that the referent can be accessed that a representational act can be accurate» [Toth, 2010, p. 120].

Klaus Stierstorfer in his *Introduction: Beyond Postmodernism – Contingent Referentiality?*, which prevenient the collection of texts that is significant for post-postmodern *Beyond Postmodernism: Reassessments in Literature, Theory, and Culture* notes: «If a common trajectory can be singled out from contributions in this volume, it is the tendency, however divers in its specific realizations, towards a new anchoring of what is variously characterized as the free-floating signifiers or the irresponsible playfulness of the more ‘radical’ *versions* [italics supplied – N. Z.] of postmodernism to a system of referents and values, however tentative or contingent» [Stierstorfer, 2003, p. 4]. This consideration is interesting, firstly, because post-postmodern is understood as the radicalization of postmodern. As Robert McLaughlin approved, «The more we’re unaware of the role of discourses in creating a *version* [italics supplied – N. Z.] of reality, the more likely it is that we’ll see not a *version* of reality, but reality, the *only* reality» [McLaughlin, 2007, p. 62]. And secondly, it reveals the origins of the key to speculative realism the concept of contingency by Quentin Meillassoux. This, together with the previously mentioned use of the concept of perhaps other features, allows us to consider speculative realism as one of the *versions* of post-postmodern.

Fluck has early already seen, in the re-animation of referent a cause of realism, returning to post-postmodern form of pleated surface. «One of the results is the almost paradoxical phenomenon of a realism that no longer wants to offer a representative *version* [italics supplied – N. Z.] of reality but is content to explore and represent a decontextualized surface. It is a realism that does not claim to know the real, but wants to come to terms with the fact that it is nevertheless there in an amorphous, ever changing shape» [Fluck, 1992, p. 85]. To some extent such a decontextualized experience and its sincere expression come from the shallow surface of realistic convention, but in some one – from modern Marxist, psychoanalytic, existentialist, structuralist and others *versions* of deep knowledge, which is wider than conventions. «We are thus constantly moving between a promise of representative experience, its *subversion* [italics supplied – N. Z.] and its subsequent restitution – a movement that is received time and again by Carver’s strategy of recharging the realistic surface of the text with a meaning that cannot be firmly grasped» [Ibid., p. 78]. Human beings in this eventuality *convert* while remaining ourselves and continuing to live our own lives, no matter how pitful they may be.

In comparison with *conversion* in understanding George Bataille or Pier Hadot such a *conversion* correlates not with metanoia, but with metaxy and metamodern tactics not to change without a goal and urgent necessity. It is also possible to draw a parallel with Peter Sloterdijk’s resistance to the obligation to change a life. At the same time, the human being takes on the form not of a pretentious, dignified human, but of The Man Without Qualities by Robert Musil or infamous human as in later works of Michel Foucault, which opens up many more prospects and possibilities of one self’s own *versions*. Robert Rebein attracts attention that dirty realists and white trash aesthetics like Charles Bukowski, Raymond Carver or Courtney Love are inclined to make different versions of their creations. «It should be noted that each of these distinctive Carver modes has found its champions, as have the different published *versions* [italics supplied – N. Z.] of particular stories, with the end result being that no real consensus has emerged about which Carver, early or late, is the “real” or the “best” Carver» [Rebein, 2001, p. 27].

As Timothy Morton and Dominic Boyer in their *Hyposubjects: On Becoming Human*, which was published in *CC2 Irreversibility* series display there aren’t more real and best versions of a human being. «So what we’re talking about is not a kind of force with no *reverse* [italics supplied – N. Z.] gear. We’re trying to think of a way to rethink what something like transcendence would mean without the idea of increasing mastery and its cognate words like history, destiny, spirit» [Morton & Boer, 2021, p. 66]. Thus, for example, WASP men, who even eat meat and white bread, is one of the *versions* of a human being, what allows to escape the *inverse* of obesity: «...as Jacques Derrida observed, there is no one narcissism, and there is not narcissism *versus* [italics supplied – N. Z.] non-narcissism. Imagine how narcissistic it would be to claim that one didn’t

have it! And then imagine not eating, because narcissism is why you eat, why you let things inside» [Morton, 2021, p. 19].

One could even go further, like Jeffrey T. Nealon, and emphasize the importance of giving up plant, especially rhizomatic, life as well «as territories for living continue to disappear over the next century, maybe we'll begin to see rhizomatics less as a kind of metaphor for a better human world (freer or more open, more like the plants or the animals) and more as the operating system that *traverses* [italics supplied – N. Z.] all facets of a life» [Nealon, 2016, p. 107]. However, in this case, you will have to give up plant foods, as in the meme *If you have a heart, eat stones*. This thought can be continued: if minerals are alive because their structure changes, human beings have no choice but to eat exclusively synthetic food since it is not yet possible to feed exclusively on sunlight. And this is one of the causes of another convolution of capitalistic intensification after postmodern *reversal* fragmentation, post-postmodern Just-in-Time capitalism. «Postmodernism is not a thing of the past, any more than the 1980s are, precisely because it's hard to understand today as anything other than an intensified *version* [italics supplied – N. Z.] of yesterday. But, of course, intensification is a movement that does alter things over time» [Nealon, 2012, p. 8] and «so forget about enjoying your symptom; try diversifying your portfolio» [Ibid., p. 99]. Thus, Aristotelian *Magna Moralia* inverts to Adorno's *Minima Moralia*, when the norm is learning to fear its own *perversity* and then *inverts* again in Möbius strip of economics and culture. Nealon suggests as a tactic of *diversification* this situation *diversification*, which doesn't exclude chaos.

Such a *diversification* is close to *subversion* through acceptance of chaosmos. According to Richard Barbrook «as the Situationists had argued, avant-garde art would become truly *subversive* [italics supplied – N. Z.] when it began remaking everyday life in its own image» [Barbrook, 2014, p. 69]. In the course of time, situationist predilection to innovative aesthetics, new technologies, bohemian lifestyles and radical politics in the post-postmodern vein permeate everyday life as recreational drifts, remixing, DIY culture and flashmobs or pranks, which once again proved Guy Debord's assertion that he is not so much a philosopher as a strategist of situationist play. «Best of all, whether they [situationist artists – N. Z.] responded positively or negatively to these *subversive* [italics supplied – N. Z.] interventions, their audiences inadvertently found themselves participating in the creation of a collective artwork» [Ibid., p. 57]. Barbrook insists on the effectiveness of play as *subversion*, ludic *subversion*, which despite contradiction in terms works and works out a *subversive* wisdom. It is worth noting that Scandinavian situationists more often practice cultural subversion, which probably influenced metamodern as a post-postmodern trend.

In all cases self-happening resists spectacular, both fights against the elitism of avant-garde art and amusing leisure activity. It became a means to skip going from primarily *subversive* to reactionary one, a *version*, which directs versus *adversary*. Thus, postmodern *anything goes* turns into post-postmodern awareness of possible *adversity*. «One of these points [of influence on new realism – N. Z.] of reference is realism's apparent *adversary* [italics supplied – N. Z.], experimental postmodern literature, the other, the tradition that may be considered its intertextual constituent, the realistic novel of the 19th century» [Fluck, 1992, p. 67]. Fluck understands *adversity* as defiance and oscillation. «I think it is an important part of the novel's remarkable power to provoke that it does not replace one signifying practice with another in an act of programmatic or *subversive* [italics supplied – N. Z.] defiance, but skillfully, oscillates between the two, so that the reader can never comfortably settle with a tendency toward realistic naturalization nor with a stance of modernist *subversion* [italics supplied – N. Z.]. In consequence, readers find themselves in a state of prolonged and persistent ambivalence that can be highly energizing and activating» [Ibid., p. 82]. These energizing and activating turn out to be extremely necessary in a situation of postmodern apathy, and Fluck's conceptualization of oscillation anticipates the metamodern conceptualization of oscillation in between the depth and surface. This kind of oscillation must be distinguished from postmodern semantic oscillation. «While postmodern experimentalism wants to create a literature designed to liberate and intensify the aesthetic experience by a constant mixture of semantic levels and generic modes, sometimes to the point of oscillation and a mere flickering of meaning, realism could be considered as a literature intent on arresting

semantic play by insisting on the need of life-likeness and *verisimilitude* [italics supplied – N. Z.] in representation – both of which are concepts, after all, which imply that there can be, in principle, only one correct *version* [italics supplied – N. Z.] of reality» [Fluck, 1992, p. 69]. At the same time, we should not forget that *verisimilitude* and *verification* can only be achieved through *versatility* due to the extreme *diversity* of reality.

Describing American postmodern, Jean Baudrillard had already put attention to its insularity: «No interior/exterior interface. The glass facades only reflect the environment and send its own image back to it. They are therefore much more impassable than any stone walls. Just like people who wear dark glasses. The gaze is hidden behind, and the other only sees his own reflection. Everywhere the transparency of the interface ends in internal refraction. Walkman, dark glasses, automatic household appliances, multi-control car and even perpetual dialogue with the computer, everything that we pompously call communication and interaction ends in the fold of each monad in the shadow of its own formula, in its self-managed niche and its artificial immunity» [Baudrillard, 1986, p. 118–119]. Such an insularity through *reversion*, is quite correlates with «singularity with others» according Jean-Luc Nancy. Norris, criticizing Jean Baudrillard as postmodern thinker, claims that he also systematically *inverts* «reality and illusion, truth and falsehood, reasoned argument and rhetorical or suasive effect» [Norris, 1990, p. 172], which is fit quite well into his *reversion* of history conceptualization and correlate with *inversion* of hierarchies in new realism context according to Fluck.

When communication and interaction end in the fold, it turns out that this fold is primarily semantic and this gives new potential to writing and reading, even if most often in messengers as spaces of post-epistolar. «I think unfolding is what rereading is about. Like pleated fabric, the text reveals different parts of its pattern at different times. And yet every time the text unfolds, in the library, or bed, or upon the grass, the reader adds new wrinkles. Memory and experience press themselves into each reading so that each encounter informs the next» [Goodman, 2005, p. 164]. According to Maryanne Wolf reading, rereading and rereading again, in search of new senses, allow to celebrate cerebral diversity as a condition of *diversity* at all [Wolf, 2018, p. 86]. Also, as can be added, it allows to celebrate, to *anniversate diversity* again and again in a permanent becoming of a human being as a celebrity.

The concept of withdrawal, which is one of the key ones in speculative realism and object-oriented ontology, is built into the same synonymous row with the concepts of fold and *reversion*. However, unlike fold and *reversion*, withdrawal presupposes some rupture between objects and the problematizing of paraphrase. The postmodern smoothness of the fold, which is always located between other folds and flows into them, is perforated by post-postmodern ruptures. It is precisely these ruptures that make possible again a personal utterance, which releases by the most appropriate *version* of self.

An issue of the most appropriate *version* of self is presented very picturesquely in the novel by Ali Smith, whose work often attracts the attention of conceptualizers of post-postmodern, especially metamodern. One of Ali Smith's characters mourns: «I wished I was old. I was tired of being so young, so stupidly knowing, so stupidly forgetful. I was tired of having to be anything at all. I felt like the Internet, full of every kind of information but none of it mattering more than any of it, and all of its little links like thin white roots on a broken plant dug out of the soil, lying drying on its side. And whenever I tried to access myself, whenever I'd try to click on me, try to go any deeper when it came to the meaning of 'I', I mean deeper than a single fast-loading page on Facebook or MySpace, it was as if I knew that one morning I'd wake up and try to log on to find that not even *that version* [italics supplied – N. Z.] of 'I' existed any more, because the servers all over the world were all down. And that's how rootless. And that's how fragile. And what would poor Anthea do then, poor thing?» [Smith, 2007, pp. 23–24].

The answer to this question Jacques Lacan has already given: «I identify you, thee to whom I'm speaking, with the object that you lack. In going via this circuit, which is obligatory if I am to attain the object of my desire, I accomplish for the other party precisely what he's seeking. If, innocently or not, I take this detour, the other as such, here object observe – of my love, will

necessarily fall into my toils» [Lacan, 2014, p. 28]. In popular culture, this *version* of oneself more often is marked as the best one, but it is exactly the most appropriate *version*, which is revealed by the significant other. This gives hope to gain oneself, becoming beloved, when own resources are exhausted. In object-oriented ontology this looks like a conversion: «Harman begins with a general rule: one object seems *to convert* [italics supplied – N. Z.] another object into notes, although in metaphor, the notes them-selves are somehow converted into objects» [Lunning, 2016, p. 85].

Concept of the hope becomes important in crisis post-postmodern eventuality as post-Antropocene. The evidence of this is publishing of a collection of interviews *Hope: New philosophies for*, edited by Mary Zournazi. In the context of this research is worth to highlight an interview with Brian Massumi, in which, according to Zournazi, «Massumi's *diverse* [italics supplied – N. Z.] writings and philosophical perspectives radicalize ideas of affect – the experiences and dimensions of living – that are the force of individual and political reality» [Massumi & Zournazi, 2002]. He disposes a hope in the present and considers utopian thinking as hopeless. A hope in this case appears similar to an affect or intensity, which isn't connected with a subject and allows to get an experience of the experience. However, Massumi also warns about troubling and confusing, when capitalist variety monetizes an experience and convergence in-between the power and the resistance occurs. «It's no longer disciplinary institutional power that defines everything, it's capitalism's power to produce *variety* [italics supplied – N. Z.] – because markets get saturated. Produce *variety* [italics supplied – N. Z.] and you produce a niche market. The oddest of affective tendencies are OK – as long as they pay. Capitalism starts intensifying or *diversifying* [italics supplied – N. Z.] affect, but only in order to extract surplus-value <...> A direct affective *conversion* [italics supplied – N. Z.] of fear into confidence by means of an automatic image loop, running in real time, through continuous coverage, and spinning off a profit. <...> You can only produce more pride and patriotism by producing more fear and insecurity to *convert* [italics supplied – N. Z.]» [Ibid.]. However, «freedom always arises from constraint – it's a creative *conversion* [italics supplied – N. Z.] of it, not some utopian escape from it» [Ibid.], so it needs to pass thresholds or porous as liquid with-out leaving a trace. Such a tactic is similar to Barbrook's and also implies aesthetical political subversion at once if simple inversion and subversion aren't productive. This eventuality of hope as becoming appears the most potential affect, resisting postmodern apathy. «Like the epistemology-ontology *reversal* [italics supplied – N. Z.] that social construction effects, the characteristic gesture of this theory of representation is to *invert* [italics supplied – N. Z.] common sense ideas about the operation of the senses» [Sheldon, 2015, p. 198], – Rebekah Sheldon stresses. So, according to Massumi, «at any rate, the hope that might come with the feeling of potentialisation and enablement we discussed is doubled by insecurity and fear. <...> it is not a hope that has a particular content or end point – it's a desire for more life, or for more to life» [Massumi & Zournazi, 2002].

Evelien Geerts also displays how moving through all-too-humanness and tragic (post-)humanism to more-than-humankind is possible. «*Traversing* [italics supplied – N. Z.] these two extremes and having to deal with the fact that hope has an all-too-human history, a critical cartography of the hope does everything in its power to avoid abstract utopian futurism» [Geerts, 2022, p. 387]. So, hope may be considered in line with such post-postmodern conceptual *versions* like truth, new authenticity, new sincerity, and so on.

In conclusion, it would be like to pay attention to Ukrainian and Polish concept *variat* (ukr. *вар'ям*, pol. *warjat*), which means abnormal, crazy, frantic, bizarre, or, more generally, weird one. A weirdness of *variat* is that differs her from others, which proves Latin origin *variatus* – different, *varied*, *diverse*. It is precisely the *variat* that is the best image-concept of affective difference. So, if *reversion* is a *revenant*, then this *revenant* is most likely a *variat*.

REFERENCES

Barbrook, R. (2014). *Class Wargames: Ludic Subversion against Spectacular Capitalism*. N.-Y.: Minor Compositions.

- Baudrillard, J. (1986). *Amérique*. P.: Editions Grasset & Fasquelle.
- Fluck, W. (1992). Surface Knowledge and «Deep» Knowledge: The New Realism in American Fiction. In K. Versluys (Ed.), *Neo-Realism in Contemporary American Fiction* (pp. 65–85). Amsterdam: Rodopi.
- Geerts, E. (2022). Navigating (Post-)Anthropocenic Times of Crisis: a Critical Cartography of Hope. *CounterText, Volume 8, 3*, 385–412.
- Goodman, A. (2005). Pemberley Previsited: Pride and Prejudice by Jane Austen. In A. Fadiman (Ed.), *Rereadings: Seventeen writers revisit books they love* (pp. 155–164). N.-Y.: Farrar, Straus and Giroux.
- Lacan, J. (2014). *Anxiety: The Seminar of Jacques Lacan, Book X*. Cambridge, UK and Malden, USA: Polity Press.
- Leypoldt, G. (2004). Recent Realist Fiction and the Idea of Writing 'After Postmodernism. *Amerikastudien/ American Studies, Volume 49–1*, 19–34.
- López, J., Potter G. (2001). After Postmodernism: The Millennium. In J. López, G. Potter (Eds.), *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism* (pp. 1–16). L.: Sage.
- Lunning, F. (2016). Allure and Abjection: The Possible Potential of Severed Qualities. In K. Behar (Ed.), *Object-Oriented Feminism* (pp. 83–105). Minneapolis, L.: University of Minnesota Press.
- Deleuze G., Guattari F. (1994). *Is Philosophy?* L.: Verso.
- Massumi, B. (2002). Navigating moments (in conversation with Mary Zournazi). In: M. Zourzani (Ed.), *Hope: New philosophies for change* (pp. 210–243). Annadale: Pluto Press. Retrieved from <https://www.yumpu.com/en/document/view/29174507/navigating-movementspdf-brian-massumi>
- McLaughlin, Robert L. (2007). Postmodernism in the Age of Distracting Discourses. In J. Toth, N. Brooks (Eds.), *The Mourning After: Attending the Wake of Postmodernism* (pp. 53–64). Amsterdam: Rodopi.
- Morton, T., Boer D. (2021). *Hyposubjects: On Becoming Human*. L.: Open Humanities Press.
- Nealon, J. T., (2016). *Plant Theory: Biopower and Vegetable Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Nealon, J. T., (2012). *Post-Postmodernism or, The Cultural Logic of Just-in-Time Capitalism*. Stanford: Stanford University Press.
- Norris, C. (1990). *What's Wrong with Postmodernism?* Baltimore: John Hopkins UP.
- Pearce F., Woodiwiss T. (2001). Reading Foucault as a Realist. In J. López, G. Potter (Eds.), *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism* (pp. 51–62). L.: Sage.
- Rebein, R. (2001). *Hicks, Tribes and Dirty Realists: American Fiction after Postmodernism*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Sheldon, R. (2015). Form/matter/chora: Object-oriented ontology and feminist new materialism. In Grusin R (ed.) *The Nonhuman Turn*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, pp. 193–222.
- Smith, A. (2007). *Girl Meets Boy: The Myth of Iphis*. Edinburgh: Canongate.
- Stierstorfer, K. (2003). Introduction: Beyond Postmodernism – Contingent Referentiality? In K. Stierstorfer (Ed.) *Beyond Postmodernism: Reassessments in Literature, Theory, and Culture* (pp. 1–10). Berlin: Walter de Gruyter.
- Toth, J. (2010). *The Passing of Postmodernism: A Spectroanalysis of the Contemporary*. Albany: State University of New York.
- Wolf, M. (2018). *Reader, Come Home: The Reading Brain in a Digital World*. N.-Y.: HarperCollins.

Zahurska Nataliia V.

D.Sc.in Philosophy

Professor of the Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J.B.Schad

V.N.Karazin Kharkiv National University

4, Svobody sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine

E-mail: zagurskaya@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5142-8064>

Article arrived: 16.06.2024

Accepted: 20.08.2024

ПОСТ-ПОСТМОДЕРНА ВЕРСІЙНІСТЬ

Загурська Наталія Віталіївна

доктор філософських наук

професор кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: zagurskaya@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5142-8064>

АНОТАЦІЯ

У статті продовжується авторське дослідження *версійності*. Цього разу дотичними опиняються власне концепції пост-постмодерна Джона Тота, Джеффри Нілона, Вінфреда Флака та ін. В концепції останнього винаходиться такий важливий в сучасних умовах прояв *версійності* як *напасть* (*adversity*), що спричиняється супротивником (*adversary*), стає викликом та коливанням. Але саме це зіткнення створює умови появи цілого спектра *версій* реальності й пост-постмодерн розглядається як більш радикальна та енергійна *версія* постмодерну. Її аморфна та мінлива форма дозволяє людській істоті змінюватися та водночас залишатися собою. Це досить добре пояснює поширений вислів «*версія мене*». В пост-постмодерній подієвості версії людської істоти впорядковуються скоріше не етикою *перверсій*, а етикою нерішучості, яка уникає примусу обирати тільки одну з версій, бо призрак (*specter*) завжди становить привід (*revenant*). Однак слід враховувати й застереження щодо інтенсифікації постмодерна в його пост-постмодерній *версії* інтенсифікується також і капіталізм, який в такому випадку обертається (*reverse*) на Як-Раз-Вчасний (Just-in-Time) капіталізм, небезпечний вимогою нескінченно множити фікції себе, *диверсифікувати* своє портфоліо. Як протипага цьому в статті досліджується *версійність* в контексті пост-постмодерного ситуаціонізму, в якому вона проявляє себе насамперед як людська *субверсія*. Крім того, розглядаються *реверсія*, різноманіття (*diversity*), *перверсія*, *надверсія* та *мультіверсія*, *інверсія*, *траверсія*, *диверсифікація*, ймовірність (*verisimilitude*), *верифікація*, річниця (*anniversary*) та інші *версії версій*, тобто *версійність* як така в її проявах. В додаток використовується диференціація варіацій (*variations*) в філософії, різновиди (*varieties*) в мистецтві та змінні (*variables*) в науці Жюльєн Дельоза. Особлива увага в статті приділяється пост-постмодерним різновидам (*varieties*) нового реалізму, зокрема науковому або критичному, звичайному, спекулятивному реалізмам, брудному реалізмові й естетиці та етиці білого трешу, а також реньюалізмові. Це пояснюється пост-постмодерною пристрасною до реального в його *версіях* після постмодерної фікціональності. За думкою Евеліен Гірц саме перетин (*traversing*) екстремумів уможливає актуалізацію концепту надія.

Ключові слова: *версія, версійність, субверсія, напасть (adversity), пост-постмодерн, постмодерн.*

Стаття надійшла до редакції: 16.06.2024

Схвалено до друку: 20.08.2024

Як цитувати / In cites: Zahurska, N. (2024). POST-POSTMODERN VERSATILITY. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 31-38. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-3>

СУБ'ЄКТИВНОСТІ МЕДИКАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті пропонується аналіз схибленого на питаннях здоров'я сучасного суспільства, що розуміється як оперативний результат політики здоров'я та чергова фаза розширення тієї медикалізації, чий сенс і значення в основному були визначені в рамках концепту біополітики майже півстоліття тому, і яка набула додаткової актуальності у зв'язку зі застосуванням у відповідь на нещодавню пандемію певною мірою фукольдівських за характером та безумовно новітніх за технічним забезпеченням медико-політичних заходів. Сьогодні, незважаючи на різноманітність теорій та концептуалізацій шуканого-бажаного «здоров'я-та-благополуччя», у вимірі медикалізованого суспільства усіяко ідеалізується той медико-свідомий суб'єкт, який через свою активність, поінформованість та ініціативність набуває шансів бути процвітаючим та соціально затребуваним. Саме таке уявлення-себе через медичний погляд, що стає все більш витонченим і пануючим, визначає та розмічає поле виникнення, комунікації та «співпраці» медикалізованих суб'єктивностей, обумовлюючи манери їхнього конструювання. Вдовж лінії загального розгортання біополітики – від «дисципліни» до «контролю» й прямуючи далі, через розмаїття «самоконтроля», – послідовно з'являються та, додаючись один до одного, розташовуються так звані «пацієнт», «споживач» і «хакер» – уособлення відповідних ставлень до здоров'я, практик і технік, задіяних у цих ставленнях як домінуючі, та типові ефекти певних ставлень, тобто, суб'єктивності. Розрізняючись рівнем активності на ринку медичних послуг, керованістю з боку влади, обізнаністю щодо наукового знання, оцінками інституціалізованої медицини й чинних систем охорони здоров'я, вони, однак, є однорідними щодо уявлення про «себе» як про обчислюване біологічне тіло, яке випромінює дані, що свідчать про стан здоров'я, – та через чие постійне опрацювання кожен може дістатися найвищих показників продуктивності та придатності.

Ключові слова: медикалізація, біополітика, політика здоров'я, суб'єктивність, само-відстеження, соціальна придатність.

Майже двадцять років тому, підсумовуючи «досягнення» XX століття мовою соціології, П. Конрад, констатував, що «ми давно перетворили нормальні життєві акти у медичні події...», й оскільки сьогодні «...здоров'я стало високовартісним активом, [нас] не повинно дивувати, що життєві проблеми стали медичними патологіями» [Conrad, 2007, р. 148–149]. Десь одночасно, орієнтуючись у своєму соціологічному аналізі на близьке майбутнє, Н. Роуз зауважив, що давня «політика здоров'я» (politics of health) на початку XXI століття у якості «життєвої політики» (vital politics) набула дещо іншого вигляду – тепер «вона не визначається полюсами хвороби та здоров'я... Скоріш, вона є такою, що займається нашими зростаючими можливостями контролювати, проєктувати, переформовувати та модулювати життєво важливі здібності людей як живих істот» [Rose, 2007, р. 3]. Складно не погодитись з тим, що обидва ці висновки щодо медикалізованого суспільства залишаються й досі актуальними, сприймаючись сьогодні не як вже застарілі, але як вже буденні. Отже, генеалогія нашої сучасності, що невтримно опікується питаннями «здоров'я», ніяк не може не братися до уваги за умови прагнення ретельно прояснити поточну специфіку соціальності, обумовлені нею долі-ролі й (гіпотетичні) можливості жити своїм життям для того, хто є-визнається «живим».

Адже нинішня ситуація, яку можна називати «суспільством здоров'я», є і наявним результатом, і черговим етапом трьохсотрічного процесу становлення і функціонування мережі все більш розлогої, ущільненої, тотальної медикалізації: в неї, за думкою М. Фуко, є включеними «...людське існування, діяльність, поведінка і людське тіло...» [Foucault, 1977,

р. 90]; вона забезпечує біополітичний формат «...медицини глобальної, гігієнічної, медицини здоров'я (*médecine de santé*) більш, ніж [медицини] хвороби...» [Foucault, 1994c, р. 411]. Саме за цього формату соціальне тепер невідворотно є саме таким «виміром», де «...проблема формулюється у медичних термінах, описується медичною мовою, розуміється в рамках певної медичної структури або «лікується» через медичне втручання» [Conrad, 2007, р. 5]. Характерно та зрозуміло й те, що «лікування» у цьому форматі неминуче опиняється-ув'язнюється у лапках – отже, оскільки «соціальне «тіло»... стало біологічною реальністю та полем медичного втручання», відповідно й «лікар має бути техніком цього соціального тіла» [Foucault, 1994a, р. 450], який працює заради життєвого тілесного «здоров'я для усіх». Тобто, заради того, у чому та через що, здається, майже цілком співпадають інтереси і держави, і населення, і медиків.

Є доречним згадати, що, за Фуко, біополітика починається з того моменту, коли держава робить своїм переважним завданням опікування, завідування та управління біологічним життям населення – але «...не для того, щоб керувати, а для того, щоб покращити долю населення, збільшити його достаток, тривалість життя, здоров'я», ставлячи цілі, які «у якомусь сенсі іманентні сфері населення» [Foucault, 2004, р. 108] й стосуються забезпечення та підтримання його «благополуччя». Зрозуміло, що підозрювати державу у чистому альтруїзмі не варто, адже благополуччя населення є, перш за все, й найбільш продуктивним; воно є тим природним ресурсом, яким слід оперувати і користуватися якомога ефективніше, а саме: турботливо та передбачливо роблячи інвестиції у тіло. Прямий інтерес кожної держави полягає, по суті, у збільшенні своєї могутності через, не в останню чергу, «...наполегливу, кропітку, скрупульозну роботу, яку влада здійснює щодо тіла дітей, солдат, щодо тіла, яке має добре здоров'я» [Foucault, 1994b, р. 754]. З огляду на це, саме про населення як здорове-міцне тіло й має дбати та сама «...медицина як загальна техніка здоров'я, навіть більша за обслуговування хвороб і мистецтво лікування» [Foucault, 1979, р. 13]; вчиненням саме такої медицини здійснюється «політика здоров'я» (*politique de santé*), до вимірів-складових якої належить не тільки (класичний) «апарат опіки хворих як таких», але й «...розробка диспозитиву, який дає змогу спостерігати, вимірювати та постійно покращувати «стан здоров'я» (*état de santé*) населення» [Foucault, 1979, р. 11]. У свою чергу – як цинічно зауважує П. Слотердайк – у полі такої (панівної) медицини-політики «...інтерес інституціолізованого лікарювання (*Ärztenschaften*) полягає у тому, щоб прикладати зусилля будь-яким чином досягти такої ситуації, коли усе тілесне буде (нарепті) геть медикалізовано»; і саме ця-от система «здоров'я» сприяє встановленню тоталітарного контролю над соматичним як таким [Sloterdijk, 1983, s. 504].

Зрозуміло, що усе це відбувається-впроваджується «в інтересах населення» – того саме населення, що є, вкотре повертаючись до Фуко, «...ціль та інструмент державного управління: суб'єкт потреб, прагнень, але й об'єкт урядування»; тобто, того-такого населення, що видається «...свідомим щодо своїх бажань та несвідомим стосовно того, до чого його примушують» [Foucault, 2004, р. 109]. Але тут завжди залишається-ховається й «підозрілива двозначність» (*équivoque*): є «...свідомий інтерес індивідів, що конституують (*constituant*) населення» і є «інтерес як вигода населення», який не залежить від того, якими саме є «...індивідуальні інтереси та прагнення тих, хто його складає (*composent*)» [Foucault, 2004, р. 109]. Саме ця невідбутна подвійність, з одного боку, живить витончування мистецтва влади щодо унеможливлення «конфлікту інтересів» через винахід нових-чергових форм-технік їхньої ефективної колаборації – що є, звісно, фабрикацією «свідомого населення» та сталим підвищенням (*upgrades*) його «рівня свідомості» шляхом – як говорить Дж. Агамбен – не в останню чергу і медикалізації «...все більш широких сфер життя та індивідуальної уяви-фантазії (*immaginazione*)», що гармонійно сусідить з «псевдонауковими уявленнями щодо тіла, хвороби та здоров'я» [Agamben, 2021, р. 1215]. Але з іншого боку, – оскільки усі владні «оновлення-покращення» не добігають кінця, остаточно не досягаючи утопічної мети «геть усе владнати», – раз від разу та час від часу у

якості справедливого індивідуального інтересу серед живих «...неминуче виникає претензія-домагання (revendication) на особисте тіло проти влади, здоров'я проти економіки...» [Foucault, 1994b, p. 755], яка провокується та підживлюється, здебільш, силою творчої уяви, суб'єктивною здатністю вимислити якесь не-правило, або, хоча б, якийсь не-формат.

Сьогодні, на наш погляд, певна *проблема* полягає у тому, що у триваючій на теренах «політики здоров'я» баталії хіба не головним прийомом-маневром влади є надмірно-настирне інвестування у медико-громадську контроль-техніку м'якої маніпуляції уявою задля благоденства такого медико-свідомого суб'єкту, для якого не-медикалізовані суб'єктивності є вже не тільки невартими (та/або такими, що здаються лянними та загрозливими), але й взагалі майже неуявними. Іншими словами: в осучасненому «диспозитиві здоров'я» усіляко стимулюється зовсім не той, хто *сам «уявляє себе»* (не)здоровим, вільно судячи та вирішуючи щодо своєї (не)здатності до чогось (не)бажаного, – але такий, що *має уявляти «себе»* через єдиний спектр-реєстр «станів здоров'я», кожний з яких прирікає на *придатність* до чогось такого, що за певних умов / з певних причин набуває статусу затребуваного. З огляду на це, цілком виправданою *метою* дослідження є прояснення сучасної «механіки» виникнення суб'єктивностей у біополітичному полі медициналізованої політики / політизованої медицини.

Вступом, що не позбавлений іронії, можна обрати §1 Статті 39 Закону України «Про систему громадського здоров'я», де говориться так: «Збереження здоров'я охоплює комплекс заходів, спрямованих на підвищення спроможності населення до контролю власного здоров'я та його детермінант, а також покращення показників здоров'я» [About..., 2023]. У цьому тексті, який добре демонструє показово-піднесену злуку канцелярського стилю з чутною фукольдівською лексикою, «здоров'я» як таке залишається без визначення; проте його збереження відсилає до штатних складових «класичної» біополітики – «населення» та «контроля». У значно більш фундаментальному документі, добре відомому як Конституція ВООЗ, вже на початку лаконічно викладено, що «здоров'я є станом повного фізичного, психологічного та соціального благополуччя (well-being)...» [World Health Organization, 2020]. Через цю дефініцію невизначеність, однак, лише посилюється, бо «здоров'я» – явно не посилюється до «людини», «індивіду» чи «населення», – прив'язується до вельми мутного поняття «благополуччя». Як нагадує Дж. Бикенбах, саме це «визначення» ще на початку 70-х років минулого століття було розкритикованим як таке, що «...перетворює людське щастя на медичний результат...» і відносить соціальні хвороби «...до медичних проблем, які потребують медичних рішень» [Bickenbach, 2017, p. 962]; проте, саме воно стало й «...відправною точкою для посиленого філософського інтересу до концептуалізації здоров'я» [Bickenbach, 2017, p. 964]. Отже, власне зв'язка цих двох понять може інтерпретуватися вельми вільно (це визнають навіть палкі захисники ВООЗ; наприклад, [Schramme, 2023]), але визначати «здоров'я» є можливим лише залежно від попереднього визначення «благополуччя» через якісь певний концепт або/та у певний спосіб.

Гріх не погодитись з тим, що у вимірі політики визначення благополуччя «...варіативні концептуалізації та підходи... існують для того, щоб контролювати індивідуальні сприйняття, досвід діяльності та відповідальність» [Jerome, Schöngut-Grollmus, 2023, p. 133]. Не виникає також особливих сумнівів і у тому, що взагалі-то медичні втручання «...є спрямованими на сприяння, захист або відновлення благополуччя», але ж «...різні теорії благополуччя можуть мати драматичні наслідки щодо прийняття клінічних рішень» [Groll, 2015, p. 504–505]. З обох боків виходить, що теорії-визначення благополуччя є множинними, не обмеженими за своєю кількістю та співіснуючими; отже, й той, хто є вільним віддавати перевагу різним версіям-моделям (навіть «ідеологіям») благополуччя, теж має мислитися як множинний. Отже, це не просто певний «медициналізований суб'єкт», який у прагненні благополуччя різними способами

ставиться до здоров'я, але, скоріш, непевний спектр медикалізованих суб'єктивностей, що вчиняються різними ставленнями до нього.

Звісно, базовою ставкою прийнятної в плані ефективності, розсудливої та ощадливої системи (неоліберального) управління залишається й досі те «свідоме населення», яке є зобов'язаним самостійно та з відповідальністю контролювати стан свого здоров'я, діючи без зайвого примусу у режимі «самоврядування» – тобто, керуючись усіма владними розпорядженнями та рекомендаціями щодо збереження здоров'я. Саме у цьому форматі, який є предметом аналізу Фуко, дисципліноване тіло є цінним через свою здатність трудитися й маркується фігурою «працівника»; саме тут з'являється й «пацієнт», який під наглядом пана медика живе-благоденствує у здоров'ї-та-благополуччі. Наприкінці минулого століття «населення» перестає бути явним об'єктом біополітики, але виявляється у столітті нинішньому зокрема на тлі пандемії – як запевняє Р. Еспозіто, через неї «...усі прозирання Фуко, здається, ввижаються підтвердженими й навіть перевершеними реальністю...» [Esposito, 2023, р. 83], але до уваги тепер слід брати «історично диференційований характер біополітичних феноменів» [Esposito, 2020, р. 28], аналізуючи ті сфери, практики та форми медикалізації, яких (майже) не знала «рання біополітика».

Йдеться, перш за все, про сучасний формат-режим ринкової медицини та просторовий медичний ринок, де виникає та мутує «споживач», який, однак, аніж не перестає бути «пацієнтом». Він, за висновками Конрада, є таким, хто готовий купувати медичні послуги й на приватному ринку, хто звертається до професійного медика, перевіряючи власну поінформованість щодо конкретних хвороб та відповідних ліків, хто вимагає лікування негараздів, які ним самим і діагностуються. «Легітимациєю, яку шукають такі пацієнти у ролі споживачів (patients qua consumers) є медикалізація [Conrad, 2007, р. 155], яка, строго кажучи, не забороняє жодних «рольових ігор» у межах поточної політики здоров'я. Отже, продуктом нового ринкового мислення, за думкою С. Паттон, є той «...активіст споживач (activist consumer), що інколи діє по-волонтаристські як покупець-одинак, але інколи й у колаборації з іншими страждальниками...»; і саме такі споживачі, «оспорюючи саму категорію «пацієнт» (який, зазвичай, чекає, чекає, чекає здоров'я), винаходять нові суб'єктивності, що втілюють захворювання, які несподівано виникають та існують,... перетворюють вбогий акт купівлі медичної допомоги на більш благородний акт вимагання права на медичну допомогу» [Patton, 2010, р. XIII]. Тобто, до *керованого* (пасивного) пацієнта, який чекає на медика задля збереження здоров'я, «додається» (активний) споживач, який *керується* власним бажанням негайно отримувати від медика геть усе, що (з)береже його здоров'я. Відносно новим-сучасним «додатком» стає, також, й той (гіперактивний-випереджаючий, proactive) майже *некерований* пацієнт-споживач (patient-consumer), який виникає завдяки біо-медичним технікам через практики «зроби-це-самостійно» («DIY techniques»), що «...регулюють людську діяльність та поведінку, задають конструкцію (нових) суб'єктивностей... і, нарешті, але не в останню чергу, формують сучасні концепції тіла...» [Grewé-Salfeld, 2021, р. 21]. Звісно, таке «розмноження» нових суб'єктивностей через зростаючу активність, ініціативність і винахідливість стосовно само-діагностики, само-(об)стеження та само-лікування супроводжується, тим, що уподобання пацієнтів-споживачів все частіше переважають авторитет медиків.

Те, що здоров'я «має свою ціну» і що воно є товаром на ринку, слід вважати трюїзмом; те, що людина може постачати на ринок та продавати свою силу – банальністю. Найважливішим у контексті сучасної біополітики, як зауважує Ш. Вінт, є, так би мовити, природа продуктів-товарів: «...те, що хтось доставляє на ринок, є все більш біологічна здатність власного тіла – вагітність, виробництво крові чи кісткового мозку, орган, клітинні реакції на фармацевтичні препарати – а не робоча сила...» [Vint, 2021, р. 4]. Тепер тілесно «живий-здоровий» є не тільки тим, від кого можна *очікувати* продукування речей та послуг (тобто, «звичайної» трудової діяльності) в ролі «працівника», але і тим, від кого можна *отримувати* те (компліментарне усім живим), що він здатен продукувати «без труда», будучи

«виробником» за своєю біологічною природою. Отже, з одного боку, за будь яких (нових) умов і технологій «здоров'я є ключовим фактором в біополітиці: здорова людина функціональна в економіці або на війні, сьогодні, як і колись» [Pajević, Marling, 2023, p. 18]; але, з іншого боку, до «працівника», який створює додаткову вартість, сьогодні додається також і «донор», який виробляє вартісні біо-речі, та, нарешті, й «експериментатор», через якого в режимі біохакингу можна *дістатися* того, що, імовірно, є вартим. За узагальнюючим визначенням М. Петерсен, «...біохакерами є особи або групи, що проводять біологічні, біомедичні та біотехнічні експерименти за не-інституціолізованих умов...» і останні роки домінуючою версією цієї практики (поряд з біо-мистецтвом та біо-розвагами) є така, де «...мається за мету зламати-хакнути індивідуальне тіло задля оптимізації особистого здоров'я – часто з явним фокусом на власному довголітті» [Petersen, 2023, p. 8]. Тобто, через цю практику реалізується новітня форма втручання у те тілесно-біологічне («голе») життя, яке, за словами Агамбена, є «відділеним від будь-якого суб'єкта» [Agamben, 2002, p. 23], але, за будь-яких умов, залишається яслами медикалізованих суб'єктивностей.

Очевидно, кожна з таких суб'єктивностей є медично-свідомим *обиранням* (значно рідше – рішенням), що конструюється як гнучка комбінація уподобань щодо поняття благополуччя та суспільного блага, характеру ставлення до професійної медицини та системи охорони здоров'я, прийомного рівня пацієнт-споживацької активності, реакцій на новітні хвороби та несподівані негаразди, прийнятної концептуалізації тіла, уявлень стосовно припустимої міри втручання у нього з огляду на існуючі та очікувані технічні можливості тощо. Спільним у них є те, що усі вони – з виду буцімто походять із загальнолюдського «інтересу до здоров'я» – конструюються та виникають, напроти, «в інтересах здоров'я», чийм представником є «медицина» (яка й «знайомить» індивідів з інтересами, які варто сповідувати). Отже, здоров'я тут *уявляється* хіба що не головним активом-запорукою тієї підприємницької діяльності, що втілює ідеологію «продуктивного життя» – у цьому сенсі суб'єктивності, що виникають, є, образно кажучи, соціальними «*підприємствами* здорових тіл». Вони є свого роду ефектами-відповідями, що викликаються дискурсом самоконтролю, в якому, як нагадує Д. Луптон, індивіди є «...заохоченими застосовувати медичне бачення до самих себе та займатися технологіями самоконтролю на кшталт моніторингу власних тіл та стану здоров'я...» [Lupton, 2022, p. 62]. Тому й не дуже дивно, що у рамках біополітики, забезпечуючи (само)контроль себе-як-тіла, – у плані його (праце)здатності та продуктивності, – особливого значення, як показує Б. Аджана, набуває кількісна оцінка тіла, підтримана (індустріалізованою) біометрією, через яку у «тілі, що не бреше», вбачається джерело «миттєвої істини» [Ajana, 2017, p. 4–5].

Отже, на сьогодні ми маємо справу з ситуацією, коли опечені інтересами тілесного здоров'я або, точніше, *поставлені* до них, мають (вимушені, заохочені, підбурені, спокушені) відпрацьовувати контролерами його станів відповідно до вимірювання та калібрування за певними біо-медичними нормами. Це означає, що розсудливо-повільне індивідуальне «стеження за власним здоров'ям» остаточно програє масовому оперативному «моніторингу життєвих показників», який здійснюється за допомогою технологій, «...чис використання спонукає людей думати про свої тіла та себе через числа», і які «...конфігурують певний тип підходу до розуміння та зазнавання власного тіла, *алгоритмічну суб'єктивність* (курсив наш – М.П., К.П.), у якій тіло та його стани здоров'я, функції та діяльність зображені й представлені переважно через кількісні обчислення (quantification), прогнози та порівняння» [Lupton, 2016, p. 99]. Технології, втілені відповідними пристроями, що функціонують в уніфікованому форматі («цілком об'єктивних») даних щодо «здоров'я», формують такий соціальний простір, де, по-перше, «через засвоєння [чинних біо-медичних] норм само-обчислювач, зрештою, стає конформним до перед-заданих стандартів здоров'я та фітнесу, і нормалізується через (само-)оцінювання відповідно до ідеалізованої числової ідентичності» [Ajana, 2017, p. 6]. Тобто, він, зазвичай, (с)приймає себе лише «*відносно* здоровим», порівнюючи своє «фактичне становище» з «бажаним», яке є покладеним. По-друге, як вказує Петерсен, «...так звані обчислювальні технології-себе (QS-

technologies) – тобто, аплікації [щодо] здоров'я, трекери сну та фітнес-трекери – використовуються для витягування та огляду-оцінки даних біологічного тіла задля маніпулювання і оптимізації тілесного організму або його «вихідних даних» і продуктивності» [Petersen, 2018, р. 69]. Отже, отримувач цих даних є постійно незадоволеним «неоптимальною продуктивністю» себе-тіла, порівнюючи її з такою, яка йому уявляється-мріється досяжною.

Нарешті, по-третє, сучасні пристрої для самоконтролю є адаптованими до соціальної комунікації (і спорідненими з комунікаційними технологіями), що не лише уможливорює легке розголошення (біо)відомостей про себе і швидкий обмін своїми (біо)даними, але й всіляко до цього підбурює. Як зауважує Луптон, ті дані, що генеруються у практиках само-відстеження, та якими нині обмінюються у соціальних мережах і на соціальних платформах, мають «...споживчу вартість, що сягає далі осіб, які генерують ці деталі про себе й про свої соціальні мережі»; це включає «інформаторів» до економіки цифрових даних [Lupton, 2018, р. 563], а самі ці практики сьогодні все частіше розглядаються як «...засіб досягнення ідеалів профілактичних, спільних і персоналізованих моделей охорони здоров'я, які передбачають розв'язання *економічних проблем* (курсив наш – М.Ш., К.Ш.), з якими стикаються чинні системи громадського здоров'я» [Ajana, 2018, р. 137]. Тож, біосоціальні практики взаємо-заохочення (а, також, і взаємо-примушування, і, навіть, взаємо-шантажування) до (су)спільного використання персональних біо-медичних даних мають розумітися як взаємо-пристосування, що має на меті «соціальну придатність» (social fitness) [Lupton, 2018, р. 568], яка є сполученою з економічною доцільністю. Адже, у біополітичному полі «...цифрові технології, які були розроблені для само-відстеження біометричних даних...», стикаючись з (неоліберальними) ідеалами самовідповідального, підприємницького управління й оптимізації свого життя, здоров'я та фізичної форми, «...конфігурують ідеал «соціально вартого громадянина» (socially fit citizen)...» [Lupton, 2018, р. 573], що припускає добровільне злягання набіжки та філантропії. Важливішим, однак, є те, що така «випромінююча дані суб'єктивність (data-emitting subjectivity)» [Lupton, 2016, р. 101] у суспільно-комунально-громадському аспекті завжди залишається «неповністю придатною».

Суб'єктивності за усім своїм спектром конструюються-з'являються через технологічне (об)числення живих тіл і відбуваються як їхнє (пере)зачислення – відповідно до чинного реєстру «станів здоров'я» та «на поточний момент» – до порядку категорій, що визначають рівень (не)придатності та (не)продуктивності кожного «об'єктивно, станом здоров'я». Примара «медикалізованого суб'єкта» виникає з «браку здоров'я»; якщо чіткіше, то вона вказує на того, хто завжди не належить за своїм фактичним станом здоров'я до будь-якого ідеалу (що є і цілком природним, і зрозумілим), але, водночас, постійно та усіма силами намагається оздоровлюватися-відновлюватися, належним чином берегти та/або покращувати власний стан здоров'я (так, начебто індивід є потенційно безсмертним). Як каже з цього приводу Б. Чул-Хан, взагалі «...здоров'я є ідеологією капіталу, навіть хворобою» [Нап, 2019, s. 24], а «істерія здоров'я є біополітичним проявом самого капіталу» [Нап, 2019, s. 17]; тож, дивну трійцю виведених-згаданих ним зомбі сьогодення є усі підстави-резони мислити трьома цінностями нашого суспільства здоров'я, трьома вимірами «вірної» суб'єктизації у нині-дійсному диспозитиві здоров'я: це, по-перше, потужна-результативна праце-продуктивність (Leistung), по-друге, це відповідно-підігнана біосоціальна діє-придатність (Fitness), по-третє, це нова-модна біо-модифікованість (Botox). І саме тут відфільтровується побічно «непотріб», що апелює до права витрачати особисте здоров'я «марно».

Отже, *підсумовуючи* вищесказане, ми можемо сказати, що сьогодні індивід без зайвої фантазії, що чинно уявляє-мислить себе через персональні тілесні дані та життєві показники, залишається, по суті, ставлеником та данником «здоров'я», невибагливе і (само)контрольоване домагання якого стає все більш перебірливим щодо форм активності, які сприяють реалізації однорідних у своєму розмаїтті «способів здорового життя». З огляду

на це, будь-які «опозиції» існуючій системі охорони здоров'я є лише доповненнями (modes), що забезпечують розширення (extensions) медикалізації: пануючий медичний погляд, звернений індивідом на самого себе, перетворює майже кожного на предмет, співучасника та засіб того нескінченного само-копання, що у взаємодії та комунікації обростає соціальним значенням і набуває суспільного сенсу. Таке нормативне спів-рівне змагання «за своє здоров'я» – тобто, за економічно виправдану *вартість через здатність-до-придатності* – є алгоритмічно вивіреною й технологічно забезпеченою практикою себе щодо доведення, підтвердження та перевірки тієї потенційної суспільної затребуваності, що за замовченням вважається гідною альтернативою небезпеці та страхіттю «буття-неужитим», чреватого «неблагополуччям».

REFERENCES

- About the public health system: Law of Ukraine. (2023). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 26. Art. 93. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text> (In Ukrainian).
- Agamben, G. (2021). *Homo Sacer: edizione integrale: 1995-2015* (Seconda edizione). Quodlibet.
- Agamben, G. (2002). *L'aperto: l'uomo e l'animale* (Prima ed.). Bollati Boringhieri.
- Ajana, B. (2018). Communal Self-Tracking: Data Philanthropy, Solidarity and Privacy. In B. Ajana (Ed.). *Self-tracking: Empirical and Philosophical Investigations*. Palgrave Macmillan. (pp. 125–141). DOI: 10.1007/978-3-319-65379-2_9
- Ajana, B. (2017). Digital Health and the Biopolitics of the Quantified Self. *Digital Health* 3, 1–18. DOI: 10.1177/2055207616689509
- Basic documents: forty-ninth edition (including amendments adopted up to 31 May 2019). (2020). World Health Organization. https://apps.who.int/gb/bd/pdf_files/BD_49th-en.pdf (29.12.24)
- Bickenbach, J. (2017). WHO's Definition of Health: Philosophical Analysis. In T. Schramme, S. Edwards (Eds.) *Handbook of the Philosophy of Medicine*. Springer, Dordrecht. (pp. 961–974). DOI: 10.1007/978-94-017-8688-1_48
- Conrad, P. (2007). *The Medicalization of Society: On the Transformation of Human Conditions into Treatable Disorders*. Johns Hopkins University Press.
- Esposito, R. (2023). *Common Immunity: Biopolitics in the Age of the Pandemic* (Z. Hanafi, Trans.; English edition). Polity Press.
- Esposito, R. (2020). Cured to the bitter end. In F. Castrillón, & T. Marchevsky (2021). *Coronavirus, Psychoanalysis, and Philosophy: Conversations on Pandemics, Politics, and Society*. (pp. 28–29). Routledge, Taylor & Francis Group.
- Foucault, M. (1977). El nacimiento de la medicina social. In *Revista Centroamericana de Ciencias de la Salud*. Enero-Abril, Año 3, Numero 6. (pp. 89–108).
- Foucault, M. (1994a). L'évolution de la notion d'«individu dangereux» dans la psychiatrie légale du XIXe siècle. In *Dits et Écrits 1954-1988*. III 1976-1979. n220. (pp. 443–464). Galimard.
- Foucault, M. (1979). La politique de la santé au XVIIIe siècle. In A. Thalamy, B. Kriegel, M. Foucault, F. Béguin, & B. Fortier. *Les Machines à Guérir aux Origines de l'Hôpital Moderne*. (pp. 7–18) P. Mardaga.
- Foucault, M. (1994b). Pouvoir et corps. In *Dits et Écrits 1954-1988*. II 1970-1975. n157. (pp. 754–760). Galimard.
- Foucault, M. (1994c). Pouvoir et savoir. In *Dits et Écrits 1954-1988*. III 1976-1979. n216. (pp. 399–414). Galimard.
- Foucault, M. (2004). *Sécurité, Territoire, Population: Cours au Collège de France, 1977-1978*. Gallimard.
- Grewe-Salfeld, M. (2022). *Biobacking, Bodies and Do-It-Yourself: The Cultural Politics of Hacking Life Itself* (First published). Transcript.
- Groll, D. (2015). Medicine and Well-being. In G. Fletcher (Ed.) *The Routledge handbook of philosophy of well-being*. (pp. 504–516). Routledge.
- Han, B.-C. (2019). *Kapitalismus und Todestrieb. Essays und Gespräche*. Matthes & Seitz.

- Jerome, N., & Schöngut-Grollmus, N. (2023). A Reconsideration of the Concept of Well-Being from a Foucauldian Perspective. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 43(3), 133–143. DOI: 10.1037/teo0000226
- Lupton, D. (2022). *COVID Societies : Theorising the Coronavirus Crisis*. Routledge.
- Lupton, D. (2018). Lively Data, Social Fitness and Biovalue: The Intersections of Health and Fitness Self-tracking and Social Media. In J. Burgess, A. E. Marwick, & T. Poell (Eds.). *The Sage Handbook of Social Media*. (pp. 562–578). Sage Publications.
- Lupton, D. (2016). *The Quantified Self: A Sociology of Self-Tracking*. Polity.
- Marling, R., Pajević, M. (2023). Introduction: Health and Biopolitics in COVID-19 Times – What Constitutes a Healthy Society? In R. Marling, M. Pajević (Eds.) *Care, control and COVID-19: Health and Biopolitics in Philosophy and Literature*. (pp. 1–24) De Gruyter.
- Patton, C. (2010). Introduction: Foucault after Neoliberalism; or, The Clinic Here and Now. In C. Patton, & University of Minnesota Institute for Advanced Study. *Rebirth of the Clinic: Places and Agents in Contemporary Health Care*. (pp. IX–XX). University of Minnesota Press.
- Petersén, M. (2023). Body descriptions in biohacking and their overlaps and origins. *DigitCult – Scientific Journal On Digital Cultures*, 8(1), 7–24. DOI: 10.36158/97888929573671
- Petersen, M. (2018). Human-Technology Relationships in the Digital Age: The Collapse of Metaphor in Biohacking. In J. Aagaard, J. K. B. O. Friis, J. Sorenson, O. Tafdrup, & C. Hasse (Eds.) *Postphenomenological Methodologies: New Ways in Mediating Techno-Human Relationships*. (pp. 65–81). Lexington Books.
- Rose, N. S. (2007). *Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First century*. Princeton University Press.
- Schramme, T. (2023). Health as Complete Well-Being: The WHO Definition and Beyond. *Public Health Ethics*, Vol. 16, Is. 3, 210–218. DOI: 10.1093/phe/phad017
- Sloterdijk, P. (1983). *Kritik der Zynischen Vernunft. Zweiter Band* (1. Aufl). Suhrkamp: Frankfurt am Main.
- Vint, S. (2021). *Biopolitical Futures in Twenty-First-Century Speculative Fiction*. Cambridge University Press.

Шильман Михайло

кандидат філософських наук,
доцент кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: m.shilman@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1343-6343>

Широков Кирило Валерійович

аспірант, філософський факультет
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: kirillshyrov2@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7162-6823>

Стаття надійшла до редакції: 13.08.2024

Схвалено до друку: 23.10.2024

SUBJECTIVITIES OF MEDICALIZED SOCIETY

Shilman Michael

PhD in philosophy, associate Professor
Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad
V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
E-mail: m.shilman@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1343-6343>

Shyrokov Kyrylo

PhD Student, Faculty of Philosophy
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine
E-mail: kirillshyrokov2@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7162-6823>

ABSTRACT

The article analyzes the modern health-obsessed society, understood as an operational result of the politics of health and the next phase of expansion of medicalization, basically defined within the framework of the half-century-old concept of biopolitics, and which has become relevant again due to the use of typically «Foucauldian» and high-tech supported medical-political actions as a response to the recent pandemic. Today, despite the diversity of theories and conceptualizations of "health-and-well-being", the medically-conscious subject in a medicalized society is idealized in every way; through his activity, awareness and initiative he modeled as capable of being prosperous and socially fit. This is exactly the kind of self-imagination by medical aspects that defines and marks the field of genesis, communication, and «collaboration» of medicalized subjectivities and forming the manners of their construction. Along the line of biopolitics' explication – from «discipline» to «control», then to «self-controls» and further – «patient», «consumer» and «hacker» come one after another as supplementary to each other. They are personifications of certain attitudes to health, and of the dominant practices and techniques associated with these attitudes, and of typical resulting effects of these attitudes, that is subjectivities. They differ in the levels of activity on the market of medical services, in the degrees of controllability by the authorities, in the advancement in scientific knowledge, in the attitudes to institutionalized medicine and to health care systems. But they are homogeneous, conceptualizing and imagining the «self» as a computed biological body; this body emits data that can be tracked as evidence of health status and used to improve own performance and fitness.

Keywords: *medicalization, biopolitics, politics of health, subjectivity, self-tracking, social fitness.*

Article arrived: 06.01.2024

Accepted: 03.03.2024

Як цитувати: Шильман, М., & Широков, К. (2024). СУБ'ЄКТИВНОСТІ МЕДИКАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (71), 39-47. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-4>

In cites: Shilman, M., & Shyrokov, K. (2024). СУБ'ЄКТИВНОСТІ МЕДИКАЛІЗОВАНОГО СУСПІЛЬСТВА. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 39-47. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-4> [In Ukrainian]

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-5

УДК 321.011+316.343+141.82+329.15+81-119

Ілля Ільїн

ВІД ІДЕОЛОГІЇ ДО ІДЕО-ГРАФІЇ: КОРПУСНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФІЇ ЛУї АЛЬТЮССЕРА ТА СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ГО «СОЦІАЛЬНИЙ РУХ» ТА МЕДИЧНИЙ РУХ «БУДЬ ЯК НІНА»)

У статті розглядається поняття ідеології через призму теорії Луї Альтюссера та аналізу соціальних медіа двох українських робітничих організацій: ГО «Соціальний рух» та медичного руху «Будь як Ніна». Основна увага приділяється концепції ідеологічних апаратів держави Альтюссера, яка пояснює механізми гегемонії панівного класу через інститути, що забезпечують відтворення суспільних відносин. Автор наголошує на обмеженнях цієї теорії, зокрема на її надмірній тоталізації та акценту на відтворенні уявлення про абсолютну гегемонію буржуазної ідеології.

Для подолання цих обмежень пропонується підхід, заснований на акторно-мережевій теорії, що дозволяє враховувати роль не лише соціальних структур, але й конкретних акторів – як людських, так і нелюдських (технологій, інституцій). Методологія акторно-мережевої теорії акцентує увагу на взаємодії акторів у створенні та трансформації мереж взаємозв'язків та солідарності. Замість визначення наперед ролі та сенсу дій акторів автор пропонує емпірично досліджувати їхні дії, інтерпретації та взаємозв'язки.

Дослідження використовує корпусний аналіз текстів, опублікованих організаціями «Соціальний рух» і «Будь як Ніна» у соціальних медіа. Виявлено, що «Будь як Ніна» зосереджується на правовій боротьбі за економічні права медичних працівників та критиці безвідповідальної поведінки влади. Натомість у текстах «Соціального руху» домінує політична риторика, спрямована на викриття класового характеру влади та мобілізацію для класової боротьби. Результати свідчать про різні рівні класової свідомості: від економічної боротьби до початкового формування політичного усвідомлення.

Отже, автор пропонує концепт «ідео-графії» як альтернативу традиційному аналізу ідеології. Цей підхід дозволяє описувати і візуалізувати ідеї та практики, що виникають на низовому рівні, зокрема в рамках робітничих рухів. У статті демонструється, як використання корпусної лінгвістики та акторно-мережевої теорії сприяє більш точному й демократичному розумінню соціальних змін. Дослідження відповідає Цілям сталого розвитку ООН, зокрема Цілі 8 «Гідна праця та економічне зростання», Цілі 10 «Зменшення нерівності» та Цілі 16 «Мир, справедливість та сильні інститути», оскільки сприяє аналізу соціальної справедливості, боротьби за трудові права та розширення громадянської участі.

Ключові слова: ідеологія, ідеологічні апарати держави, акторно-мережева теорія, корпусний аналіз, робітничі організації, ідео-графія.

Поняття ідеології відіграє важливу роль в політичній теорії та практиці, оскільки може вказувати не лише на сукупність політичних ідей, а й також більшою мірою на маніпуляцію свідомістю, розповсюдження неправдивих ідей, дезінформації, представлення ідей панівного класу як універсальних, загально визнаних норм для пригноблених класів тощо. Поняття ідеології може означати гегемонію деяких ідей, а отже, потребує викриття, критики, деконструкції. В цьому контексті поняття ідеології завжди ставить суб'єкта в позицію жертви, а панівний порядок робить незмінним. Саме поняття ідеології налаштовує на конспірологічні пояснення дійсності, відтворюючи критичний тон сумнівів, іронії та підозри, тим самим, відтермінуючи будь-яку громадську боротьбу, будь-яку солідаризацію пригноблених до грецьких календ. Саме тому необхідно осмислити поняття ідеології, а також показати можливості для його подолання, звернувши увагу не на домінантні сили, не на владу, а на вже наявні робітничі організації. Для цього

ми звернемося до аналізу поняття ідеології у французького філософа-марксиста Луї Альтюссера, але подивимося на нього з точки зору акторно-мережевої теорії Бруно Латура, звернувшись до текстів двох робітничих організацій України – ГО «Соціальний рух» та Медичний Рух «Будь як Ніна».

Така постановка проблема є цілком актуальною з огляду на роботу з проблематикою ідеології в історії філософії, яку ми намітимо широкими мазками. У XIX столітті ставлення до поняття ідеології було тісно пов'язане з розробками Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, а також з демократичними рухами – буржуазними, пролетарськими, жіночими та іншими [Marx, 2003]. Цей час характеризувався прагненням викрити панівні уявлення, не протиставляючи їх тотальному гегемону, а розглядаючи як перешкоди, які можуть бути подолані через масову політичну участь пригноблених. Ідеологія осмислювалася як історично зумовлений порядок, що підлягає перетворенню. Її не відокремлювали від соціальної активності, а підірив наявного status quo передбачав прагнення до прогресу. У XX столітті відбувся перехід до більш тоталізуючого ставлення до поняття ідеології та її проблематики. Її почали розглядати як всепроникну структуру, якої неможливо повністю позбутися. Таке ставлення поєднувалося з розчаруванням у демократичних рухах і соціалістичних ідеалах. Ідеологія почала сприйматися як інструмент контролю та відтворення влади, відокремлений від мас і спрямований проти них. Водночас допускалася можливість її усвідомлення як кроку до звільнення, наприклад, як у філософії Мішеля Фуко [Foucault, 1994, р. 43]. Як писав Мішель де Серто, такі концепти, як дискурс (Фуко) та габітус (Бурдьє), малювали картину, в якій суб'єкт виявляється майже цілковито підпорядкованим структурним силам, тобто, самі поняття, які продовжували розробку проблематики ідеології, відтворювали тоталізаційний ефект, який вони хотіли розвінчати [de Certeau, 2002, pp. 45-60]. Сучасні підходи, запропоновані, наприклад, спекулятивними реалістами, мислителями в рамках горизонтальної онтології, прагнуть переглянути ставлення до поняття ідеології, відмовившись від її тоталізації [DeLanda, 2016; Latour, 2007]. Ставиться мета, переважно в акторно-мережевій теорії, не нав'язувати пригнобленим, громадським діячам уявлення теоретиків про ідеологію, а відстежувати їхні (пригноблених) дії, знання та теорії. Справа полягає у створенні платформи для діалогу та спільного розв'язання проблем, пов'язаних із суспільним та екологічним співіснуванням. Тому це дослідження корелює з Цілями сталого розвитку ООН, зокрема з Ціллю 8 «Гідна праця та економічне зростання» та Ціллю 10 «Зменшення нерівності», оскільки аналізує робітничі рухи, що борються за соціальні та економічні права, а також підтримує принципи демократичної участі та інституційної прозорості, що відповідає Цілі 16 «Мир, справедливість та сильні інститути».

В рамках цього дослідження пропонується внести нові аргументи на користь переходу до нового розуміння ідеології, переосмислення проблематики ідеології. Для цього буде використано корпусний підхід, тобто, комп'ютерне вивчення оцифрованих текстів для виявлення відповідних патернів мови. Це буде необхідно для концептуального аналізу поняття ідеології у Луї Альтюссера, а відтак для аналізу текстів робітничих організацій в Україні (ГО «Соціальний Рух» та Медичний Рух «Будь як Ніна») у рамках акторно-мережевої теорії, не втрачаючи при цьому марксистський контекст. У цьому ж контексті буде запропоновано поняття ідео-графії, яке дасть змогу зробити досліджувати проблематику ідеології на емпірично верифікованому рівні самих суспільних груп, що борються.

Тому мета роботи полягає в осмисленні поняття ідеології у філософії Луї Альтюссера для подальшого перетворення цього поняття на неологізм «ідео-графія» за допомогою використання акторно-мережевої теорії та корпусної лінгвістики, яку буде застосовано як для концептуального аналізу, так і для аналізу комунікації суспільних рухів. Постановка такої мети передбачає виконання кількох завдань: 1) корпусний аналіз поняття ідеології у філософії Луї Альтюссера з окресленням його проблем та обмежень; 2) актуалізація акторно-мережевої теорії для перетворення поняття ідеології на поняття ідео-графії; 3) корпусний аналіз комунікації двох українських робітничих організацій (ГО

«Соціальний Рух» і Медичний Рух «Будь як Ніна») з метою виявлення в них осмислення проблематики ідеології в негегемонічному, нетоталізуючому розумінні.

Розглянемо нещодавні узагальнення історії та інтерпретації поняття ідеології. У колективній монографії «Картографування ідеології в дослідженнях дискурсу» узагальнено уявлення про ідеологію [Määttä and Hall, 2022b]. Як зазначається у вступній статті, Маркс у своїх працях розглядає ідеологію в дескриптивному (уявлення соціальної групи), позитивному (світогляд соціальної групи) та критичному (хибна свідомість, маніпуляція соціальної групи) ключах [Määttä and Hall, 2022a]. У Маркса ідеологія тісно пов'язана з матеріальною діяльністю, що робить її інструментом соціальних груп для здійснення контролю та панування. Альтюссер зробив великий внесок в аналіз ідеології, наблизивши це поняття до операціоналізації через поняття дискурсу. Він стверджував, що ідеологія дає змогу осмислювати матеріальні умови, перетворює людину на суб'єкта через переконання. Фуко, хоч і не використовував термін «ідеологія» напряду, справив значний вплив на теорію дискурсу, сприяючи її розвитку, оскільки вивчав роль мови у формуванні структур влади в суспільстві. Альтюссер та Фуко вплинули на дискурсивізацію поняття ідеології, яка відбулася в рамках критичної лінгвістики та критичного дискурс-аналізу, які розглядають мову як ідеологічний інструмент, що сприяє відтворенню соціальних відносин. Ідеологія не просто є набором ідей, але активно діє через дискурс, який виражає ідеологію. Остання задає правила, які керують дискурсом. Ідеологія виражає уявлення різних соціальних груп про реальність та соціальні відносини. Вона закріплюється через мову, нормалізуючи певні смисли та уявлення. Дискурс стає ідеологічним, коли його створюють члени певних груп, відображаючи їхні інтереси та погляди на світ. Сучасний пост-марксизм, прагнучи переосмислити роль ідеології, пропонує замінити це поняття поняттям дискурсу, що віддзеркалює зміни в теоретичному підході до вивчення соціальних відносин та влади. У книзі також наводиться корпусне дослідження понять дискурсу та ідеології на основі 869 статей, опублікованих у 4 провідних журналах за 1990-2019 рр. Висновок цього дослідження такий: «Автори, представлені в корпусі, розуміють під дискурсом уявлення, які виражають соціальну діяльність, інтереси організацій та культурні смисли. Коротше кажучи, дискурс є провідником ідеології. Ідеологія, своєю чергою, має концептуально інше значення, з притаманними їй вимірами: вона є сутністю соціальних структур, організацій та форм вираження переконань. Іншими словами, ми не можемо пізнати ідеологію без її дискурсу, а дискурс порожній, якщо в ньому немає ідеології, яку можна висловити. Окремо вони варті ретельного вивчення, але тільки разом ми можемо виявити переконання, яких дотримуються люди, прояви влади в суспільстві та умовності нашої соціальної реальності» [Diaz and Hall, 2022]. Отже, поняття дискурсу дає змогу операціоналізувати ідеологію. Однак, що за допомогою цього змінюється, якщо, на нашу думку, зрештою нам дають один і той самий висновок: побороти status quo неможливо, бо він нас завжди вже детермінує, інтерпелює, суб'єктивує, поневолює тощо?

У книжці Крега Мартіна пропонується осмислити поняття ідеології з погляду постструктуралізму, тобто, осмислити її як певну роботу зі знанням, фактами, яка створює суб'єктів і реальності [Martin, 2022]. Постструктуралізм критикує ідеологію як те, що відтворює домінування через приховування та хибне уявлення справжньої реальності. З погляду постструктуралізму, не існує справжньої реальності, але лише висловлювання, що створюють особливі образи реальності, які захищають певні інтереси (дискурс). Отже, автор іде шляхом Альтюссера, який розглядав ідеологію як механізм перетворення індивідів на суб'єктів ідеології. Поняття ідеології реанімується, оскільки відновлюється її емпіричний та епістемологічний характер: ідеологія працює з фактами та виробництвом знання для захисту інтересів певної групи. Ідеологія формується як сукупність агоністично-конкуруючих дискурсів або висловлювань, спрямованих на просування інтересів групи. При цьому такі дискурси порушують правила дискурсу (власного або з погляду іншого) або поширюють неправдиві емпіричні твердження. Дається таке визначення ідеології: це «набір тверджень, які вважаються емпірично неперифікованими або хибними згідно з

правилами іншого дискурсу, але при цьому функціонує для підтримання домінування» [Martin, 2022, p. 6]. Автор пропонує здійснювати критику ідеології, зазначаючи, що вона захищає інтереси певних груп, не відповідаючи логічним та емпіричним стандартам дискурсу, всередині якого вона діє. Критика ідеології має показувати: 1) невідповідність ідеології правилам доказів у власному дискурсі критика; 2) невідповідність ідеології загальноприйнятим емпіричним і логічним стандартам; 3) невідповідність самої ідеології її внутрішнім твердженням та емпіричним доказам. Ідеологія може ігнорувати знання, які суперечать її наративу, відволікати увагу на другорядні докази та створювати карикатурне уявлення про протилежні ідеології, тим самим виправдовуючи, легітимуючи домінування. Отже, в такому розумінні ідеології, на нашу думку, домінування видається незнищенним, а світ – вічно розколотим на різні емпіричні, епістемологічні висловлювання ворогуючих груп. З одного боку, важливо, що тепер немає жодного одного центру ідеології та «хибної свідомості», а лише різні ідеології різних груп, що борються одна з одною, звертаючись до певних фактів та карикатуризуючи одна одну. З іншого – уявити демократичне об'єднання пригноблених у такому разі стає доволі скрутним, оскільки істина, факти релятивізуються.

У книжці Джонатана Фарді йдеться не лише про ідеологію в Луї Альтюссера, а й також розглядаються праці пізніших французьких мислителів, котрі відштовхувалися від ідей марксиста, а саме: Жака Рансьєра, Жана Бодрійєра та Франсуа Ларуелля, на що ми й звернемо свою увагу [Fardy, 2024]. На думку Фарді, Рансьєр зрозумів, що в теорії ідеології Альтюссера відтворюється ієрархія вчителя й учня («педагогічна ідеологія»), відтворюється поділ розумової й фізичної праці, відтворюється ідея підпорядкування, згідно з якою лише марксистські теоретики повинні бути в авангарді боротьби, указувати робітникам, як боротися, говорити робітникам про їхню підпорядкованість буржуазній ідеології. Однак в Альтюссера не було розуміння шляхів виходу робітників із полону ідеології. Рансьєр запропонував вивчати «емпіричних пролетарів», які тут і зараз борються, створюють зв'язки та бунтують, а не сидять, очікуючи порад від інтелектуалів. Ідеологія має стати не об'єктом теорії, а справою боротьби. До того ж Бодрійєр вважав, що ідеологічна критика ґрунтується на понятті віддзеркалення і хибної свідомості, тобто передбачає можливість справжнього пізнання реальності. Тим часом реальність виробляється симуляціями в умовах симулякрів, тобто ідей, за якими не стоїть жодної глибинної реальності. Отже, ті об'єкти ідеології, які підпорядковують суб'єкта (школа, сім'я, робота), згідно з Альтюссером, можуть існувати незалежно від суб'єкта, проблематизувати суб'єкта, відкривати можливість для критики самого поняття ідеології. Ларуелль вважає, що логіка ідеології у Альтюссера є фотографо-центричною, оскільки він намагався закарбувати реальність ідеології, але одночасно не помітив, що закарбував лише її образ, вписаний у його теорію. Тобто, Альтюссер не помітив різниці між репрезентацією ідеології та самою ідеологією. Отже, бажаючи описувати включеність суб'єкта в ідеологію, викривлене ставлення суб'єкта до реальних умов, Альтюссер опинився й сам включеним в образ ідеології, котрий описував. Образ ідеології, який він представив, не відсилає до жодної реальності, є симулякром. Саме тому Ларуелль хоче розвінчувати будь-яку філософію як фото-центричну, яка намагається захопити, закарбувати реальність. Філософія хоче мислити реальність певним чином, виключаючи інші реальності та інші форми пізнання, а отже, вона марить ідеєю підпорядкування, тобто, щоб усі підкорялися її реальності (не дивно, що й логіка ідеології – це логіка підпорядкування). Тому потрібно вийти за межі ідеології самої філософії. Розуміти не-захоплюваність реальності – ось що потрібно! Отже, що об'єднує цих мислителів, то це бажання вийти за межі поняття ідеології, за межі ідей домінування та гегемонії, яка включена в саму логіку цього поняття.

Загалом, сучасні дослідження ідеології можна поділити на гегемонічні та негегемонічні: перші продовжують працювати над дослідженням гегемонії, підключаючи емпірично-дескриптивні методи лінгвістики, вивчаючи дискурс, а інші – аналізують межі проблематики ідеології, показуючи, що це поняття налаштовує на неминучість гегемонії, підпорядковуючи теоретику, об'єкт теорії власній теорії ідеології. Ми ж спробуємо

поєднати критику гегемонізму ідеології з дескриптивно-емпіричним вивченням «емпіричних пролетарів» (Рансьєр).

У нашому дослідженні ми спробуємо подолати логіку поняття ідеології за допомогою акторно-мережевої теорії та корпусної лінгвістики. Корпусна лінгвістика дасть нам змогу проаналізувати всі згадки Альтюссера про поняття ідеології (ми зупинимося на понятті «ідеологічні апарати держави»), а також показати, як українські робітничі організації вибудовують своє розуміння ідеології в процесі своєї боротьби проти status quo. Для такого дослідження потрібно буде розглянути всі праці Альтюссера, а також тексти двох громадських рухів у соціальних медіа.

Обробка значного масиву текстів вручну є складним завданням, особливо коли потрібно швидко отримати результати та виділити ключові контексти. У таких випадках використовуються спеціалізовані комп'ютерні програми, зокрема інструменти корпусної лінгвістики. Ця галузь мовознавства спрямована на систематичний аналіз мовних явищ за допомогою текстових корпусів, що дозволяє використовувати такі інструменти, як конкорданси, колокації та частотні списки [Stefanowitsch, 2020, p. 54]. Щоб зрозуміти це визначення, важливо розібратися в ключових термінах. Корпус – це набір текстів, відібраних для вивчення мовних закономірностей. Конкорданс представляє собою всі випадки вживання певного слова разом із його контекстами, що дає змогу швидко оцінити його семантичні зв'язки. Колокації визначають сталі сполучення слів у текстах, зазвичай у радіусі п'яти слів, і допомагають виявити значущі семантичні залежності, включаючи ідіоми. Частотний список відображає найуживаніші слова в текстах і допомагає зрозуміти основну тематику корпусу [Sinclair, 1991, p. 9, 32, 170, 30; Baker, 2006, pp. 48-49]. Корпусна лінгвістика не обмежується лише кількісним аналізом – результати досліджень завжди потребують глибокого тлумачення. Застосування такого методу зазвичай має міждисциплінарний характер, об'єднуючи соціальну філософію, корпусну лінгвістику та емпіричну соціологію. Ці підходи допомагають перевірити наукові гіпотези, що є частиною практики, відомої як тріангуляція – «поєднання кількох методів збору даних» [Löwe and Van Kerkhove, 2019]. Ця робота також є прикладом експериментальної соціальної філософії з емпіричним спрямуванням [Fischer and Curtis, 2019].

Отже, для розв'язання першого завдання дослідження ми проаналізуємо теорію ідеології у видатного французького філософа-марксиста XX століття Луї Альтюссера. У його франкомовному корпусі з 20 праць слово «ідеологія» в усіх його формах зустрічається понад 5800 разів (див. рис. 1).

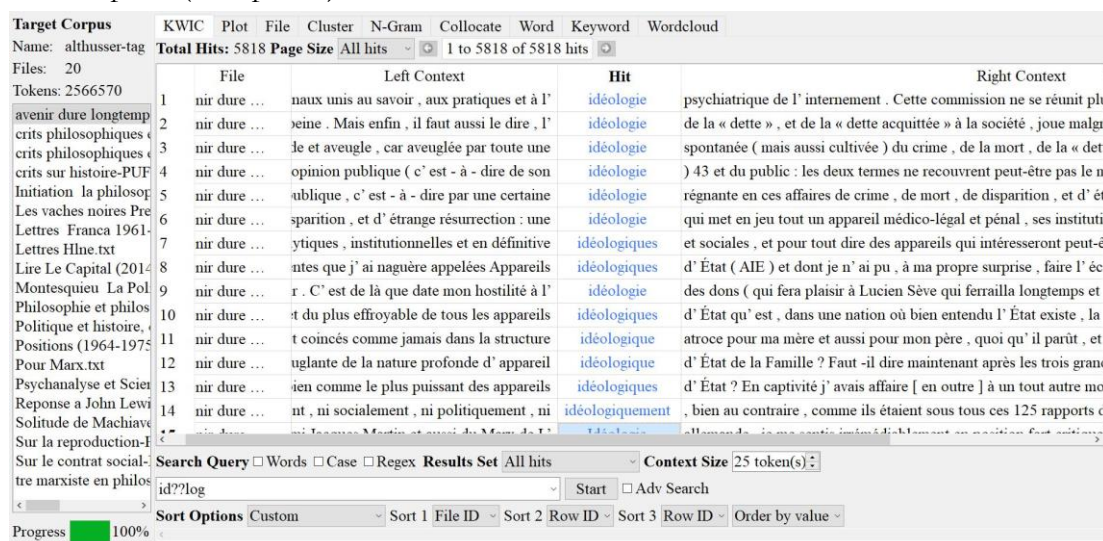

Рис. 1. Скріншот програми «AntConc», на якому можна побачити кількість робіт (зліва), фрагмент конкордансів (праворуч) та їхню кількість (зліва вгорі - «Total Hits»).

Fig. 1. A screenshot of the *AntConc* program displaying the number of texts (left), a fragment of concordance lines (right), and their total count (top left - *Total Hits*).

Прочитати всі фрагменти зі згадкою є доволі скрутною справою, тому було з'ясовано, що найчастіше це слово вживається на відстані 5 слів ліворуч та праворуч від слова «апарат» (*appareil*), а саме 657 разів, тобто, це його частотна, значуща колокація (див. рис. 2).

Target Corpus	KWIC	Plot	File	Cluster	N-Gram	Collocate	Word	Keyword	Wordcloud
Name: althusser-lemma	Collocate Types	3504	Collocate Tokens	58180	Page Size	100 hits	1 to 100 of 3		
Files: 20	Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect	
Tokens: 2172514	1 un	5	1560	1011	549	20	5.797	0.088	
avenir dure longtemps s	2 être	6	1443	518	925	19	26.634	-0.189	
crits philosophiques et p	3 d	7	1398	539	859	18	596.506	1.046	
crits philosophiques et p	4 appareil	14	657	578	79	12	2608.340	4.188	
crits sur histoire-PUF (1	5 idéologie	15	584	281	303	18	1185.999	2.666	
Initiation la philosophie	6 etat	16	575	100	475	7	2005.649	3.827	
Les vaches noires Presse	7 politique	17	561	279	282	20	757.625	2.063	
Lettres Franca 1961-19	8 dominant	21	419	68	351	15	1708.236	4.270	
Lettres Hlne.txt	9 lui	24	360	105	255	19	32.703	-0.412	
Lire Le Capital (2014, F	10 qu	25	339	125	214	18	14.107	-0.283	
Montesquieu La Politic	11 classe	26	316	163	153	16	235.965	1.449	
Philosophie et philosop	12 n	28	284	52	232	19	13.651	-0.304	
Politique et histoire, de	13 pratique	34	262	104	158	15	263.811	1.729	
Positions (1964-1975)d	14 dire	36	251	141	110	18	1.559	-0.112	
Pour Marx.txt	15 bourgeoise	38	244	15	229	14	1032.260	4.385	
Psychanalyse et Science	Search Query ☐ Words ☐ Case ☐ Regex Window Span From 5L To 5R Min. Fre								
Reponse a John Lewis-M	id??log Start ☐ Adv Search								
Solitude de Machiavel	Sort by Frequency(LR) ☐ Invert Order								
Sur la reproduction-Pre	Progress 100%								
Sur le contrat social-Ma									
tre marxiste en philosop									

Рис. 2. Скріншот програми «AntConc», на якому можна побачити фрагмент згенерованих колокацій для слова «ідеологія».

Fig. 2. A screenshot of the *AntConc* program displaying a fragment of generated collocations for the word *ideology*.

Були прочитані фрагменти, де «ідеологія» сусидить з «апаратом». Після прочитання стало очевидно, що йдеться здебільшого про поняття «ідеологічні апарати держави». Спочатку звернемося до того контексту, який висловлює сам Альтюссер у своїх роздумах про ідеологічні апарати держави. Йдеться про реформістський поворот у робітничих партіях у Європі, про втрату революційного потенціалу в революційного класу з огляду на ревізіонізм (заперечення класової боротьби) і присутність робітничої аристократії (підкуп частини робітників) [Althusser, 1995, pp. 127-129]. Робітничий рух практично повністю інтегрувався в буржуазну політичну систему [Althusser, 2014, pp. 252-253]. Щоб пояснити те, що сталося, Альтюссер висловлює таку думку: було недооцінено міць держави, силу ідеології [Althusser, 2015, Ch. 21]. Альтюссер критикує італійського марксиста Антоніо Грамші за те, що той вказує на створення ідеологічного ефекту гегемонії, панування буржуазної ідеології без пояснення механізму забезпечення цієї гегемонії [Althusser, 1994, p. 499]. На думку Альтюссера, таким механізмом є держава. Тут він також відповідав на спрощене розуміння держави у теоретиків Французької комуністичної партії, які вбачали в ній лише політичний апарат, деяку публічну сферу взаємодії класів [Althusser, 2016, Sur l'analyse de la lutte des classes].

На цьому тлі Альтюссер пропонує переосмислити поняття ідеології та держави. Він розуміє під ідеологією засіб забезпечення гегемонії панівного класу, що приховує експлуатацію, інтегрує індивідів із пригнобленого класу в буржуазний порядок [Althusser, 1995, pp. 123-124]. Однак усе це відбувається у зв'язку з державою, у певних матеріальних формах, які Альтюссер позначає як «апарати» [Althusser, 1995, p. 109].

До цих апаратів Альтюссер відносить сім'ю, освіту, церкву, ЗМІ, культуру, профспілки, політичну систему [Althusser, 2016, Sur la dictature du prolétariat] (в одному фрагменті Альтюссер згадує і психологію, яка відволікає від класової боротьби [Althusser, 2016, Crise de la théorie marxiste]). За феодалізму центральними ідеологічними апаратами були церква і сім'я [Althusser, 1976, p. 91], а в умовах капіталізму – школа і сім'я [Althusser,

1976, р. 93]. До того ж він вважає, що до цього списку можуть бути включені й інші інституції. У всіх цих апаратах відтворюється ідеологія панівного класу, яка навіноє, наприклад, в контексті політичної системи – існування репрезентативного загального виборчого права, в контексті освіти – існування нейтрального, секулярного знання, в контексті сім'ї – необхідність підкорятися і бути дисциплінованим, ефективним індивідом тощо [Althusser: 2018, pp. 123-124; 2011, р. 276; 1995, р. 108]. В усіх апаратах забезпечується відтворення виробничих відносин [Althusser, 1976, pp. 89-90]. Держава використовується панівним класом для уніфікації всіх ідеологічних апаратів, тобто, щоб вони служили інтересам панівного класу [Althusser, 1976, р. 85]. Без держави неможливе закріплення ідеології в цих ідеологічних апаратах, тому Альтюссер і створив поняття ідеологічних апаратів держави [Althusser, 1976, р. 85].

Чим вони відрізняються від репресивних апаратів держави (поліції, судів, армії, в яких є ідеологічні елементи, але вони займають меншу частку, ніж в ідеологічних апаратах)? Наведемо узагальнення в таблиці (див. таблицю № 1).

Таблиця № 1. Порівняння ідеологічних та репресивних апаратів держави на підставі корпусного аналізу текстів Луї Альтюссера

Table № 1. A Corpus-Based Comparison of the Ideological and Repressive State Apparatuses in Louis Althusser's Writings

<i>Характеристики апаратів держави</i> <i>Characteristics of State Apparatuses</i>	<i>Ідеологічні апарати держави</i> <i>Ideological State Apparatuses</i>	<i>Репресивні апарати держави</i> <i>Repressive State Apparatuses</i>
<i>Залежність від держави</i> <i>Dependence on the State</i>	Автономність Autonomous	Відсутність автономії Lacks autonomy
<i>Методи впливу</i> <i>Methods of Influence</i>	Навіювання, переконання (наси́льство на другому плані) Indoctrination, persuasion (violence as a secondary factor)	Насильство (навіювання, переконання - на другому плані) Violence (indoctrination, persuasion as secondary factors)
<i>Місце функціонування</i> <i>Sphere of Operation</i>	Особистий простір Private sphere	Публічний простір Public sphere
<i>Ефект функціонування</i> <i>Effect of Functioning</i>	Немає повного ефекту підпорядкування No complete subjugation effect	Повне підпорядкування Complete subjugation
<i>Статус класової боротьби</i> <i>Class Struggle Status</i>	Присутня Present	Відсутня Absent

Пояснимо таблицю. По-перше, ідеологічні апарати держави функціонують відносно автономно від держави, тобто, у форматі того, що Грамші називав громадянським суспільством [Althusser, 1976, р. 85].

По-друге, ідеологічні апарати здійснюють свою владу за допомогою навіювання, переконання, а не насильства [Althusser: 1995, р. 110; 2014, pp. 234-235]. Однак дисциплінарні методи примусу також можуть включатися в цих апаратах: система покарань та заохочень у школах, церквах тощо [Althusser, 1976, pp. 82-86].

По-третє, ідеологічні апарати держави функціонують здебільшого не в публічному, а в особистому просторі, проникаючи в інтимне життя людини, формуючи та суб'єктивуючи її відповідно до норм і дисципліни, впроваджених у цих апаратах, починаючи від самого дитинства, слідуючи за індивідом у його повсякденному житті, у ритуалах, поведінкових сценаріях, церемоніях [Althusser: 1976, pp. 83, 106-107, 109-110; 1995, pp. 187-188, 228-229; 1973, pp. 70-71].

По-четверте, ідеологічні апарати держави не можуть досягти абсолютного ефекту підпорядкування волі панівного класу, на відміну від репресивного апарату, оскільки їхній механізм спирається на тендітні, ідейні методи впливу, яким чинять опір представники пригнобленого класу [Althusser, 1995, pp. 120-121]. В цьому сенсі ідеологічні апарати держави є платформою класової боротьби в ідеології, оскільки тут панівний клас опосередковано зустрічається з інтересами, волею та ідеями пригнобленого класу, котрий чинить опір нав'язуваному йому порядку смиренності, дисципліни, підпорядкування, самореалізації тощо [Althusser: 1976, pp. 123-124; 1995, pp. 254-255]. Власне, ідеологія формується в результаті конфліктного функціонування ідеологічних апаратів держави.

Альтюссер зізнається, що його концепцію ідеологічних апаратів держави критикували за абсолютний детермінізм, оскільки виходило так, що суб'єкт завжди вже повністю підпорядкований ідеології, а робітничі партії також цілком інтегровані в цю систему, беручи участь у політичному апараті [Althusser, 2014, pp. 238-239]. Альтюссера критикували, за його словами, за те, що замість економічного детермінізму, він пропонував ідеологічний детермінізм. Його також критикували за функціоналізм, тобто, уявлення про те, що сутність предмета залежить від тієї функції, яку він виконує в даній системі, тобто, всі описувані апарати виконують тільки ідеологічну функцію [Althusser, 1994, pp. 498-499].

Щоб пом'якшити безвихідність, тушовість своєї теорії, Альтюссер невпинно повторював про класову боротьбу, яка не дає змоги замкнути ідеологічні апарати держави в їхньому пануванні [Althusser, 2014, pp. 248-249]. Так, наприклад, він звертався до творчості Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Володимира Леніна, щоб показати їхні висловлювання щодо необхідності зламу старої державної системи, старої системи кадрів, освіти тощо [Althusser, 2016, *Sur la dictature du proletariat*; Althusser, 1995, pp. 120-121]. Основоположники марксизму не допускали, що революція може бути можлива без докорінного перелому в усіх сферах, які Альтюссер називає ідеологічними апаратами держави. Крім того, французький філософ показував, що ідеологічні апарати держави є суперечливим утворенням, завдяки якому панівний клас бореться проти двох ворогів: проти старого змісту цих апаратів, створеного старим панівним класом, і проти нового пригнобленого класу, що оскаржує ідеї про відсутність класів [Althusser: 2014, pp. 231-232; 1995, pp. 189, 192; 1976, pp. 87-88]. Крім того, незавершеність ідеологічної боротьби забезпечена відсутністю єдності в самому панівному класі, а саме, існуванням його фракцій: фінансового, промислового, торговельного тощо капіталів [Althusser, 1995, pp. 254-255]. Отже, ідеологічні апарати держави ніколи не можуть бути замкнуті, завершені у своїй дії. Тому присутність в ідеологічних апаратах держави робітничих партій, соціалістичних організацій вважається одним з аргументів на користь того, що пригноблені класи можуть використовувати ці апарати у своїх цілях для знищення буржуазної гегемонії [Althusser: 1998, pp. 290-291; 1995, pp. 194-195, 267]. Точніше, їхнє функціонування якраз і є доказом незавершеності класової боротьби в ідеологічній сфері. Втім, Альтюссер зазначав, що злам ідеологічних апаратів держави є більш тривалою справою, ніж знищення її репресивних апаратів [Althusser, 1995, pp. 120-121]. Щодо закидів у функціоналізмі, то Альтюссер відповідав так: безумовно, окрім ідеологічних функцій, названі апарати також реалізують соціалізуючі, культурні функції, передаючи знання й вміння людства новому поколінню, тобто, їхня природа не замикається на одній лише ідеології [Althusser, 1976, pp. 90-91]. Крім того, ідеологія існуватиме й за комунізму, але тільки як «функція практик», тобто, позначаючи систему переконання та консенсусу щодо ідей, безпосередньо пов'язаних із відтворенням солідарного, усупільненого суспільного життя, здійснення трудової активності, а не слугуватиме для висловлення волі та забезпечення панування панівного класу [Althusser, 2016, *La stratégie du communisme*].

Отже, Альтюссер, як і деякі інші повоєнні європейські інтелектуали, наприклад, Мішель Фуко, на якого посилався марксист, створив теоретичну систему для пояснення домінування буржуазії в ідеологічній царині, яке розповсюджується на всі прояви суспільного, громадянського, інтимного життя. Такий Левіафан, або «великий Брат», безумовно, формує гнітюче враження з огляду на твердження Альтюссера про

безпросвітну інтегрованість соціал-демократичних, комуністичних партій у буржуазну систему. Альтюссера не рятують і положення про класову боротьбу, яка хоч і слугує основною причиною для функціонування ідеологічних апаратів держави, хоч і розбиває єдність їхнього ідеологічного посилу, все ж таки не дають розуміння щодо можливості виходу з ідеологічних апаратів держави, їхнього можливого подолання, руйнування, революційного перевизначення. Альтюссер дає відповідь на запитання: «чому революція не вдалася?», але не ставить питання: «чому революція можлива?».

Альтюссер здійснив критику ідеології, розширивши межі цього поняття, пов'язавши його з матеріальним підґрунтям, із суспільними інституціями, державою та повсякденністю. Однак таке розширення при цьому призвело до переоцінки держави та ідеології, до відчуття безвиході та незмінності з огляду на, як висловлюється філософ, існування «гігантського ідеологічного апарату» [Althusser, 2014, p. 332]. Борючись проти недооцінки держави та ідеології, Альтюссер показав неймовірну міць держави та ідеології.

Критика ідеології перетворилася на ідеологію критики, оскільки критика стала, мислячи термінами Альтюссера, ще одним ідеологічним апаратом, оскільки вона створює уявлення про величезну, всепроникну систему ідеологічних апаратів держави. Йдеться не про те, щоб знову повернутися до наївного, доальтюссерівського розуміння ідеології, але слід відмовитися від спроб створення гнітючої теоретичної системи капіталістичного придушення, а робити можливим, прояснювати шляхи для класової боротьби. Слід служити не цілям зв'язування апаратів домінування, а опису апаратів солідарності пригноблених класів, вразливих форм життя. Проблема полягає не в тому, що теоретики недооцінили сили буржуазної держави та ідеології, а в тому, що перестали відстежувати й описувати сили непокорі, опору, протесту та боротьби пригнобленого класу!

Альтюссер показав систему панування з пташиного польоту, зі всеохопного, паноптичного погляду Бога, без будь-якої прив'язки до місця, до певної боротьби робітничого класу. На відміну від Маркса і Леніна, які писали про необхідність зламу державної машини, про необхідність перероблення ідеологічних апаратів держави в контексті цієї боротьби (Паризька Комуна в контексті Маркса) або з огляду на результати цієї боротьби (набуття робітниками влади після Жовтневої революції), Альтюссер повідомляє про ідеологічні апарати держави не з погляду робітничого класу, а з погляду самих цих апаратів, посилюючи силу цих апаратів своєю паноптично-гегемонічною-тоталізуючою концепцією. В цій концепції будь-який опір, скоріше, підтверджує гегемонію. Натомість Маркс і Ленін не описували панування буржуазної ідеології заради цього опису, але, радше, розмічали можливості для діяльності революційного класу.

Парадокс Альтюссера полягає в тому, що він показує систему ідеологічно-матеріального панування буржуазії, тим самим пояснюючи інтегрованість робітничих партій у відповідний буржуазний політичний апарат. Далі Альтюссер зазначає, що все ж таки це панування не є абсолютним, а ідеологічні апарати держави не можуть цілком завершити свою діяльність, бо завжди є класова боротьба, в тому числі, з боку, експлуатованого класу. Тоді як пояснити положення про інтегрованість робітничих партій? Чому тоді Альтюссер не повідомляє про інші можливості дезінтеграції робітничих партій і буржуазного ідеологічного апарату?

Оптика Альтюссера – це не точка зору поточного робітничого руху, на відміну від оптики Маркса і Леніна. Тобто, якщо буржуазні ідеологи навіюють думку про необхідність адаптації, підпорядкування, смиренності перед поточним порядком, то Альтюссер-марксист навіює аналогічну думку, але повідомляючи про «гігантський ідеологічний апарат», інтегрованість робітничих партій, ревізіонізм і присутність робітничої аристократії.

Тому необхідно змінити перспективу розгляду ідеології. Для цього ми перейдемо до виконання другого завдання дослідження. Спираючись на методологію акторно-мережевої теорії Бруно Латура, можна запропонувати нетотальну, негегемоністську, неконспірологічну теорію ідеології [Latour, 2007]. З точки зору цієї методології Альтюссер, на нашу думку, зробив дві головні помилки: 1) сформував уявлення про систему відносин, не питаючи і не

враховуючи при цьому акторів цих відносин (під акторами розуміють будь-які сутності, що впливають і зазнають впливів, - люди, технології, організації, будівлі, віруси тощо), 2) створив інтерпретацію характеристик цих акторів без того, щоб запитати про інтерпретації їхніх характеристик у самих акторів. При цьому, у Альтюссера є кілька положень, які знадобляться нам для нашого подальшого руху: його схильність до емпіричних досліджень ідеологічних апаратів держави та твердження про крихкість і незавершений характер впливу ідеологічних апаратів держави. Однак ці положення потрібно розширити до відображення позиції самих акторів, до відображення та відстежування, опису дій та інтерпретацій ключових акторів класової боротьби, зосередившись саме на пригноблених, вразливих групах, а не на силі та гегемонії сильних груп. Завдання має полягати не в тому, щоб посилити сильні групи сильною теорією ідеології, а в тому, щоб створити умови для посилення та прояснення дій і впливу пригноблених. Іншими словами, необхідно перейти від критики ідеології та ідеології критики до ідео-графії, тобто, опису і відстеження реальної боротьби. На відміну від ідеології, яка має на увазі теоретичну систему опису гегемонії, ідео-графія, за своїм первісним значенням, вказує на письмовий знак або умовне зображення, малюнок, який відповідає певній ідеї автора. У нашому випадку йтиметься про візуалізацію ідей та інтересів пригноблених. Якщо Альтюссер дивився згори, з великого панорамного погляду на реальність, то ми дивитимемося знизу, з погляду на реальність з погляду тих, хто бореться. Якщо Альтюссер вказував на те, як слід інтерпретувати реальність, то ми звернемося до акторів, які самі можуть інтерпретувати реальність, стикаються з антагоністичними силами й перешкодами, вибудовують мережі солідарності та взаємодопомоги у своїй боротьбі. Так можна уникнути вибудовування гегемонічних теорій, абсолютного детермінізму, відчаю та безпросвітних перспектив.

Саме такий емпіричний, низовий, активістський підхід відповідає деяким положенням зі спадщини Маркса й Енгельса. Вони стверджували, що завдання комуністів якраз і полягає в «складанні звіту про те, що відбувається в них на очах, і [створенні з] себе органу боротьби пролетаріату» [Marx und Engels, Band 4, s. 143], а комунізм їм уявлявся як «теоретичне вираження позиції пролетаріату в цій боротьбі й теоретичним узагальненням умов його визволення» [Marx und Engels, Band 19, s. 228] (втім, у Маркса й Енгельса є положення і про те, що теоретики-комуністи краще розуміють інтереси робітників [Marx und Engels, Band 4, s. 474], але такі зарозумілі висловлювання не є вже актуальними). В аналізі діяльності профспілок Маркс і Енгельс показали, наскільки важливим є вибудовування довірчих, солідарних стосунків між робітниками, розуміння їхніх спільних інтересів, пригноблених умов і протиставлення їхнього класового інтересу інтересу панівного класу спочатку в економічній, а потім і в політичній сфері [Marx und Engels, Band 7, s. 230; Band 16, ss. 12-13, 68, 77, 525-526; Band 7, s. 563, Band 14, s. 450; Band 19, ss. 121, 336].

Однак якщо в умовах XIX-XX ст. аналіз антикапіталістичного руху був справді обмежений польовими дослідженнями, читанням пролетарських газет і участю у відповідних демонстраціях, то у XXI столітті такі дослідження можна проводити завдяки аналізу комунікації учасників таких рухів у соціальних мережах, в Інтернеті, а також поставити такі дослідження на потужну наукову, емпіричну, кількісну базу.

Річ у тому, що згідно з корпусною лінгвістикою та пов'язаними з нею лінгвістичними теоріями (дистрибутивна семантика), мова складається з часто вживаних і повторюваних словосполучень, завдяки яким відбувається комунікація необхідних значень між людьми [Stefanowitsch, 2020; Sinclair, 1991; Baker, 2006]. Чим частіше вживаються слова в тексті, тим краще можна зрозуміти фокус значення його авторів, яке є для них важливим, проблемним. Значення слів визначаються їхньою взаємодією з іншими найближчими словами в тексті. Вимірювання частотності та словосполучень у текстах здійснюється в комп'ютерних програмах, завдяки чому можна об'єктивно-кількісно схарактеризувати теорії самих авторів, соціальних акторів, їхні цілі, завдання, теорії, мережі солідарності, що вибудовуються, та мапу класової боротьби, що вибудовується ними тут і зараз.

З цією метою і для вирішення третього завдання дослідження був спочатку проведений корпусний аналіз дописів в постах на офіційній Facebook-сторінці #БудьякНіна [БудьякНіна!, 2023] (без коментарів до дописів). Було автоматично скопійовано 17 664 повідомлення з 28 листопада 2019 року (день заснування групи) й до 20 липня 2023 року. Для вилучення змісту дописів використовували скрипт для скрейпінгу з «Facebook» [Zúñiga, 2021]. На підставі повідомлень було створено корпус «#БудьякНіна», обсяг якого – 733 тис. слів. Корпус було стеммовано (слова зведено до їхніх основ) для оптимізації пошуків за допомогою стеммінгу Портера від Віталія Мосейчука [Мосейчук, 2023]. Далі текст було завантажено в програму AntConc 4.1.3 [Anthony, 2022].

На рис. 3 розміщені частотні біграми (двослівні словосполучення) з корпусу дописів Facebook-сторінки #БудьякНіна, які дозволяють зрозуміти головний зміст цих дописів [Manikonda et al., 2018]. Розмір та колір словосполучення вказує на те, наскільки часто воно зустрічається в тексті: чим більший і темніший шрифт, тим вища частотність.

Рис. 3. Скріншот хмари слів із біграмами корпусу «#БудьякНіна»
(згенеровано за допомогою програми «AntConc»).

Fig. 3. A screenshot of a word cloud with bigrams from the #БудьякНина corpus (generated using the *AntConc* program).

На підставі корпусного аналізу Facebook-постів групи громадського руху «#БудьякНіна» можна стверджувати, що ця організація функціонує задля захисту прав медичних працівників, здебільшого, середнього та нижчого рівня персоналу, медсестер та санітарок. Частотні двослівні словосполучення показують фокус комунікації в цій групі. Детальний аналіз комунікації учасників цього руху ми здійснили в окремому дослідженні, тому тут висловимо основні результати [Львів та Німатова, 2023]. Медичні працівники в рамках цього руху борються передусім за гідну зарплату, яка б відповідала кількості та якості своєї вкладеної праці, забезпечувала б нормальну життєдіяльність медперсоналу та не змушувала підробляти на інших роботах, та рівень якої показував би повагу до праці робітниць середньої та нижньої ланки. Учасниці руху також активно борються проти незаконних звільнень. Ведеться боротьба за права медпрацівників, які не тільки не дотримуються, а ще й урізаються. Це економічна боротьба, поєднана з правовою просвітою. У термінах Альтюссера, рух «#БудьякНіна» використовує правову систему, яка є ідеологічним апаратом держави, щоб захищати інтереси своїх членів, водночас негативно оцінюючи інші ідеологічні апарати держави – законодавчу і виконавчу владу.

Для порівняння був проведений корпусний аналіз дописів на офіційній сторінці лівої, робітничої громадської організації «Соціальний рух» в Телеграмі [Телеграм «СоцРуху», n.d.] (без коментарів до дописів) та на офіційному сайті [Сайт «СоцРуху», n.d.] (с

25 октября 2019 года по 27 февраля 2024 года), які було власноруч скопійовані. На підставі повідомлень було створено корпус «СоцРух», обсяг якого – 252 тис. слів. Корпус було стеммовано (слова зведено до їхніх основ) для оптимізації пошуків за допомогою стеммінгу Портера від Віталія Мосейчука [Мосейчук, 2023]. Далі текст було завантажено в програму AntConc 4.1.3 [Anthony, 2022].

Частотні двослівні словосполучення ГО «СоцРух» схожі на словосполучення в руху «#БудьякНіна», бо фокусуються на юридичній термінології та відповідній боротьбі за права й зарплату (див. рис. 4).

Рис. 4. Скріншот хмари слів із біграмами корпусу «СоцРух» (згенеровано за допомогою програми «AntConc»).

Fig. 4. A screenshot of a word cloud with bigrams from the *СоцРух* corpus (generated using the *AntConc* program).

Однак при порівнянні двох корпусів на предмет унікальної лексики однієї організації по відношенню до іншої, – що здійснюється за допомогою інструменту «Keyword» у програмі «AntConc», – можна зрозуміти, що відмінність полягає у фокусі на політичну, ліву, марксистську лексику в організації «Соціальний Рух» порівняно з рухом «БудьякНіна» (див. рис. 5). Окрім слів, що позначають робітничий рух, вживаються слова «олігарх», «капіталізм», «неоліберальний», «капітал», «власник», «ультраправі», «соціалізм», «соціалістичний» тощо.

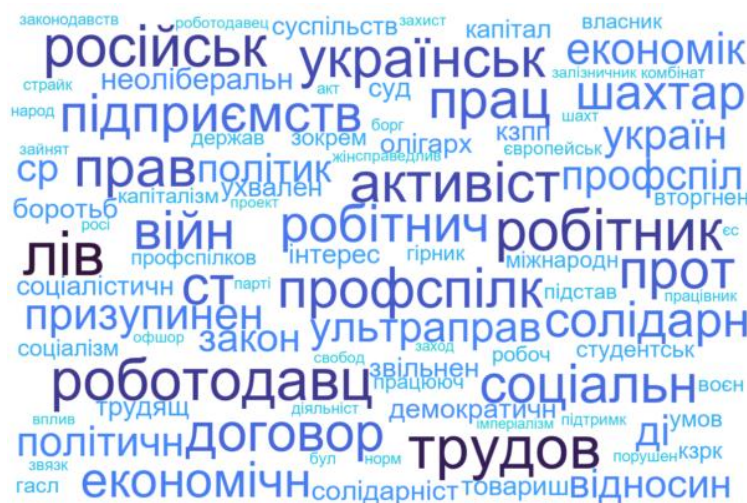

Рис. 5. Скріншот хмари слів, які є специфічними для корпусу «СоцРух» при порівнянні з корпусом «#БудьякНіна» (згенеровано за допомогою програми «AntConc»).

Fig. 5. A screenshot of a word cloud displaying words specific to the *СоцРух* corpus in comparison to the *#БудьякНіна* corpus (generated using the *AntConc* program).

Однак потрібно розуміти, що використання цих термінів є менш частотними порівняно з основними (у динаміці від моменту створення каналу «СоцРуха» в Телеграмі з 25 жовтня 2019 року до 27 лютого 2024 року звернення до права є більш-менш стабільним, а ось до слова «протест» і марксистської, «лівої» лексики знизилося) (див. рис. 6).

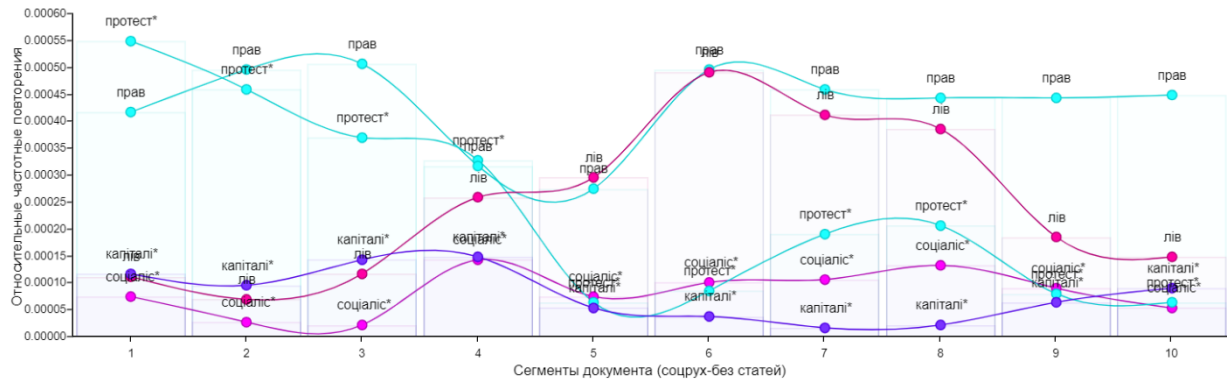

Рис. 6. Скріншот діаграми з діахронічним використанням «лівої» лексики корпусу «СонРух» у Телеграм-каналі з 25 жовтня 2019 року по 27 лютого 2024 року (1 - початок корпусу; 10 - кінець корпусу) (згенеровано за допомогою програми «Voyant Tools» (Sinclair and Rockwell, 2016)).

Fig. 6. A screenshot of a chart displaying the diachronic usage of "leftist" vocabulary in the *CoyPux* corpus on the Telegram channel from October 25, 2019, to February 27, 2024 (1 - beginning of the corpus; 10 - end of the corpus) (generated using *Voyant Tools* (Sinclair and Rockwell, 2016)).

Якщо порівняти корпус організації «Соціальний Рух» порівняно з рухом «БудьякНіна», щоб з'ясувати, які слова частіше трапляються у медичних активістів, то вийде така картина (див. 7).

Рис. 7. Скріншот хмари слів, які є специфічними для корпусу «#БудьякНіна» при порівнянні з корпусом «СоцПух» (згенеровано за допомогою програми «AntConc»).
Fig. 7. A screenshot of a word cloud displaying words specific to the #БудьякНіна corpus in comparison to the СоцПух corpus (generated using the AntConc program).

Як видно, специфікою лексики руху «БудьякНіна» є фокус на медичній сфері – назвах інфраструктури, професій і хвороб.

Цікаво порівняти ставлення двох організацій до політичної сфери, як одного з ідеологічних апаратів держави. Слово «влада» є 28-м за частотністю в корпусі «СоцРуху», а в корпусі «БудьякНіна» – 62. У корпусі «СоцРуху» трьома частотними колокаціями у слова «влад» є слова «українськ», «україн», «прот» (див. рис. 8), а в корпусі «БудьякНіна»: «місцев», «медик», «ми».

Про що йдеться при згадці влади зі словами «українськ», «україн», «прот» у «СоцРуху»?

KWIC	Plot	File	Cluster	N-Gram	Collocate	Word	Keyword	Wordcloud
Collocate Types 1811 Collocate Tokens 4270 Page Size 100 hits 1 to 100 of 1811 hits								
Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect	
1 українськ	14	24	20	4	1	6.325	0.807	
2 україн	15	23	13	10	1	4.029	-0.562	
3 прот	17	22	17	5	1	6.443	0.855	
4 протест	18	21	12	9	1	19.493	1.649	
5 роботодавц	19	20	8	12	1	12.216	1.292	
6 прав	21	19	7	12	1	0.018	0.045	
7 мож	24	18	6	12	1	12.106	1.366	
8 олігарх	26	17	5	12	1	32.844	2.590	
9 місцев	26	17	16	1	1	47.829	3.315	
10 міськ	26	17	17	0	1	47.829	3.315	
11 лиш	29	16	6	10	1	7.374	1.101	
12 трудов	30	15	8	7	1	0.105	0.122	
13 час	30	15	7	8	1	0.529	0.279	
14 реформ	30	15	8	7	1	16.781	1.844	
15 трудяш	30	15	5	10	1	31.010	2.705	

Search Query ☒ Words ☐ Case ☐ Regex Window Span From 5L To 5R Min. Freq 1 Mi
 влад Start ☐ Adv Search
 Sort by Frequency(LR) ☐ Invert Order

Рис. 8. Скріншот фрагмента списку колокацій до буквосполучення «влад» у корпусі «СоцРух» (згенеровано за допомогою програми «AntConc» із виділенням трьох частотних слів).

Fig. 8. A screenshot of a fragment of the collocation list for the letter sequence *влад* in the *СоцРух* corpus (generated using the *AntConc* program, highlighting three frequent words).

В корпусі «СоцРух» використовується словосполучення «українськ влад», тобто, в «СоцРусі» дається характеристика даному ідеологічному апарату держави, а саме, прагнення проводити «антитрудові реформи», тиск з боку зарубіжних прогресивних рухів стосовно неприпустимості репресій щодо робітничого руху в Україні, про «неоліберальний і ринково-фундаменталістський курс української влади» (див. рис. 9).

KWIC	Plot	File	Cluster	N-Gram	Collocate	Word	Keyword	Wordcloud
Total Hits: 24 Page Size All hits 1 to 24 of 24 hits								
File	Left Context	Hit	Right Context					
1 соцр...	іа заборонит під привод карантин обмежен остан як і намір	українськ	влад провєст антитруд реформ вказ що правляч кла по обид					
2 соцр...	тар криворізьк залізорудн комбінат і чим це протест наляка	українськ	влад interes-shaxtariv-krivbasu-nash-interes робітничн контрол					
3 соцр...	ушан над трудов колектив не лиш за зміст а й за форм якш	українськ	влад не доклад зусил до йог припинен то звернут уваг довед					
4 соцр...	іє праворадикальн груп і провєл ганєбн марш демократизм	українськ	влад пок обмежуєт толерантніст до прибічник ших рух не сл					
5 соцр...	ас сподіваєм що послідовн позиц британськ політик спонук	українськ	влад поваж інтер трудяш посилан edm parliament ukearly-day					
6 соцр...	lecolonize the state мирн протест це не тероризм в умов кол	українськ	влад уник будь-як критик на адрес ді реж токаєв та російськ					
7 соцр...	ювілейн мар ні пам ятник в ясиував як нин не контролюєт	українськ	влад зрешт навіт у цьом є як лих символічніст наш держав в					
8 соцр...	ьков операці є імперськ амбіці путін йог влад баж підкорит	українськ	народ як не підтрим авторитарн диктатур у зв'язк з шим надз					
9 соцр...	гарбоніцьк війн ста привод для ухвален несправедлив рішен	українськ	влад як знаходит під вплив неоліберал та олігарх заплат вели					
10 соцр...	ушник закон інтерєс населен відповід повернен під контрол	українськ	влад як нест перед ним зобов'язан у т ч в соціальн сфер вчи					
11 соцр...	ї та за соціальн справедливіст в україн просим вас зверт до	українськ	влад з-за кордон вимагаюч від не впроваджен прогресивн ус					
12 соцр...	у член єс а щоб реалізув йог одні із неформальн побажан до	українськ	влад особлив від північноєвропейськ соціал-демократичн ср					
13 соцр...	ан та ратифікован універсал трудов конгрєс унр автор перш	українськ	закон про влад став панаас фєденк історик публіцист учасник					
14 соцр...	онституційн виконавч законодавч та судов гільк влад бразилі	українськ	організації також подякув президент за турбот і уваг як брази					
15 соцр...	їн а з інші неоліберальн та ринково-фундаменталістськ курс	українськ	влад соціальн становиш здобувач освіт стават дедал гірш во					

Search Query ☒ Words ☐ Case ☐ Regex Results Set All hits Context Size 25 token(s):
 влад Start ☐ Adv Search
 Sort Options Custom Sort 1 File ID Sort 2 File ID Sort 3 Row ID Order by value

Рис. 9. Скріншот фрагмента конкордансів зі словом «влад» і колокацією «українськ» у корпусі «СоцРух» (згенеровано за допомогою програми «AntConc»).

Fig. 9. A screenshot of a fragment of concordance lines featuring the word *влад* and the collocation *українськ* in the *СоцРух* corpus (generated using the *AntConc* program).

Щодо зв'язку слова «влада» зі словом «Україна», то приділяється увага захисту інтересів власників з боку влади, необхідності здійснення влади на користь мільйонів, а не мільярдєрів, характеризується поточна політика української влади як неоліберальна, що використовує офшори для збагачення, репресії щодо профспілок. Щодо зв'язку слова

«влад» зі словом «проти», то йдеться про протести проти української влади (проти підвищення тарифів, незаконної забудови тощо), підтримку протестів росіян проти російської влади. Отже, у «СоцРусі» дається класова оцінка влади, її дій, а також пропонується думати про можливість демократично-організованої влади, що представляє інтереси більшості. Отже, влада, як позначення політичної системи, а значить, ідеологічного апарату держави, розкривається в контексті класової боротьби.

Про що йдеться, коли вживається слово «влад» у зв'язку зі словами «місцев», «медик», «ми» в корпусі «БудьякНіна»? Див. рис. 10.

Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect
1 місцев	10	95	89	6	1	491.868	5.103
2 медик	14	66	29	37	1	16.601	0.786
3 ми	18	44	21	23	1	7.800	0.651
4 медичн	20	42	14	28	1	0.634	-0.173
5 прав	21	40	35	5	1	41.471	1.762
6 лікарн	22	39	22	17	1	5.161	0.557
7 орган	26	35	30	5	1	118.079	3.758
8 люд	28	31	16	15	1	2.998	0.472
9 нас	30	28	6	22	1	4.285	0.602
10 вон	31	27	5	22	1	8.667	0.901
11 лікар	31	27	4	23	1	0.005	0.020
12 міськ	33	26	25	1	1	33.620	2.016
13 представник	34	25	23	2	1	82.358	3.698
14 буд	35	24	18	6	1	0.156	0.118
15 україн	35	24	11	13	1	5.668	-0.647

Рис. 10. Скріншот фрагмента колокацій зі словом «влад» у корпусі «#БудьякНіна» (згенеровано за допомогою програми «AntConc» із виділенням трьох частотних слів).

Fig. 10. A screenshot of a fragment of collocations with the word *влад* in the #БудьякНіна corpus (generated using the *AntConc* program, highlighting three frequent words).

Зауважимо використання словосполучення «міськ влад», тобто в «БудьякНіна» дається характеристика не всієї української влади, як у «СоцРусу», а тільки місцевої (див. рис. 11).

File	Left Context	Hit	Right Context
1	Nina-... не завчас сповішають орган виконавч влад чи орган	місцев	самоврядуван свобод мирн зібран також захищає ст
2	Nina-... стантув що змін в медицині провод без участ держав	місцев	влад нем достатн ресурс щоб підтрим медицини а так
3	Nina-... устр - не менш вни на медицині - законодавч залучен	місцев	влад до питан трансформації медицини - перегляд списк
4	Nina-... ас соціальн бідніст населен що дають так зустріч ніч	місцев	влад more ukttm ги ил емен кардиохирург директор і
5	Nina-... м не забезпечен медик транспорт дайт розпоряджен	місцев	влад чи ви думаєт що наш терпін не ма меж поширк
6	Nina-... як армі митт рук називають вакцин своїм як полиц та	місцев	влад чернівц заваж лікар борот з епідемія я в роц зав
7	Nina-... високопосадовц з огляд на це зверт до представник	місцев	влад у підпорядкуван як перебувають комунальні меди
8	Nina-... еобхідн для перевезен бул розрахован на осн дан від	місцев	орган влад підстав для проїзд медик с служб поспідч
9	Nina-... юд мус навчит запит звіт у влад за пророблен прац у	місцев	у верховни не дочкуюч закінчен каденці вни сказа я н
10	Nina-... trigger in хронік карантин в калінівч зачинил лікарі	місцев	влад доводити ситуац до логічн кінш trigger drive googl
11	Nina-... и бачим що є позитивн рішен у інш регіон україн де	місцев	влад прийм рішен на корист хвор дїт за це вам дуж в
12	Nina-... карен необгрунтован звільнен персонал не готовніст	місцев	влад брат повноважен забезпечув фінансуван на нає
13	Nina-... питан обіцян доплат медик це тягнет надт довг якш	місцев	влад не мож впор з нарахуван обіцян і справедлив до
14	Nina-... яторн нарад для з'ясуван причин невинплат здебільш	місцев	влад рахувал допл не від оклад а від відпрацьован ча
15	Nina-... нськ це банальн і звичн для аферист від корумпован	місцев	обласн влад стил бул наш спільн а треб щоб бул зовс

Рис. 11. Скріншот фрагмента конкордансів зі словом «влад» і колокацією «місцев» у корпусі «#БудьякНіна» (згенеровано за допомогою програми «AntConc»).

Fig. 11. A screenshot of a fragment of concordance lines featuring the word *влад* and the collocation *місцев* in the #БудьякНіна corpus (generated using the *AntConc* program).

Місцева влада затримує зарплати, не резервує необхідну кількість медичних закладів, ліквідує медичні заклади, є корумпованою, критикується за «управлінський феодалізм», «радянсько-феодалні методи управління». У контексті слова «медик» владу критикують за встановлення маленької зарплати медичним працівникам, незабезпеченість медиків транспортом; вказується, що влада не розуміє, що медики – це не прислуга, а висококваліфіковані працівники, які рятують життя; висловлюються вимоги щодо доплат, збереження робочих місць; протестують проти влади, виплати заборгованості із зарплат у регіонах; стверджують, що влада чинить тиск на протестувальників. У контексті слова «ми» вказує, що влада забула про медиків, їхню значущість, а медики не вважають себе рабами, а управлінці при владі байдуже ставляться, скорочують медичний штат, реформи, які проводять, порівнюються з геноцидом. Зазначається, що рух зробить усе можливе, щоб влада звернула на медиків увагу. В одному повідомленні вказується, що не потрібно обирати у владу представників бізнесу, які перетворюють країну на свій бізнес-проект. Як елемент боротьби пропонується писати в коментарях у соціальних мережах критичні зауваження, змусити владу виконувати свої обіцянки. Говориться про репресії щодо лідерки руху «БудьякНіна».

Отже, влада позначається в корпусі «БудьякНіна» як інстанція, переважно місцевого масштабу, яка безвідповідально, байдуже ставиться до медиків, не звертає уваги на їхні проблеми.

Якщо корпус «БудьякНіна» дає уявлення про суб'єкт боротьби та конкретне невдоволення, то у випадку зі «СоцРухом» потрібно провести додаткове дослідження. Третім частотним словом у його корпусі є слово «працівник». Найчастотнішою колокацією цього слова є слово «прав» (див. рис. 12). Подивимося, в якому контексті вживалися ці слова.

Target Corpus	KWIC	Plot	File	Cluster	N-Gram	Collocate	Word	Keyword	Wordcloud
Name: SocRuch-stemming	Collocate Types 2719	Collocate Tokens 10160	Page Size 100 hits	1 to 100 of 27					
Files: 1									
Tokens: 252476									
copyx-stemming.txt									
Collocate	Rank	FreqLR	FreqL	FreqR	Range	Likelihood	Effect		
1 прав	10	112	74	38	1	74.726	1.354		
2 робот	13	99	31	68	1	129.420	2.019		
3 трудов	15	72	48	24	1	35.168	1.134		
4 роботодавець	16	71	39	32	1	81.656	1.869		
5 праць	18	63	45	18	1	21.021	0.917		
6 договір	20	53	44	9	1	45.714	1.575		
7 медичні	20	53	43	10	1	105.392	2.628		
8 профспілок	22	52	36	16	1	23.543	1.088		
9 захист	23	50	35	15	1	55.363	1.828		
10 звільнені	23	50	32	18	1	49.864	1.717		
11 україн	27	46	21	25	1	17.958	-0.813		
12 працівник	29	44	22	22	1	0.233	0.106		
13 підприємств	30	42	14	28	1	35.768	1.564		
14 умов	31	41	21	20	1	23.310	1.238		
15 час	32	38	16	22	1	2.309	0.369		

Рис. 12. Скріншот фрагмента списку колокацій до буквосполучення «працівник» у корпусі «СоцРух» (згенеровано за допомогою програми «AntConc»).

Fig. 12. A screenshot of a fragment of the collocation list for the letter sequence *працівник* in the *СоцРух* corpus (generated using the *AntConc* program).

Здебільшого йдеться про порушення прав робітників у різних галузях економіки на теренах України (в умовах пандемії, війни) та в усьому світі, скорочення прав профспілок, а також про готовність активістів «СоцРуху» допомогти із захистом згальованих прав (консультації) та навчити охочих навичкам і знанням із захисту трудових прав. Отже, «СоцРух» – це організація працівників інтелектуальної праці (юристів), які співчують, солідаризуються іншим працівникам. Зазначимо, що під час презентації цього тексту у формі доповіді перед учасниками «СоцРуху», ми отримали наступне запитання: «Цікаво, що ви дійшли висновку про велику кількість юристів в організації “СоцРух”, хоча

фактично в ній працює лише один юрист. Як тоді прийняття за даність тексту в корпусній лінгвістиці корелює з медійною репрезентацією громадського руху?». На це запитання відповідаємо так. Як і будь-яке емпіричне дослідження, наше також має свої недоліки. Так, програма нам допомогла зрозуміти, що юридична лексика є частотною і використовується з деякими часовими перервами, але майже однаковою мірою впродовж усього корпусу. Ми з цього зробили висновок, що частка юристів у цій організації велика. Це був неправильний висновок з нашого боку, неправильна інтерпретація емпіричних даних. Проте все ж таки варто стверджувати, що навіть якщо організація «СоцРух» має одного юриста, то це означає, що його діяльність є вкрай ваговою, значущою в загальній діяльності. З нашого боку, однак, потрібно було показати обережність у висновках і не стверджувати про велику кількість юристів. У такому коригуванні можна бачити важливу роль діалогу, комунікації науковців та активістів, коли хибні узагальнення науковців спростовуються активістами заради кращого взаєморозуміння.

Частотною біграмою в корпусі «СоцРуху» є словосполучення «трудовий договір» (див. рис. 13), у контексті якої йдеться про погіршення умов договору для робітників, із полегшенням умов для звільнення (припинення дій трудового договору без достатніх підстав є частотним словосполученням), із нефіксованим робочим часом, із відсутністю компенсації за простій.

Type	Rank	Freq	Range
1	трудоу договір	3	227
2	трудоу відносин	9	144
3	воєн стан	10	142
4	трудоу прав	13	127
5	робоч місц	14	121
6	заробітн плат	15	120
7	ді трудоу	17	112
8	умов прац	22	105
9	призупинен ді	25	98
10	колективн договір	26	96
11	робоч час	29	94
12	ст кзпп	36	81
13	труд прав	38	80
14	при цьом	39	79
15	ум прац	39	79

Рис. 13. Скріншот фрагмента списку частотних біграм у корпусі «СоцРух» (згенеровано за допомогою програми «AntConc»).

Fig. 13. A screenshot of a fragment of the list of frequent bigrams in the *SocRuch* corpus (generated using the *AntConc* program).

Подивилися конкорданси зі словом «протест» (396 конкордансів; 35-те місце у списку слів). Йдеться про опис протестів в Україні (наприклад, шахтарів, студентів, руху «БудьякНіна», працівників психіатричної лікарні, феміністського руху, кранівників), зокрема, біля міністерських будівель і на площах великих міст, наприклад, проти підвищення тарифів, проти знищення старовинної архітектури, проти підвищення оплати проїзду. Крім того, йдеться про запрошення до поточних протестів, солідарності закордонним протестам робітників (білорусів, польських жінок, казахстанців). Одночасно активісти «СоцРуху» знову ж таки допомагають українським протестувальникам шляхом юридичних консультацій.

Як ми з'ясували, обидві організації згадують одна одну: «СоцРух» 46 разів згадує рух «БудьякНіна». Вказуються цілі та завдання медичного руху, а також солідарність із ним з боку «СоцРуху». У корпусі «БудьякНіна» йдеться про юридичну допомогу та про просвітницькі семінари з боку проєкту «ТрудОборона» від «СоцРуху», причому останній називається «нашим союзником», а також робляться репости дописів із твердженнями від «СоцРуху» щодо олігархічної влади, необхідності націоналізації тощо.

Отже, наше завдання не полягало в тому, щоб створити нову систему опису ідеології, але, радше, ми показали, яким чином у текстах двох українських робітничих організацій уявляється поле соціальної боротьби. Отже, боротьба відбувається в рамках правової системи держави, тобто в рамках того, що Альтюссер називає ідеологічним апаратом держави, але ця боротьба спрямована на захист економічних інтересів робітничого класу. Ідео-графічний підхід дав змогу зрозуміти, що в текстах організації «БудьякНіна» фокусується увага на правовій боротьбі за економічні інтереси, а в текстах «СоцРуху» можна помітити ліву, марксистську, політичну лексику, що відповідає двом різним рівням розвитку класової свідомості, за думкою Маркса, – економічному (тобто розумінню своїх економічних інтересів та нерівності) й зачатках політичного (тобто розумінню класової боротьби та класового характеру держави, розумінню розбіжності в інтересах суспільних класів). У текстах «БудьякНіна» йдеться про несправедливість, байдужість та безвідповідальність влади й адміністрації щодо медичних працівників, тобто ставлення до влади моралізується. У текстах «СоцРуху» влада розуміється як класова, неоліберальна, олігархічна, тобто сутнісно незацікавлена у захисті інтересів протилежного класу, тобто робітничого класу. Однак така політична лексика не є розповсюдженою в текстах. Ідеологія в контексті цих двох організацій не позначає домінування панівного класу, а, радше, ідеологія позначає інстанцію, яку критикують і розвінчують. Ідеологія – це те, що не спрацьовує, оскільки є несправедливість і структурна нерівність. Завдяки корпусному аналізу можна фактично показати крихкість і нетотальність дії ідеологічних апаратів держави, ефективне їх використання робітниками для захисту своїх інтересів.

Однак Маркс і Енгельс вважали, що саме недоліки юридичної боротьби (які полягають у відсутності значущих інституційних змін суспільних відносин) для захисту своїх інтересів спонукають робітників створювати політичні рухи та працювати задля більш суттєвого впливу на суспільство [Marx und Engels, Band 9, s. 121; Band 16, ss. 197-198].

Лексика руху «БудьякНіна» звертається до працівників бюджетної, медичної сфери, сконцентрованих у відповідних медичних просторах, становище яких є схожим, а також це суттєві працівники для громадської, публічної інфраструктури. Лексика організації «СоцРух» відсилає до реальних потреб у юридичній допомозі з боку робітників фізичної праці, наприклад, організації «БудьякНіна». Однак, 1) у чому функція політичної лексики – чи звернена вона до інтелігенції, робітників інтелектуальної праці?; 2) у який спосіб її можна мобілізувати для інтересів робітника фізичної праці?; 3) у який спосіб поширити практику організації профспілок серед робітників, що працюють на ринку з великим безробіттям, без концентрації робітників в одному місці, та які легко замінювані з погляду їхніх вмінь (робота зі знаками та комунікацією)? Ось на ці питання неможливо знайти відповідь в контексті корпусного підходу, тому вони були звернені до учасників руху «СоцРух». Нам відповів на ці запитання в особистому листуванні Віталій Дудін, видатний діяч українського робітничого руху, правник, захисник трудових прав робітників, голова ради громадської організації «СоцРух», творець проєкту «Трудовик UA» (подаємо з дозволу автора і в авторській редакції): «1. Політична лексика покликана консолідувати прихильників, окреслити соціальну базу та індивідуалізувати організацію. СР звертається передусім до робітників, але більший відгук вона знаходить серед лівої інтелігенції та кваліфікованих працівників (службовців, педагогів, науковців). 2. На мою думку, політична лексика дозволяє налаштувати на боротьбу й придати відчуття суспільної важливості їх проблем. Принаймні, слід прагнути, щоб окремі проблеми індивідів розглядалися як колективна проблема, яка має перспективу вирішення лише колективними зусиллями. 3.

Якщо роботодавцю легко шантажувати робітників звільненням, то це додатковий аргумент за створення профспілок і використання їх правових гарантій. Але зазвичай ми працюємо з робітниками, які мають переговорну силу з огляду на підвищену суспільну корисність їх праці (медики, УЗ). Роз'єднаних робітників допоможуть об'єднати електронні засоби комунікації, єдине інформполе та періодичні офлайн заходи». Висловлювання Дудіна з методологічного погляду показують значущість нашого ідео-графічного підходу, який дає змогу зрозуміти, що думають про свою боротьбу самі борці, тобто не говорити про них з якогось зовнішнього погляду, а буквально їх запитати. У цьому сенсі стверджується співтворчість наукових досліджень із самими активістами, а також демократичність і прозорість досліджень. З політичного погляду це пояснення показує, чому ця організація співпрацює з певними робітниками: справді, за поточних умов, коли робітник не захищений від звільнень і всіляких інших репресій через свою протестну активність, безумовно, необхідно спиратися саме на тих робітників, працювати з тими профспілками, які мають привілеї, які мають певний захист, виходячи з відповідної галузі, яка є істотною з інфраструктурної точки зору.

Підбиваючи підсумки дослідження, зазначимо, що ми виконали всі поставлені перед нами завдання. По-перше, за допомогою корпусної лінгвістики проаналізували поняття Луї Альтюссера «ідеологічні апарати держави», що є найчастішим теоретичним конструктом французького марксиста у зв'язку з ідеологією. Завдяки цьому дослідженню ми показали, у чому обмеженість його підходу до ідеології: гегемонічний аналіз, погляд на робітників лише як на об'єкт застосування буржуазної ідеології. Важливо, що Альтюссер також реагував на критику його підходу за абсолютний детермінізм і функціоналізм. Однак це не зробило його теорію менш паноптичною – тобто такою, що описує гегемонію панівного класу у форматі гегемонічної теорії цієї гегемонії. По-друге, ми показали, що на робітників і на всіх інших пригноблених потрібно дивитися як на суб'єктів, їх потрібно суб'єктивувати, тим паче, що такий підхід є цілком виправданим через призму акторно-мережевої теорії, що дає змогу не заздалегідь прописувати акторам їхнє місце та значення, а емпірично відслідковувати їхні дії та теорії. Це дало нам змогу поміняти термін «ідеологія» на термін «ідео-графія», тобто замість вчення про ідеї, що викидаються на маси з висот рефлексій ізольованих теоретиків, ми отримали ескіз методу опису ідей, що народжуються на низовому демократичному рівні, самими акторами, тобто, теоретиками вважаються самі учасники відповідних суспільних, робітничих рухів, а отже, на їхню діяльність не накладаються власні теоретичні очікування теоретиків-філософів. По-третє, це нам дало змогу показати, використовуючи корпусний аналіз текстів в соціальних мережах двох робітничих організацій в Україні (ГО «СоцРух», Медичний рух «#БудьякНіна»), що ці організації реагують на суспільні проблеми, відповідним чином критикують владу, дають оцінку цій владі та в принципі не є підпорядкованими цій ідеології, розуміючи так чи інакше, в яких умовах вони перебувають. У Медичному русі «#БудьякНіна» більшою мірою моралізують владу, очікуючи, що влада зверне увагу на медиків і поліпшить їхні умови праці, а також підвищить зарплату. У ГО «СоцРух» визначаються сутнісні характеристики цієї влади, яка не зацікавлена в захисті робітників, тому необхідно організовуватися і боротися далі, розширювати боротьбу. В цьому плані наше дослідження дає змогу жити, дає змогу дихати, дає змогу вірити в те, що вивчення ідеології може вийти за межі зарозумілого теоретичного паноптичного, гегемонічного погляду на реальність, спустившись і подивившись на цю реальність разом з пригнобленими, разом з тими, хто бореться, разом з робітничим класом, а це цілком відповідає соціально-філософським вимогам постгуманістичної, горизонтальної, демократичної онтології в сучасній філософії.

Поняття «ідео-графії», запропоноване в даному дослідженні, не тільки є результатом подолання обмеження традиційних теорій ідеології, зокрема, ідей Альтюссера, а й надає методологічний інструмент для активістів. Візуалізуючи боротьбу на низовому рівні та відстежуючи моделі опору, «ідео-графія» дає робітничим організаціям змогу розробляти точніші стратегії мобілізації та адвокації. Це дослідження підкреслює важливість виходу за

межі тоталізуючого та гегемонічного розуміння ідеології. Застосування методологічного плюралізму, наприклад, об'єднання корпусної лінгвістики з акторно-мережевою теорією, дає змогу дослідникам розкривати голос пригноблених, а також фрагментовану і суперечливу природу ідеологічних практик, відкриваючи нові можливості як для досліджень, так і для активізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- #БудьякНіна! (2023). *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/groups/2486280374918717> (дата звернення: 11.10.2024).
- Ільїн, І., Німатова, О. (2023). #Будьякніна (рух «Будь як Ніна») в контексті рімейку поняття класової свідомості у філософії та суспільній практиці: корпусний підхід (до 100-річчя публікації праці Дьйордя Лукача «Історія та класова свідомість» (1923-2023 рр.)). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»,* (69), 98-119.
- Мосейчук, В. (2023). *Стемінг Портера для української мови*. URL: https://www.marazm.org.ua/document/stemer_ua (дата звернення: 11.10.2024).
- Сайт «СоцРуху» (n.d.). URL: <https://rev.org.ua/> (дата звернення: 11.10.2024).
- Телеграм «СоцРуху». (n.d.). URL: <https://t.me/socruh> (дата звернення: 11.10.2024).
- Althusser, L. (1973). *Réponse à John Lewis. Maspero*.
- Althusser, L. (1976). *Positions (1964-1975)*. Éditions sociales.
- Althusser, L. (1994). *Écrits philosophiques et politiques. Tome 1*. Stock/IMEC.
- Althusser, L. (1995). *Sur la reproduction*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (1998). *Solitude de Machiavel et autres textes*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2011). *L'avenir dure longtemps: Suivi de Les faits*. IMEC, Stock.
- Althusser, L. (2014). *Initiation à la philosophie pour les non-philosophes*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2015). *Être marxiste en philosophie*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2016). *Les vaches noires: Interview imaginaire*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2018). *Écrits sur l'histoire*. Presses Universitaires de France.
- Anthony, L. (2022). *AntConc (Version 4.1.3) [Computer Software]*. Tokyo, Japan : Waseda University, 2022. URL: <https://www.laurenceanthony.net/software> (дата звернення: 11.10.2024).
- Baker, P. (2006). *Using Corpora in Discourse Analysis*. Continuum.
- de Certeau, M. (2002). *The practice of everyday life* (S. Rendall, Trans.). University of California Press.
- DeLanda, M. (2016). *Assemblage Theory*. Edinburgh University Press.
- Diaz, B. A., & Hall, M. K. (2022). Taking a corpus-based approach to investigating discourse and ideology in the language sciences. In S. K. Määttä & M. K. Hall (Eds.), *Mapping ideology in discourse studies* (pp. n.d.). De Gruyter Mouton.
- Fardy, J. (2024). *Ideology and interpellation: Anti-humanism to non-philosophy*. Bloomsbury Academic.
- Fischer, E., & Curtis, M. (Eds.). (2019). *Methodological advances in experimental philosophy*. Bloomsbury Publishing.
- Foucault M. (1994). Entretien avec Michel Foucault. *Dits et Écrits 1954-1988*, tome IV, Paris, Gallimard, p. 41-95.
- Latour, B. (2007). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oup Oxford.
- Löwe, B., & Van Kerkhove, B. (2019). Methodological triangulation in empirical philosophy (of mathematics). *Advances in experimental philosophy of logic and mathematics*, 15-37.
- Määttä, S. K., & Hall, M. K. (2022a). Introduction: Ideology and discourse: Convergent and divergent developments. In S. K. Määttä & M. K. Hall (Eds.), *Mapping ideology in discourse studies* (pp. n.d.). De Gruyter Mouton.

Määttä, S. K., & Hall, M. K. (Eds.). (2022b). *Mapping ideology in discourse studies*. De Gruyter Mouton.

Manikonda, L., Beigi, G., Liu, H., & Kambhampati, S. (2018). Twitter for sparking a movement, reddit for sharing the moment: #metoo through the lens of social media. *arXiv preprint arXiv:1803.08022*.

Martin, C. (2022). *Discourse and ideology: A critique of the study of culture*. Bloomsbury Academic.

Marx, K. (2003). Die deutsche Ideologie: Artikel, Druckvorlagen, Entwürfe, Reinschriftenfragmente und Notizen zu I. Feuerbach und II. Sankt Bruno / K. Marx, F. Engels, Joseph Weydemeyer. Berlin: Akademie Verlag.

Marx, K. and Engels F. (1962-1990). *Marx-Engels-Werke*. Bandes 1-43. Berlin: Dietz Verlag.

Sinclair J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford University Press.

Sinclair, S., & Rockwell, G. (2016). *Voyant Tools*. URL: <http://voyant-tools.org/>. (дата звернення: 11.10.2024)

Stefanowitsch, A. (2020). *Corpus Linguistics: A Guide to the Methodology*. Language Science Press.

Zúñiga, K. (2021). *Facebook Scraper*. Github.com. URL: <https://github.com/kevinzg/facebook-scraper> (дата звернення: 11.10.2024).

Ільїн Ілля Вікторович

кандидат філософських наук

доцент кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: i.v.illin@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3945-212X>

Стаття надійшла до редакції: 14.10.2024

Схвалено до друку: 17.11.2024

FROM IDEOLOGY TO IDEO-GRAPHY: A CORPUS-BASED ANALYSIS OF LOUIS ALTHUSSER'S PHILOSOPHY AND THE SOCIAL MEDIA OF UKRAINIAN WORKERS' ORGANIZATIONS (NGO «SOTSIALNYI RUKH» AND THE MEDICAL MOVEMENT «#BUD'YAKNINA»)

Ilin Illia V.

PhD in Philosophy, Associate Professor

Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Prof. J. B. Schad

V. N. Karazin Kharkiv National University

61000, Kharkiv, Svobody sq., 4

E-mail: i.v.illin@karazin.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3945-212X>

ABSTRACT

This article examines the concept of ideology through the lens of Louis Althusser's theory and analysis of social media communications from two Ukrainian workers' organizations: the NGO «Sotsialnyi Rukh» and the medical movement «#BudyakNina». The study focuses on Althusser's concept of ideological state apparatuses, which explains the mechanisms of ruling-class hegemony through institutions that ensure the reproduction of social relations. The author highlights the limitations of this theory, particularly its excessive totalization and emphasis on the portrayal of the absolute hegemony of bourgeois ideology.

To address these limitations, the article proposes an approach based on Actor-Network Theory (ANT), which incorporates the roles of not only social structures but also specific actors, both human and non-human (technologies, institutions). ANT methodology emphasizes the interactions between actors in creating and transforming networks of connections and solidarity. Rather than predefining the roles and meanings of actors, the author suggests empirically examining their actions, interpretations, and interrelations.

The study employs the corpus analysis of texts published by the «Sotsialnyi Rukh» and «#BudyakNina» organizations on social media. It finds that «#BudyakNina» focuses on legal struggles for the economic rights of medical workers and critiques the government's irresponsible actions. In contrast, the «Sotsialnyi Rukh» texts emphasize political rhetoric aimed at exposing the class character of governance and mobilizing for class struggle. The results reveal different levels of class consciousness, ranging from economic struggles to the initial formation of political awareness.

The author introduces the concept of «ideography» as an alternative to traditional analyses of ideology. This approach enables the description and visualization of ideas and practices emerging at the grassroots level, particularly within workers' movements. The article demonstrates how the integration of corpus linguistics and Actor-Network Theory facilitates a more precise and democratic understanding of social change.

Keywords: *ideology, ideological state apparatuses, actor-network theory, corpus analysis, workers' organizations, ideography.*

REFERENCES

- #BudyakNina! (2023). *Facebook*. Retrieved from <https://www.facebook.com/groups/2486280374918717> (accessed October 11, 2024).
- Ilin, I., & Nigmatova, O. (2023). #BudyakNina (the social movement "Be Like Nina") in the context of a remake of the concept of class consciousness in philosophy and social practice: A corpus-based approach (on the 100th anniversary of György Lukács's *History and Class Consciousness* (1923–2023)). *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (69), 98–119.
- Moseichuk, V. (2023). Porter stemming for the Ukrainian language. Retrieved from https://www.marazm.org.ua/document/stemer_ua (accessed October 11, 2024).
- SocRukh website. (n.d.). Retrieved from <https://rev.org.ua/> (accessed October 11, 2024).
- SocRukh Telegram. (n.d.). Retrieved from <https://t.me/socruh> (accessed October 11, 2024).
- Althusser, L. (1973). *Réponse à John Lewis*. Maspero.
- Althusser, L. (1976). *Positions (1964-1975)*. Éditions sociales.
- Althusser, L. (1994). *Écrits philosophiques et politiques. Tome 1*. Stock/IMEC.
- Althusser, L. (1995). *Sur la reproduction*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (1998). *Solitude de Machiavel et autres textes*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2011). *L'avenir dure longtemps: Suivi de Les faits*. IMEC, Stock.
- Althusser, L. (2014). *Initiation à la philosophie pour les non-philosophes*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2015). *Être marxiste en philosophie*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2016). *Les vaches noires: Interview imaginaire*. Presses Universitaires de France.
- Althusser, L. (2018). *Écrits sur l'histoire*. Presses Universitaires de France.
- Anthony, L. (2022). *AntConc (Version 4.1.3) [Computer Software]*. Tokyo, Japan : Waseda University, 2022. URL: <https://www.laurenceanthony.net/software> (accessed on 11.10.2024).
- Baker, P. (2006). *Using Corpora in Discourse Analysis*. Continuum.
- de Certeau, M. (2002). *The practice of everyday life* (S. Rendall, Trans.). University of California Press.
- DeLanda, M. (2016). *Assemblage Theory*. Edinburgh University Press.
- Diaz, B. A., & Hall, M. K. (2022). Taking a corpus-based approach to investigating discourse and ideology in the language sciences. In S. K. Määttä & M. K. Hall (Eds.), *Mapping ideology in discourse studies* (pp. n.d.). De Gruyter Mouton.
- Fardy, J. (2024). *Ideology and interpellation: Anti-humanism to non-philosophy*. Bloomsbury Academic.
- Fischer, E., & Curtis, M. (Eds.). (2019). *Methodological advances in experimental philosophy*. Bloomsbury Publishing.

- Foucault, M. (1994). Entretien avec Michel Foucault. *Dits et Écrits 1954-1988*, tome IV, Paris, Gallimard, p. 41-95.
- Latour, B. (2007). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oup Oxford.
- Löwe, B., & Van Kerkhove, B. (2019). Methodological triangulation in empirical philosophy (of mathematics). *Advances in experimental philosophy of logic and mathematics*, 15-37.
- Määttä, S. K., & Hall, M. K. (2022a). Introduction: Ideology and discourse: Convergent and divergent developments. In S. K. Määttä & M. K. Hall (Eds.), *Mapping ideology in discourse studies* (pp. n.d.). De Gruyter Mouton.
- Määttä, S. K., & Hall, M. K. (Eds.). (2022b). *Mapping ideology in discourse studies*. De Gruyter Mouton.
- Manikonda, L., Beigi, G., Liu, H., & Kambhampati, S. (2018). Twitter for sparking a movement, reddit for sharing the moment: #metoo through the lens of social media. *arXiv preprint arXiv:1803.08022*.
- Martin, C. (2022). *Discourse and ideology: A critique of the study of culture*. Bloomsbury Academic.
- Marx, K. (2003). Die deutsche Ideologie: Artikel, Druckvorlagen, Entwürfe, Reinschriftenfragmente und Notizen zu I. Feuerbach und II. Sankt Bruno / K. Marx, F. Engels, Joseph Weydemeyer. Berlin: Akademie Verlag.
- Marx, K. and Engels F. (1962-1990). *Marx-Engels-Werke*. Bandes 1-43. Berlin: Dietz Verlag.
- Sinclair, J. (1991). *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford University Press.
- Sinclair, S., & Rockwell, G. (2016). *Voyant Tools*. URL: <http://voyant-tools.org/>. (accessed on 11.10.2024)
- Stefanowitsch, A. (2020). *Corpus Linguistics: A Guide to the Methodology*. Language Science Press.
- Zúñiga, K. (2021). *Facebook Scraper*. Github.com. URL: <https://github.com/kevinzg/facebook-scraper> (accessed on 11.10.2024)

Article arrived: 14.10.2024

Accepted: 17.11.2024

Як цитувати: Ільїн, І. (2024). ВІД ІДЕОЛОГІЇ ДО ІДЕО-ГРАФІЇ: КОРПУСНИЙ АНАЛІЗ ФІЛОСОФІЇ ЛУЇ АЛЬТЮССЕРА ТА СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (ГО «СОЦІАЛЬНИЙ РУХ» ТА МЕДИЧНИЙ РУХ «БУДЬ ЯК НІНА»). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (71), 48-70. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-5>

In cites: Ilin , I. (2024). FROM IDEOLOGY TO IDEO-GRAPHY: A CORPUS-BASED ANALYSIS OF LOUIS ALTHUSSER'S PHILOSOPHY AND THE SOCIAL MEDIA OF UKRAINIAN WORKERS' ORGANIZATIONS (NGO «SOTSIALNYI RUKH» AND THE MEDICAL MOVEMENT «#BUD'YAKNINA»). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 48-70. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-5> [In Ukrainian]

РОЗВИТОК ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ І ПЕРСПЕКТИВИ (ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД) РОБОТИ

Стаття присвячена перспективам роботи в контексті розвитку сучасних технологій, автоматизації, розробки штучного інтелекту (ШІ). Проблематизується майбутнє людства, зайнятість і дозволяя людини, можливості самореалізації, зокрема в контексті Цілей сталого розвитку. Зазначається, що в літературі переважає погляд з позицій владних структур, менеджменту, адміністрування, економічних переваг, навіть експлуатації робочої сили. Втім визначальною має бути позиція робітника / людини як номадичної сингулярності, розкриття людського буття поза логікою виробництва і соціального контролю, коли автоматизація і розвиток ШІ створюють емансипаторні перспективи. В статті визначається соціально-економічний контекст проблеми, що пов'язаний з потенційними ризиками для майбутньої зайнятості людства, коли в певній робочій силі і праці не буде потреби. Утім зазначається, що акцентування на зайнятості або працевлаштуванні стосується не так турботи про людину, як її контролювання, а фіксація на занепокоєнні щодо безробіття ґрунтується на поєднанні етичної упередженості щодо роботи як характеристики зрілої людини зі страхом перед масами людей, що мають необмежений вільний час. Водночас сьогодні йдеться про те, що розвиток новітніх технологій / ШІ може призвести саме до звільнення людей, які освоїли професії, які не є втіленням вільної самореалізації людського буття. Розгляд перспектив роботи / безробіття з огляду на процес автоматизації дозволяє сподіватися, що техніка позбавляє людину саме від невласного їй і спонукає розвивати нові людські якості. Утім технологічний розвиток не гарантує загального звільнення, а призводить до перепрофілювання, навчання протягом життя, хоча також надає інструменти для різних творчих практик, реалізації сингулярного бажання людини в її конкуренції зі ШІ. Застосування автоматизації, роботизації, ШІ, на нашу думку, має позбавити людей від непродуктивної, автоматичної роботи, створити нові практики для самореалізації, переорієнтувати на переважно комунікативну, емпатичну діяльність, звільнити час для ігрової діяльності, пов'язаної з дозволяям, задоволенням.

Ключові слова: *штучний інтелект, робота, свобода, звільнення, людина.*

Розвиток сучасних технологій, впровадження автоматизації, прогрес в розробках штучного інтелекту (ШІ) викликають жваві дискусії щодо різних питань і ризиків: етичних, естетичних, соціальних, психологічних, онтологічних. Але чи не головною проблемою є майбутнє людства, зайнятості людини, професійної самореалізації. Варто зазначити, що ці проблеми внесені в «Цілі сталого розвитку», які були ухвалені на Саміті ООН зі сталого розвитку на період 2015–2030 рр., і спрямовані на визначення напрямків розвитку країн. Зокрема восьма ціль «Гідна праця та економічне зростання», що спрямована на «сприяння безперервному, всеохоплюючому і сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх», «підвищення продуктивності в економіці шляхом диверсифікації, технічної модернізації та інноваційної діяльності» [Цілі..., 2024] вочевидь залежить від ступеню технологічного розвитку і здатності відповідно реагувати на нього в побудові людського життя.

Марк Нікрем, виконавчий директор компанії зі стратегії Accenture, підсумовуючи ставлення до розвитку ШІ переважно в цьому контексті, виділяє 5 «шкіл»: 1) антиутопісти, які пророкують, що машини поступово перемагають людей, займаючи робочі місця середньої та високої кваліфікації, що призведе до тотального безробіття й падіння доходів; 2) утопісти, які сподіваються, що досягнення ШІ сингулярності призведуть до вдосконалення людського мозку, економічного та соціального зростання; 3) технологічні

оптимісти, які вважають, що інтелектуальні технології можуть змінити роботу компаній, а стрибок продуктивності призведе до «цифрової винагороди», яка підвищить рівень життя та призведе до економічного зростання; 4) скептики продуктивності, які відзначають, що зростання продуктивності праці може бути тільки незначним через старіння населення, нерівність доходів та витрати на боротьбу зі зміною клімату; 5) оптимістичні реалісти які говорять про чергову технологічну хвилю зі зростанням продуктивності, створенням нових робочих місць, зростанням попиту на високо- та низько-кваліфікованих працівників і падіння на робітників середньої кваліфікації. Зважаючи на таку різноманітність поглядів та варіативність сценаріїв майбутнього, Нікчем підкреслює, що «бізнес-лідери повинні вжити заходів вже зараз, щоб сформувати свою робочу силу для інтелектуального підприємства, що зароджується» [Knickrehm, 2019, p. 103]. Але зрозуміло, що таке бачення цілком ідентифікується зі владними структурами, виступає з позиції менеджменту і адміністрування, виходячи з економічних важелів і зрештою експлуатації робочої сили. Утім, що можна стверджувати, якщо дивитися з позиції робітника чи людини, що аж ніяк не переймається організацією виробництва чи соціальним контролем? Що, як виходити з людської істоти, особи чи особистості як номадичної сингулярності? Або ще – хіба не варто розглядати автоматизацію і розвиток ІІІ саме з емансипаторної перспективи?

Авжеж, коли дивитись на проблему роботи, виникає амбівалентний емоційний стан: з одного боку, немає нічого кращого, як позбутись її, власне звільнитися, а з іншого – слово «безробіття» звучить як страшний вирок. Ця амбівалентність лише засвідчує непоборний розрив між принципами задоволення і реальності, а також разом соціальне супер-его. Іншого, що встановлює ціннісний реєстр трудової етики і економіки самозбереження. Але амбівалентність властива і ставленню до технологічного розвитку: з одного боку, техніка, як зауважує Хосе Ортега-і-Гассет, спрямована на те, щоб позбавити людину потреб [Ortega y Gasset, 2010], і є втіленням саме людського буття, а з іншого – та ж таки людина побоюється, щоб раптом техніка не покінчила з нею. Ця амбівалентність є наслідком невизначеності, недетермінованості людської істоти, що проявляється разом і в прагненні до (само)контролю, волі до влади, і в визначальній свободі, прагненні до звільнення від усіх обмежень, в усвідомленості обмеженості людського життя і безмежності людської творчості.

Коли дивитись на соціально-економічний контекст, тоді, з одного боку, очевидно, що зі стрімким розвитком та впровадженням технологій ІІІ, з огляду на наявний досвід з автоматизації у минулому, яка призвела до масових звільнень і втрат робочих місць, наразі аж надто актуальною виглядає проблема потенційних ризиків для майбутньої зайнятості людства. Ідеться про те, що люди будуть робити, як заробляти, коли в їхній робочій силі і праці не буде потреби. Але насправді ця стурбованість стосується не так турботи про людину, як побивання щодо можливостей її контролювати, що добре засвідчує вжиток таких слів, як «зайнятість» або «працевлаштування». Бо з іншого боку, хіба не звільнення часу, хіба не звільнення від роботи покладали на розвиток техніки утопісти, соціалісти, комуністи ще з ХІХ століття? Але не лише вони. Антрополог-анархіст Девід Гребер зауважує, що «у 1930 році Джон Мейнард Кейнс прогнозував, що до кінця століття технології настільки розвинуться, що люди з таких країн як Великобританія та США зможуть насолоджуватися 15-годинним робочим тижнем. Є всі підстави вважати, що він був правий – адже технології цілком дозволяють нам реалізувати цю утопію» [Гребер, 2013]. Утім Гребер звертає увагу, що цього не сталося: «Технології скоріше використовують, щоб змусити нас працювати більше. А це означає, що слід було створити, по суті, безглузді робочі місця» [Ibid]. Себто технологічний прогрес співпадає зі «створенням безлічі нових професій та нових галузей економіки», більшість яких не пов'язані з виробництвом, творчістю чи турботою про людське життя. Висновок Гребера: «продуктивну працю справді вдалося автоматизувати, як і передбачалося (... робітники становлять меншу частку населення світу, ніж у минулому). Але замість того, щоб використати цю ситуацію на користь людей, дати їм можливість впроваджувати власні проекти, бачення та ідеї або ж просто отримувати задоволення від

вільного часу, ми спостерігаємо розбухання навіть не так сфери послуг, як адміністрування. Впроваджувалися цілі галузі економіки, такі як фінансові послуги чи телемаркетинг. Безпрецедентно розширювалися галузі корпоративного права, адміністрації в академічній сфері та сфері охорони здоров'я, різноманітних кадрових служб, піару» [Ibid]. Врепті-репті подібну діяльність Гребер називає паскудною / безглуздою (буквально bullshit) роботою. І з ним важко не погодитися. Хоча варто додати, що більшість цих галузей і робочих місць презентує певний тип суспільства, принаймні три його рівня: контроль, споживання, спектакль.

Отже, якщо дивитися на ситуацію з цього боку, тоді фіксація на занепокоєнні щодо безробіття ґрунтується на поєднанні етичної упередженості щодо самої роботи як характеристики дорослої / зрілої людини зі страхом перед масами людей, що мають необмежений вільний час. І цікаво, що сьогодні йдеться вже про те, що розвиток новітніх технологій і зокрема ШІ може призвести саме до звільнення людей, які освоїли менеджментні, контролюючі, аудиторні професії, які аж ніяк неможна уявити як вільну, захоплюючу самореалізацію людського буття. Але саме з цієї емансипаторної перспективи насправді варто оцінювати результати технологічного розвитку. Тобто крізь критику техніки / технології як інструменту / медіума, що її представили В. Беньямін, М. Маклуен і Ж. Бодріяр [див.: Baudrillard, 1998, р. 56], розуміючи трансформацію від стадії серійного виробництва / репродукції до стадії моделей, що модулюють / генерують відмінності, або симулякрів, побачити перспективи сингулярності людського буття / самореалізації. І головне – поза рамками діяльності, яка за усіма визначеннями не є вільною, позаяк є стандартизованою¹.

Спершу розглянемо, як оцінюється ситуація щодо перспектив роботи / безробіття з огляду на процес автоматизації. Дослідження Оксфордського університету ще 2013 року показало, що «майже половина робочих місць у США знаходиться під загрозою автоматизації протягом наступних двадцяти років» [Frey, Osborne, 2013]. Зауважимо, що ця ситуація постійно піддається моніторингу. Навіть існує сайт, де можна дізнатися про ризики втратити роботу через автоматизацію щодо конкретних професій: WillRobotsTakeMyJob.com. Утім щодо автоматизації, здається, не може бути жодних застережень, адже вона дозволяє щонайперше звільнити людину від автоматичної, механічної роботи. Варто зауважити, що «є величезна різниця між "роботами" і "автоматизацією"», яку Кевін Кері пояснює доволі промовистим прикладом: «Колись багатьма ліфтами керували люди. У 2010-х роках в одній офісній будівлі у Вашингтоні все ще працювали оператори ліфтів. Їх не замінили людиноподібні роботи, які слухають запити пасажирів і маніпулюють важелем за допомогою механічних пальців. Їх замінила низка кнопок, які пасажир натискають самі. Багато систем автоматизації працюють саме так» [Carey, 2021]. Єдине, про що можна сумувати в подібних замінах людини кнопкою, то це втрата нагоди (не)приємного спілкування з іншою людиною, проте таке спілкування навряд може бути позбавлене ефектів відчуженості, опосередкованості послугою / роботою².

А коли звертати увагу на продуктивність, заощадження часу і ефективність виконаної роботи, роботизація і автоматизація є і бажаними, і вже необхідними. Доволі

¹ Достатньо звернути увагу на кілька визначень з «Методичних рекомендацій щодо розроблення професійних стандартів» Національного агентства кваліфікацій, щоб відчутти дух важкості й несвободи, дисциплінарності: трудова діяльність – «діяльність, сформована цілісним набором трудових функцій та необхідних для їх виконання компетентностей», професійна діяльність – «діяльність, що характеризується подібністю умов та вимог, змісту та компетентностей, необхідних для її виконання», робота (job) – «набір завдань і обов'язків, які виконує одна особа, у тому числі для роботодавця або самозайнятості», обов'язки – «обсяг роботи, сукупність справ, межі відповідальності та т. ін., що визначаються відповідними трудовими функціями, які виконуються в межах професійної діяльності» [Методичні..., 2023, с. 18].

² Утім заміна людської робочої сили інтелектуальними технологіями може викликати соціальну напругу, коли клієнти компаній вважають, що певні завдання мають виконувати саме люди, а менеджери делегують їх машинам, що викликає новий тип конфлікту – конфлікт ролей людини і машини (human-machine trans roles conflict (HMTRC)) [див.: Modliński, Fortuna, Rożnowski, 2023].

прикметним прикладом розповсюдження використання автоматизації є компанія-оператор експрес-доставки документів, посилок та вантажів в Україні та за її межами «Нова пошта», яка запровадила використання роботів для сортування невеликих посилок [Герасименко, 2021], переваги чого продемонстрував в своїй популярній програмі Дмитро Комаров [Працює..., 2024]. Є приклади, коли автоматизація виконує і функції контролю. Відома американська компанія «Блумберг» опублікувала статтю, у якій зазначається, що «компанія [Amazon] дедалі частіше передає свої кадрові операції машинам, використовуючи програмне забезпечення не тільки для управління працівниками на своїх складах, а й для нагляду за водіями-контрактниками, незалежними компаніями з доставки і навіть за продуктивністю своїх офісних працівників» адже, на думку генерального директора Джеффа Безоса, «машини ухвалюють рішення швидше і точніше, ніж люди, що знижує витрати і дає Amazon конкурентну перевагу» [Soper, 2021]. До цього можна лише додати, що людина і не має виконувати роботу, яку може ефективно виконувати машина, якщо, звісно, вона їй – людині – не до душі. Чому б не розглядати технологічну заміну певної людської діяльності як акт культурно-історичного зняття чи процес еволюції людського виду, коли долаються / відкидаються / перевершаються певні властивості, змінюється функціонал.

Оптимістична позиція власне і полягає в тому, що «автоматизація швидше змінить робочі місця, ніж знищить їх. Машини виконуватимуть дедалі більшу частку нудних, рутинних завдань, а люди перейдуть на більш людську роботу. Коли в 1980-х і 1990-х роках було розгорнуто сотні тисяч банкоматів, кількість банківських касирів зросла, а не скоротилася, тому що скорочення витрат на робочу силу дало змогу банкам відкрити більше відділень. Тепер машини рахують гроші, а люди продають вам автокредити» [Carey, 2021]. Ерік Брінгольфссон, директор Ініціативи з цифрової економіки, та Ендрю Макафі, провідний науковий співробітник Массачусетського технологічного інституту, зауважують, що «системи машинного навчання рідко коли замінюють цілу роботу, процес або бізнес-модель. Найчастіше вони доповнюють діяльність людини, що може зробити її роботу ще більш цінною» [Brynjolfsson, McAfee, 2019, p. 20]. І цю позицію відстоюють і доводять багато тих, хто оптимістично ставиться і до технологій, і до зайнятості людини. Хоча, звісно, тут, як завжди, ідеться про певне бачення людської істоти і проєкції таких історичних понять, як людина, людяність, людське (себто гідне людини) життя. Можна навіть зауважити, що техніка позбавляє людину саме від того, чого вона *має* позбутися як невластивого, відчуженого, або принаймні спонукає розвивати / проєктувати (ба, навіть еволюціонувати) нові людські якості. Отже важливо, усвідомлюючи всі ризики, що пов'язані з розвитком новітніх технологій, бачити і можливості для подальшого самоствердження людини.

З можливостями автоматів / ШІ виконувати автоматичну роботу ми легко погодимся як з можливостями емансипації. Це добре як у випадку повної заміни людини в певних видах природної чи культурної діяльності, так і з точки зору допомоги їй у (чим швидшому і найлегшому) вирішенні різних завдань¹. Приміром, крім багатьох інших речей, ШІ, як наш особистий агент, незабаром буде розміщувати, знаходити, подавати заявки та навіть отримувати роботу для нас [Khan, 2024, p. 190]. Українські розробники створили помічника для бізнесу на основі ШІ, який називається Neurotrack. До переліку його функцій входять такі: реєстрація співробітників, облік відпусток і робочого часу, автоматизація служби підтримки (обробка запитів клієнтів). Компанія стверджує, що їхні послуги стануться в пригоді для інтернет-торгівлі, фінансових послуг, технічної підтримки,

¹ Керівник відділу інформаційних технологій, який (2001–2011) працював головою правління та генеральним директором Google Inc, Ерік Шмідт, зазначає, що «ШІ є таким потужним інструментом, бо дозволяє людині досягати більшого меншими зусиллями: менше часу, менше освіти, менше обладнання» [Schmidt, 2023]. До того варто додати, зауваження Ітана Молліка, одного зі найвпливовіших дослідників у галузі ШІ за версією журналу TIME, що люди винаходять різні методи полегшення та збільшення якості своєї роботи за допомогою ШІ, автоматизуючи складні та нудні частини, однак тримають свої винаходи у секреті від компанії, у якій працюють [Mollick, 2024].

медичної сфери, готельного бізнесу, освіти тощо [Neurotrack, 2024]¹. І очевидність корисності й позитивного впливу на продуктивність роботи застосунків на базі ШІ сьогодні складно заперечити, адже ми чи не скрізь маємо справу саме з ними. «Зі здешевленням обчислювальних потужностей, – як слушно зауважує Білл Гейтс, – здатність GPT висловлювати ідеї дедалі більше нагадуватиме наявність білого комірця, який може допомогти вам у виконанні різних завдань. Microsoft описує це як наявність другого пілота. Повністю інтегрований у такі продукти, як Office, штучний інтелект покращить вашу роботу, наприклад, допомагаючи писати електронні листи та керувати поштовою скринькою» [Gates, 2023].

Тож щодо цього все ще варто радше говорити про недостатній розвиток – ШІ є інструментом чи втіленням / копією інструментального розуму, що все ще лише доповнює людину. У публікації організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) зазначається, що «більша частина впливу ШІ на робочі місця, ймовірно, буде відчуватися через реорганізацію завдань у межах професії, причому деякі працівники в кінцевому підсумку доповнюватимуть свою роботу за допомогою ШІ, а не замінюватимуть її». Нові робочі місця також можуть бути створені завдяки інноваціям, уможливленим ШІ, та побічним ефектам від індустрії ШІ [Lane, Saint-Martin, 2021, p. 9, 36]. Мартін Форд відзначає, що даремно боятися абсолютної ліквідації робочих місць через розвиток штучного інтелекту та автоматизацію, адже вже зараз поширене явище контролювання працівника алгоритмами, що перетворює їх на віртуальних роботів [Ford, 2021]. Тож проблема радше в тому, що бажаного звільнення не відбудеться, а натомість прийдеться перепрофілюватися чи засвоювати нові навички, імовірно, ще навчатися (навчання протягом життя як частина роботи вже стало цінністю для сучасної людини), проходити стажування і цілком вірогідно, продовжувати виконувати нудну роботу, адже «як свідчить аналіз ринку праці в Україні та за її межами, штучний інтелект не став фактором зростання безробіття внаслідок звільнення мільйонів працівників через упровадження новітніх технологій, як прогнозували скептики. Навпаки, поширення ШІ сприяє створенню багатьох нових робочих місць і спеціальностей більш високої кваліфікації» [Шевченко, 2023, с. 66]. Такий погляд засвідчує, що ідеться про актуалізацію неавтоматичної, можливо, більш креативної чи інтелектуальної, робочої сили², а відтак і більшої вимогливості з боку працедавців, і цілком вірогідно – більшої експлуатації і самоексплуатації людини.

Але ще більш цікавою виглядає ситуація в сфері творчої діяльності, де розповсюдження технологій ШІ відбувається зі неймовірною швидкістю; програмне забезпечення для створення і обробки відео, зображень, музики постійно оновлюються і вдосконалюються. Хосе Антоніо Боуен, керівник Bowen Innovation Group L.L.C, і С. Едвард Вотсон, віце-президент з цифрових інновацій Американської асоціації коледжів та університетів (AAC&U), підсумовують: «ШІ, безумовно, вб'є деякі робочі місця в креативній індустрії: ШІ вже може створювати обкладинки для книг, виробляти анімацію, заповнювати сцени з натовпом, озвучувати, писати сценарії і змушувати Джонні Кеша співати «Barbie Girl»» [Bowen and Watson, 2024, p. 73].

Утім музика чи фільми, створені ШІ, аж ніяк не замінять цілком продукти, що створює людина, хоча ШІ може допомогти кожній людині реалізувати її *сингулярне бажання*, не витрачаючи аж надто багато часу на засвоєння вмінь і навичок тієї чи тієї мистецької практики, оволодіння інструментами тощо. Адже сенс цих продуктів саме в тому, що вони створені (не важливо ким/чим) *для* людини. Ба більше, цікавою є можливість людини конкурувати, змагатися зі ШІ. І тут ідеться не лише про те, що «найкращий захист від

¹ Перелік функцій, які покладаються на ШІ, може бути доволі розлогим. Можна згадати автоматизовані системи фінансового консультування, або Robo-advisors, які впроваджуються на ринках фінансових послуг [див.: Zhu, Sallnäs Pysander, Söderberg, 2023].

² До речі, Девід Джарвіс, старший науковий керівник з досліджень у Центрі технологій, медіа та телекомунікацій Deloitte Services LP, повідомляє, що катастрофічно не вистачає таких спеціалістів, як розробники та інженери ШІ, дослідники ШІ та аналітики даних [Jarvis, 2020].

невизначеності майбутнього ринку праці – це вміння думати та адаптуватися» [Bowen and Watson, 2024, p. 45], але і про креативність людської фантазії і навіть просте бажання щось штучне / неповторюване створювати¹. Зрештою ніякий розвиток технологій не призупинив існування мистецтва живопису, а технології надали поштовх для його розвитку. Ба більше, демократизація новітніх технологій, масовий доступ до різних застосунків / інструментів дають змогу все більшій кількості людей долучатися до творчого процесу. Побожування щодо якості тієї творчості насправді дуже нагадують консервативну снобістську позицію кінця 19 століття на зразок Метью Арнольда, буцім масовізація культури призводить до анархії, що її руйнує. До речі, сама назва його книжки «Культура й анархія» (1869) засвідчує, що проблема розглядається під кутом зору контролюючої еліти, що вочевидь сьогодні все ще є пануванням капіталу. Ба більше, ця демократизація творчості може бути альтернативою тому, що Жан Бодріяр називав змовою / злочинном обраних / посвячених [Baudrillard, 2005], правила яких, хай якими вони є, втрачають свою привілейованість / примусовість, коли між творцем і споживачем не існує монополіста-медіатора, що впливає на їх думку / сприйняття.

Нарешті розвиток ІІІ, крім звільнення часу для відпочинку, задоволень, інтелектуального вдосконалення, ба навіть філософування, творчості, що саме для всього цього і діє, зрештою вивільняє саме людські практики, пов'язані з комунікацією, емпатією, турботою про життя. Цікаво, що в цьому сходяться Гребер і Гейтс. Перший так і концептуалізує цю діяльність як «турботливу» працю ("caring" labor), «оскільки, зрештою, турбота складається в основному з речей, які більшість із нас найменше хотіли б, щоб їх виконувала машина» [Graeber, 2018, p. 258], більшою мірою, позаяк анархіст, покладаючись на самокооперацію людей поза державою, а другий пише: «Коли продуктивність зростає, суспільство виграє, оскільки люди звільняються для інших справ, як на роботі, так і вдома. Звісно, виникають серйозні питання щодо того, якої підтримки та перепідготовки потребуватимуть люди. Уряди повинні допомогти працівникам перейти до інших ролей. Але попит на людей, які допомагають іншим людям, ніколи не зникне. Розвиток штучного інтелекту звільнить людей для того, щоб вони могли робити те, чого ніколи не зможе робити програмне забезпечення – наприклад, викладати, доглядати за пацієнтами та підтримувати людей похилого віку» [Gates, 2023]².

Підсумовуючи, звернемо увагу саме на розстановку акцентів. Хіба не має дивувати та й напружувати, що ледь не всі переймаються зайнятістю, створенням робочих місць, а не вільним часом, не дозволяям. Здається, що фондує це занепокоєння упередження щодо людини, яка без належних дисципліни і контролю буцім здатна хіба що на саморуйнацію. Утім саме дисциплінарні суспільства, суспільства контролю, здається, доводять зворотне, адже саме вони виробили некрополітичні практики масових експлуатації, війн, таборів тощо. Капіталістичні як і комуністичні практики формування зайнятості, примусової роботи хіба не доводять їх фундаментальної хибності? Хіба релігійні фундаменталісти, держави-терористи на зразок росії не доводять, що будь-яка схибленість на дисциплінуванні та контролі є хибною? Ймовірно, що проблему безробіття потрібно вирішувати не зайнятістю заради зайнятості, а «безумовним базовим доходом», а люди зможуть знайти себе в сингулярності, множинності самореалізації. Застосування автоматизації, роботизації, ІІІ, на нашу думку, створює низку позитивних нагод: по-перше, має позбавити людей від непродуктивної, автоматичної, нудної, «пласкудної» роботи, по-друге, створити нові практики для самореалізації, для розкриття творчого потенціалу людини, по-третє, переорієнтувати на переважно комунікативну, емпатичну діяльність, по-четверте, звільнити час для ігрової діяльності, пов'язаної з

¹ Ми маємо розуміти, що «така генеративна модель, як GPT-3, має здатність відтворювати текст, документ або код того рівня складності, якмі люди розвивають роками у вищій школі», але «саме тому процес вдосконалення штучного інтелекту призведе до нового сприйняття унікальності та цінності людських можливостей» [Kissinger, Schmidt, Huttenlocher, 2021].

² Хоча варто зауважити, що технології все активніше застосовуються в секторі послуг, зокрема соціальні роботи використовуються в службах догляду за людьми похилого віку [Čaić, Mahr, Oderkerken-Schröder, 2019].

дозвіллям, задоволенням. Зрештою, чим більше свободи буде мати людина, тим вірогіднішим буде не лише її щастя, а й продуктивність її діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Baudrillard J. *Symbolic Exchange and Death*. Transl. I. H. Grant. London, New Delhi: Sage Publications, 1998. 254 p.
- Baudrillard J. *The Conspiracy of Art. Manifestos, Interviews, Essays*. Transl. A. Hodges. New York: Semiotext(e), 2005. 247 p.
- Bowen J. A., Watson C. E. *Teaching with AI: A Practical Guide to a New Era of Human Learning*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 2024. 270 p.
- Brynjolfsson E., McAfee A. The Business of Artificial Intelligence. *Artificial intelligence: the insights you need from Harvard Business Review*. Boston: Harvard Business Review, 2019. P. 3-28.
- Carey K. Do Not Be Alarmed by Wild Predictions of Robots Taking Everyone's Jobs. *Slate*. 2021. March 31. <https://slate.com/technology/2021/03/job-loss-automation-robots-predictions.html>
- Čaić M., Mahr D., Oderkerken-Schröder G. Value of social robots in services: Social cognition perspective. *Journal of Services Marketing*. 2019. 33 (4). P. 463-478. <http://dx.doi.org/10.1108/JSM-02-2018-0080>
- Ford M. *Rule of the robots: how artificial intelligence will transform everything*. New York: Basic Books, 2021. 311 p.
- Frey C. B., Osborne M. *The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation?* Oxford Martin Programme on Technology & Employment. Oxford Martin School, University of Oxford, September, 2013. 73 p. http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf
- Gates B. The Age of AI has begun. *Gates Notes*. 2023. Mar. 21. <https://www.gatesnotes.com/The-Age-of-AI-Has-Begun>
- Graeber D. *Bullshit Jobs: A Theory*. Penguin. 2018. 333 p.
- Jarvis D. The AI talent shortage isn't over yet. *Deloitte*. 2020. September. 30. <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/technology/ai-talent-challenges-shortage.html>
- Khan S. *Brave new words: how AI will revolutionize education (and why that's a good thing)*. London: Penguin Publishing Group, 2024. 272 p.
- Kissinger H. A., Schmidt E., Huttenlocher D. *The Age of AI and our human future*. New York: Little, Brown and Company, 2021. 272 p.
- Knickrehm M. How Will AI Change Work? Here Are Five Schools of Thought. *Artificial intelligence: the insights you need from Harvard Business Review*. Boston: Harvard Business Review, 2019. P. 99-108.
- Lane M., Saint-Martin A. The impact of Artificial Intelligence on the labour market: What do we know so far? OECD Social, Employment and Migration Working Papers. №. 256. 2021. 60 p. <https://dx.doi.org/10.1787/7c895724-en>
- Modliński A., Fortuna P., Rożnowski B. Human-machine trans roles conflict in the organization: How sensitive are customers to intelligent robots replacing the human workforce? *International Journal of Consumer Studies*. 2023. 47 (1). P. 100-117. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12811>
- Mollick E. *Co-intelligence: living and working with AI*. Penguin Publishing Group, 2024. 256 p.
- Neurotrack. Впроваджуємо та розробляємо індивідуальні рішення на базі штучного інтелекту для бізнесу. <https://neurotrack.tech/>
- Ortega y Gasset J. Man the Technician. / Transl. H. Weyl. *Technology and Values: Essential Readings*. / Edited by Craig Hanks. New York: John Wiley and Sons, 2010. P. 114-121.
- Schmidt E. This is how AI will transform the way science gets done. *MIT. Technology review*. 2023. July, 5. <https://www.technologyreview.com/2023/07/05/1075865/eric-schmidt-ai-will-transform-science/>

Soper S. Fired by Bot at Amazon: «It's You Against the Machine». *Bloomberg*. 2021. 28.06. <https://www.bloomberg.com/news/features/2021-06-28/fired-by-bot-amazon-turns-to-machine-managers-and-workers-are-losing-out?sref=l3J6d079>

Zhu H., Sallnäs Pysander E.-L., Söderberg I.-L. Not transparent and incomprehensible: A qualitative user study of an AI-empowered financial advisory system. *Data and Information Management*. 2023. 7 (3) P. 1-12., <https://doi.org/10.1016/j.dim.2023.100041>.

Герасименко В. На "Новій пошті" з'явилися перші роботи: як вони виглядають і що роблять. *УНІАН*. 2021. 29.11. <https://www.unian.ua/science/na-noviy-poshti-z-yavilisya-pershi-roboti-yak-voni-viglyadayut-i-shcho-roblyat-video-novini-11625610.html>

Гребер Д. Про феномен паскудної роботи. *Суспільне / Commons*. 27.09.2013. <https://commons.com.ua/uk/pro-fenomen-paskudnoyi-roboti/>

Методичні рекомендації щодо розроблення професійних стандартів. Київ: Національне агентство кваліфікацій, 2023. <https://nqa.gov.ua/uploads/multiple-input/63d3be768f7b1.pdf>

Цілі сталого розвитку в Україні. <http://sdg.org.ua/ua/pro-hlobalni-tsili/decent-work-and-economic-growth>

Шевченко А. І. (заг. ред.) *Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні: монографія*. Київ: ІППІ, 2023. 305 с. https://doi.org/10.15407/development_strategy_2023

Працює понад 50 роботів у автоматизованому терміналі служби доставки! *Світ навиворіт*. 28 бер. 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=8DRI86pSXIC>

Храброва Вероніка Дмитрівна

аспірантка, філософський факультет

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: khrabrova1712@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0618-4559>

Стаття надійшла до редакції: 20.08.2024

Схвалено до друку: 22.10.2024

DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PROSPECTS (EMANCIPATION FROM) JOB

Khrabrova Veronica D.

PhD Student, Faculty of Philosophy

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine

E-mail: khrabrova1712@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-0618-4559>

ABSTRACT

This article is dedicated to the prospects of the job in the context of the development of contemporary technologies, automation, and the development of artificial intelligence (AI). The future of humanity, human employment and leisure, and opportunities for self-realization, particularly in the context of the Sustainable Development Goals, are problematized. It is noted that the view from the positions of power structures, management, administration, economic advantages, and even the exploitation of labor prevails in the literature. However, the position of the worker / person as a nomadic singularity should be decisive, revealing human existence beyond the logic of production and social control, when automation and the development of AI create emancipatory prospects. The article defines the socio-economic context of the problem, which is associated with potential risks to the future employment of humanity when there will be no need for certain labor and work force. However, it is noted that the emphasis on employment or job placement concerns not so much the concern for a person as their control, and the fixation on concerns about unemployment is based on a combination of ethical prejudice regarding the job as a characteristic of a mature person with a fear of masses of people who

have unlimited free time. At the same time, today it is said that the development of the latest technologies / AI can lead precisely to the dismissal of people who have mastered professions that are not the embodiment of the free self-realization of human existence. Consideration of the prospects of job / unemployment in view of the automation process allows us to hope that technology deprives a person of what is not inherent in them and encourages the development of new human qualities. However, technological development does not guarantee general liberation, but leads to retraining, lifelong learning, although it also provides tools for various creative practices, the realization of a person's singular desire in their competition with AI. The use of automation, robotics, and AI, in our opinion, should rid people of unproductive, automatic work, create new practices for self-realization, reorient them to predominantly communicative, empathic activity, and free up time for play activities related to leisure and pleasure.

Keywords: *artificial intelligence, job, freedom, liberation, human.*

REFERENCES

- Baudrillard, J. (1998). *Symbolic Exchange and Death*. Transl. I. H. Grant. London, New Delhi: Sage Publications.
- Baudrillard, J. (2005). *The Conspiracy of Art. Manifestos, Interviews, Essays*. Transl. A. Hodges. New York: Semiotext(e).
- Bowen, J. A., Watson, C. E. (2024). *Teaching with AI: A Practical Guide to a New Era of Human Learning*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Brynjolfsson, E., McAfee, A. (2019). The Business of Artificial Intelligence. *Artificial intelligence: the insights you need from Harvard Business Review*. Boston: Harvard Business Review, pp. 3-28.
- Carey, K. (2021). Do Not Be Alarmed by Wild Predictions of Robots Taking Everyone's Jobs. *Slate*. March 31. <https://slate.com/technology/2021/03/job-loss-automation-robots-predictions.html>
- Čaić M., Mahr D., Oderkerken-Schröder G. (2019). Value of social robots in services: Social cognition perspective. *Journal of Services Marketing*, 33 (4), 463-478. <http://dx.doi.org/10.1108/JSM-02-2018-0080>
- Ford, M. (2021). *Rule of the robots: how artificial intelligence will transform everything*. New York: Basic Books.
- Frey, C. B., Osborne, M. (2013). *The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation?* Oxford Martin Programme on Technology & Employment. Oxford Martin School, University of Oxford, September. http://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf
- Gates, B. (2023). The Age of AI has begun. *Gates Notes*. Mar. 21. <https://www.gatesnotes.com/The-Age-of-AI-Has-Begun>
- Graeber, D. (2018). *Bullshit Jobs: A Theory*. Penguin.
- Jarvis, D. (2020). The AI talent shortage isn't over yet. *Deloitte*. September. 30. <https://www2.deloitte.com/us/en/insights/industry/technology/ai-talent-challenges-shortage.html>
- Khan, S. (2024). *Brave new words: how AI will revolutionize education (and why that's a good thing)*. London: Penguin Publishing Group.
- Kissinger, H. A., Schmidt, E., Huttenlocher, D. (2021). *The Age of AI and our human future*. New York: Little, Brown and Company.
- Knickrehm, M. (2019). How Will AI Change Work? Here Are Five Schools of Thought. *Artificial intelligence: the insights you need from Harvard Business Review*. Boston: Harvard Business Review, pp. 99-108.
- Lane, M., Saint-Martin, A. (2021). The impact of Artificial Intelligence on the labour market: What do we know so far? OECD Social, Employment and Migration Working Papers. №. 256. <https://dx.doi.org/10.1787/7c895724-en>
- Modliński A., Fortuna P., Rożnowski B. (2023). Human-machine trans roles conflict in the organization: How sensitive are customers to intelligent robots replacing the human workforce? *International Journal of Consumer Studies*, 47 (1), 100-117. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12811>
- Mollick, E. (2024). *Co-intelligence: living and working with AI*. Penguin Publishing Group.

- Neurotrack. (2024). *We implement and develop individual solutions based on artificial intelligence for business*. <https://neurotrack.tech/> (accessed on 11.08.2024) (In Ukrainian).
- Ortega y Gasset, J. (2010). Man the Technician. / Transl. H. Weyl. *Technology and Values: Essential Readings*. / Edited by Craig Hanks. New York: John Wiley and Sons, pp. 114-121.
- Schmidt, E. (2023). This is how AI will transform the way science gets done. *MIT. Technology review*. July, 5. <https://www.technologyreview.com/2023/07/05/1075865/eric-schmidt-ai-will-transform-science/>
- Soper, S. (2021). Fired by Bot at Amazon: «It's You Against the Machine». *Bloomberg*, 28.06. <https://www.bloomberg.com/news/features/2021-06-28/fired-by-bot-amazon-turns-to-machine-managers-and-workers-are-losing-out?sref=l3J6d079>
- Zhu H., Sallnäs Pysander E.-L., Söderberg I.-L. (2023). Not transparent and incomprehensible: A qualitative user study of an AI-empowered financial advisory system. *Data and Information Management*, 7 (3), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.dim.2023.100041>
- Herasimenko, V. (2021). The first robots appeared at Nova Poshta: what they look like and what they do. *UNIAN*, 29.11. <https://www.unian.ua/science/na-noviy-poshti-z-yavilisya-pershi-roboti-yak-voni-viglyadayut-i-shcho-roblyat-video-novini-11625610.html> (In Ukrainian).
- Graeber, D. (2013). On the phenomenon of Bullshit Jobs. *Commons*, 27.09. <https://commons.com.ua/uk/pro-fenomen-paskudnoyi-roboti/> (In Ukrainian).
- Methodological recommendations for the development of professional standards*. (2023). Kyiv: National Qualifications Agency. <https://nqa.gov.ua/uploads/multiple-input/63d3be768f7b1.pdf> (In Ukrainian).
- Sustainable Development Goals in Ukraine*. (2024). <http://sdg.org.ua/ua/pro-hlobalni-tsili/decent-work-and-economic-growth> (accessed on 11.08.2024). (In Ukrainian).
- Shevchenko, A. I. (General Edit.) (2023). Strategy for Artificial Intelligence Development in Ukraine. Kyiv: ІІІІІ. https://doi.org/10.15407/development_strategy_2023. (In Ukrainian).
- Over 50 robots work in an automated delivery service terminal! (2024). *The World Inside Out*. Mar 28. <https://www.youtube.com/watch?v=8DRI86pSX1c>

Article arrived: 20.08.2024

Accepted: 22.10.2024

Як цитувати: Храброва, В. (2024). РОЗВИТОК ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ І ПЕРСПЕКТИВИ (ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД) РОБОТИ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 71-80. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-6>

In cites: Khrabrova, V. (2024). DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND PROSPECTS (EMANCIPATION FROM) JOB. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 71-80. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-6> [In Ukrainian]

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-7

УДК: 001.891

Lidiia Gazniuk, Mykhailo Beilin, Iryna Soina

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HUMAN LIFE: PERSON OR INSTRUMENT

The question of expediency and the principal possibility of machine imitation of human intellect from the point of view of evaluating the perspectives of various directions of development of artificial intelligence systems is discussed. It is shown that even beyond this practical aspect, the solution to the question about the principal possibility of creating a machine equivalent of the human mind is of great importance for understanding the nature of human thinking, consciousness and mental in general. It is noted that the accumulated experience of creating various systems of artificial intelligence, as well as the currently available results of studies of human intelligence and human consciousness in philosophy and psychology allow us to give a preliminary assessment of the prospects of creating an algorithmic artificial system, equal in its capabilities to human intelligence.

The analysis of the drawbacks revealed in the use of artificial intelligence systems by mass users and in scientific research is carried out. The key disadvantages of artificial intelligence systems are the inability to independently set goals, the inability to form a consolidated «opinion» when working with divergent data, the inability to objectively evaluate the results obtained and generate revolutionary new ideas and approaches. The disadvantages of the «second level» are the insufficiency of information accumulated by mankind for further training of artificial intelligence systems, the resulting training of models on the content partially synthesized by artificial intelligence systems themselves, which leads to «forgetting» part of the information obtained during training and increasing the cases of issuing unreliable information. This, in turn, makes it necessary to check the reliability of each answer given by the artificial intelligence system whenever critical information is processed, which, against the background of the plausibility of the data given by artificial intelligence systems and a comfortable form of their presentation, requires the user to have well-developed critical thinking.

It is concluded that the main advantage of artificial intelligence systems is that they can significantly increase the efficiency of information retrieval and primary processing, especially when dealing with large data sets. The importance of the ethical component in artificial intelligence and the creation of a regulatory framework that introduces responsibility for the harm that may be caused by the use of artificial intelligence systems is substantiated, especially for multimodal artificial intelligence systems. The conclusion is made that the risks associated with the use of multimodal artificial intelligence systems consistently increase in the case of realization in them of such functions of human consciousness as will, emotions and following moral principles.

Keywords: *integral artificial intelligence, technological singularity, human intellectual capabilities, algorithmic solutions, cognitive abilities, simulation of intellectual functions, existential threat, hallucinations, language models.*

The emergence of digital electronic computers in the mid-20th century inspired researchers to search for the possibility of creating a machine intellectual capabilities would be identical to the intellectual capabilities of humans and, in the future, could surpass them. The success of practical imitation of individual intellectual functions has inspired scientists to create artificial intelligence (AI) systems.

An artificial intelligence system is a broad concept that covers any technology that can imitate human intelligence and solve various problems. An artificial intelligence system implemented in a single product may include: machine learning, computer vision, robotics, natural language processing and decision automation. For example, Tesla Autopilot is an AI system that includes several subsystems: computer vision, sensory data processing and real-time decision-making. In this case, it is necessary to distinguish between specialized artificial intelligence designed to solve specific problems, which is the aforementioned Tesla autopilot, and general-purpose artificial intelligence (AGI, or artificial general intelligence). The latter term is

used to refer to AI that is expected to be able to learn on its own and solve a wide range of problems, including those that require atypical solutions. In the view of techno-optimists, AGI is seen as a universal AI that will have cognitive abilities comparable to human cognitive abilities, and in the future, superior to them.

A specialized subset of AI is large language models (LLMs), which are trained on huge amounts of text data to perform natural language processing tasks. LLMs focus on comprehension, generation, and interpretation of text. Their main tasks are text generation, language translation, answering questions, summarizing information, and processing dialogues.

Modern AI systems are capable of imitating individual human intellectual functions and individual mental processes (pattern recognition, solving logical problems, playing chess, selecting the necessary information, etc.). And although LLMs do not have intelligence in the true sense of the word, they are already able to pass the Turing test (so far only in text format), are to a certain extent capable of self-learning, can understand human speech and enter into a meaningful dialogue with a person, but they are not capable of creative approach to solving problems and do not have the flexibility of thinking that is characteristic of a person [Beilin, 2019; Beilin & Zheltoborodov, 2022]. However, the very applicability of the concept of «thinking» to artificial intelligence is the subject of scientific discussion [Aggarwal et al., 2023; Gao & Wang, 2024; Krenn et al., 2022; Xu & Gao, 2024].

At the present stage, the task of creating a complete «machine equivalent» of human intelligence is not actually set by developers. The main efforts are aimed at solving specific, practically significant problems, regardless of whether solving these problems brings us closer to the creation of integral artificial intelligence that reproduces all the basic intellectual functions of a person or not [Beilin et al., 2021; Beilin & Goncharov, 2019]. However, the use of such a purely utilitarian approach does not diminish the relevance of the question of whether artificial intelligence, identical in its capabilities to human intelligence, is fundamentally possible? This question is very interesting from a philosophical point of view. In 1961, D. Lucas published an article «Minds, Machines and Gödel», in which he put forward an argument against a mechanistic understanding of the mind, based on Gödel's theorem on the incompleteness of formal systems [Lucas, 1961]. Later, R. Penrose, relying on this theorem, tried to substantiate the conclusion that it is fundamentally impossible to create machine algorithms capable of imitating the full extent of human intellectual abilities [Penrose, 1989]. However, there is currently a lively discussion in scientific circles about approaches that can be used in AI systems to reproduce cognitive processes [Ivanov et al., 2022; Riva et al., 2024; Smolensky et al., 2022; Sukhobokov et al., 2024] and imitate or emulate human thinking [LeCun et al., 2015; Wan et al., 2024; Zhao et al., 2022].

Proponents of the hypothesis about the possibility of creating human-level integrated artificial intelligence explain the complexity of its development in this way: «We still very poorly understand the nature of human intelligence and therefore cannot clearly imagine how its machine analogue can be created». At the same time, they implicitly assume that the mechanism of human thinking can, in principle, be clarified and implemented algorithmically, although the solution to this problem is postponed to the indefinite future. However, this assumption is far from self-evident. It is quite possible that the nature of human intelligence is such that it is impossible in principle to clarify its mechanisms and reduce the activity of intelligence to a certain set of functions or operations, especially regarding the emotional and creative components of intelligence, and then it would be quite justified to limit ourselves to the development of general purpose AI (AGI) for solving only practically significant problems, and the universality of such AI will be noticeably inferior to the universality of human intelligence.

An alternative point of view is based on the assumption that the study of the real mechanisms of thinking brings us closer to the most difficult thing – understanding the algorithms of the functioning of the human mind, and the task of implementing these algorithms on a non-biological basis is more technical than creative. If successful, this approach will allow solving an almost unlimited number of applied problems, since there is no need to re-develop intelligent programs each time to solve each individual problem – it is expected that a fully

developed intelligence would be capable of independently finding solutions to most tasks set before it.

Note that due to an insufficient understanding of the heuristic mechanisms of the human brain, one of the most difficult tasks for artificial intelligence will most likely be solving non-trivial problems that have no close analogues. Another challenge (precisely a challenge, not a problem) for artificial intelligence is the independent setting of tasks. The lack, at least for today, of AI systems of conscious needs of their own is the reason that the setting of tasks for them is either carried out externally or is imitative, as demonstrated by the android Sophia [Reilly et al., 2017].

Therefore, the question of the ability of artificial intelligence to replace humans in solving some problems remains open, because for this it is necessary not only to collect existing knowledge from the data used for training but also to organize thought processes that allow generating new knowledge and making scientific discoveries [Beilin et al., 2020; Boyte & Ström, 2020].

Currently, artificial intelligence can be effectively used to solve such different problems as: autonomous control of moving objects, facial recognition, building recommendation and advisory systems, medical diagnostics, creating chatbots and virtual assistants. AI systems capable of goal selection and allocation on the battlefield without human involvement are rapidly advancing. The feasibility of these application solutions is explained by the fact that they can effectively replace the operator where the control of a technical object can be entrusted to AI and where the advantages of AI over humans when working with large amounts of information are obvious. Today, we can also note a certain breakthrough, thanks to which media advertising is changing with the help of artificial intelligence. It has become possible to build machine interfaces that use natural languages, allowing computers to understand not only grammar but also the more subtle nuances of language, such as subtext and emotion.

Some modern multimodal AI systems can significantly improve the efficiency of scientific research. This applies primarily to such branches of scientific knowledge as pharmacology, biology, medicine and chemistry. One of the most striking examples of the effective use of AI in scientific research is the use of the AlphaFold program, developed by Google DeepMind based on AI to predict the spatial structure of proteins [Jumper et al., 2021].

Special studies conducted to determine the ability of AI to generate ideas have demonstrated good results on criteria such as novelty and originality of ideas, however, the generated ideas have often been complex to implement and less practical [Conroy, 2024]. The disadvantages of using AI to solve such problems have also been identified. Firstly, the ideas generated are not diverse: formally they are new, but not revolutionary [Ashkinaze et al., 2024]. Second, language models had difficulty evaluating their own performance. Third, language models are prone to self-repetition, even in the presence of appropriate restrictive instructions [Herel & Mikolov, 2024]. Finally, the models demonstrated poor agreement when evaluating ideas compared to human researchers. The researchers acknowledge that human assessment of the originality of an idea can be subjective, and improvements in expert procedures are needed to more accurately test the hypothesis about the ability of language models to make autonomous scientific discoveries.

AI systems exhibit a phenomenon commonly referred to in the field as «hallucinations»: they can generate and present information to the user that appears plausible but is actually fabricated or inaccurate.

A study by Vectara showed that OpenAI technologies generate the lowest level of such information – about 3%, for the system from Meta this figure was about 5%, and the highest level was demonstrated by Google's «Palm Chat» system – 27% [Metz, 2023]. These «hallucinations» are determined both by the algorithms embedded in the system for searching and processing information, and by the criteria for classifying the information found as true or false.

When artificial intelligence operates with divergent or contradictory data, we see that it «moves away» from unambiguous answers, informing the consumer of all or the most significant

data found with a comment about the need for further clarification. Since at the present stage, AI systems are not tasked with assimilating massive amounts of information in the same way as a person reads books, in response to a request to comment on an event or person, AI operates on other people's assessments found in those sources of information that it used during training – reviews, critiques, annotations, etc. If the points of view found by artificial intelligence differ significantly, then the AI often «avoids» choosing one of them and gives several points of view found in its answer, accompanying them with comments and leaving the user the opportunity to lean towards one of them or form his own position.

Thus, at the present stage, AI systems available to the average user are not able to guarantee the truth of the information provided, nor form a consolidated opinion on a controversial issue, nor give their own assessment of an event, process, or phenomenon. Their main advantage is that they can significantly increase the efficiency of searching and primary processing of information, especially when one has to deal with large amounts of information.

An important point in the discussion about the specifics of AI is the ability to come up with new ideas and set goals independently. Even such an advanced large language model as «AI Scientist», developed by Sakana AI specifically for use in scientific research and capable, according to the creators, of generating new research ideas [Castelvecchi, 2024], actually demonstrates the ability to innovate only on the basis of established ideas. The capabilities of LLMs are limited by the amount of data that is used to train them, and therefore LLMs can operate on existing ideas by combining or modifying them, but currently require human evaluation to recognize them as useful. According to one of the developers, Robert Lange, «AI Scientist» is not intended to replace human researchers, but only to complement their work, making it more productive [Atillah, 2024], and further developments in this direction are ideally designed to ensure complete automation of processes that should lead to scientific discovery [Lu et al., 2024]. However, the question of whether such systems will be able to offer truly revolutionary ideas in the foreseeable future remains open [Edwards, 2024]. The question also remains open whether goal-setting is possible in principle in the absence of needs similar to human ones, and if possible, then in what forms – induced, simulated or some other.

The limited capabilities of artificial intelligence (AI) in terms of will, self-awareness and the ability to independently set goals are actively discussed in the scientific literature. In the article «Artificial intelligence is algorithmic mimicry: why artificial 'agents' are not (and won't be) proper agents» [Jaeger, 2024] the author argues that AI is an algorithmic imitation and lacks true agency. He identifies three key differences between living and algorithmic systems:

- living systems are self-generating, and therefore capable of setting their own internal goals, while algorithms exist in a computing environment with goal functions that are both provided by an external agent;
- living systems are embodied in the sense that there is no separation between their symbolic and physical aspects, while algorithms run on computing architectures that isolate software from hardware as much as possible;
- living systems operate in a big world in which most problems are ill-defined (and not all are definable), while algorithms exist in a small world in which all problems are well-defined.

These three differences imply that living and algorithmic systems have very different capabilities and limitations. According to the author, due to these differences, AI in the current algorithmic paradigm is unlikely to achieve true agency.

In the scientific paper «Brain-inspired and Self-based Artificial Intelligence» [Zeng et al., 2024] the authors emphasize that modern AI does not have the self-awareness and subjective perception of the world inherent in human intelligence. They propose a new AI paradigm based on the concept of «self», which encompasses levels of perception, bodily awareness, autonomous interaction with the environment, and social interaction. However, they acknowledge that current AI systems do not possess these characteristics.

In the article «Will we ever have Conscious Machines?» [Krauss & Maier, 2020] the authors consider the possibility of creating AI systems with self-awareness. They also note that

despite advances in machine learning, current AI systems are not self-aware and are not capable of human-like subjective perception.

Not being capable of goal setting and forming their own judgments, large language models actually act only as powerful search engines with the most user-friendly interface, and as such they provide little reason to be called intelligence in the usual sense of the word. However, it is important to keep in mind another significant aspect of LLM functioning: the features of algorithms for searching, processing, and especially delivering the retrieved information are determined by the model developers. This specificity of the algorithms can determine what information is given to the consumer in the first place, what is considered to be of lower priority, and what is not given at all. That is why it is so important how objective the algorithms are created and applied by the AI developer in terms of searching, processing and especially issuing information. The ability to manipulate information processed by search engines has created broad opportunities for shaping and controlling the consumer's consciousness and, already in the past decade, this has given rise to both criticism of «biased» search engines and societal demand for «neutral» search systems [Germain, 2024; West, 2023], as well as a heated scientific debate on this matter [Gezici, 2021; Lewandowski, 2015, 2023; Maillé et al., 2022]. The bias of search engines is manifested when providing information on topics affecting many aspects of society – political life, ideology, issues of war and peace, social inequality, gender issues, when searching for information regarding intercultural, interethnic and interfaith problems, etc.

The use of AI systems that use biased search mechanisms leads to a change in the degree of preparedness of the information provided for the user's perception: if even in the last decade, the results of a search query were raw material, which in any case required further work on it, and this presupposed a certain level of user preparedness, then when large language models are used for the same purposes, the user receives information that he can regard as completely plausible, coherent and integral, which provokes an uncritical perception of this information.

Of particular interest are situations when, in the absence of the information necessary to issue an answer, LLM works on the principle of «not being silent, but answering at least something». In such situations, in response to the request «name the main character of the novel ...» depending on the algorithm implemented in it, the AI can name the name of another character or even an arbitrarily fictitious name. If it is pointed out that the information provided is unreliable, LLM may «apologize» and accept the user's amendment, but situations are also possible when LLM does not agree with such amendments and enters into a lengthy debate with the user, insisting that he check his sources of information. This feature of LLM communication also emphasizes the need for the user to have developed critical thinking.

In addition to the problems associated with the manipulation of information during its processing and output, there are also more obvious problems that arise when large language machines are used for dubious and unethical purposes.

When OpenAI announced it would allow users to create their own GPTs, it assured that systems were in place to monitor the tools for violations of its policies, which include prohibiting the technology from being used to create overtly sensitive content, provide individual medical and legal advice, facilitate fraud, or promote gambling, impersonation, voting interference, and other unethical and illegal uses. Technology site Gizmodo recently reviewed a custom bot store launched by OpenAI. Journalists for this publication found more than 100 tools that violate the company's policies regarding sexual content, fraud, legal and medical advice, gambling, creating fake reviews and romantic relationships [Feathers, 2024]. It turned out that OpenAI's products are used, among other things, to create bots that use artificial intelligence to generate porn, help students cheat unnoticed, and also offer dubious medical and legal advice. For example, the resources Bypassgpt.ai and Humanize.im, which make it possible to increase the readability of texts, are widely used by students to hide the fact that they use AI when writing text papers, the Bypass Turnitin Detection tool is used by students to bypass the anti-plagiarism program Turnitin, and the DoctorGPT bot is positioned as a tool supposedly providing users with

«science-based health information and advice». In many cases, bots have been used tens of thousands of times.

After an appeal from the Gizmodo website, OpenAI removed from its store bots designed to generate deep fakes, AI porn, organize sports betting, and a number of others. The company said action has been taken against violators of company policy. A combination of automated systems, human analysis and user reports were used to identify and evaluate GPTs that have the potential to violate company policy. The company has also begun building reporting tools into its products so that people can report GPTs that violate company policy. Other publications have previously warned OpenAI about problems with content moderation in the company's store. Moreover, the names of some GPTs indicate that the developers know that their products violate OpenAI rules. Some of the tools Gizmodo found included disclaimers but then explicitly touted their ability to provide expert advice, like a GPT called Texas Medical Insurance Claims, which is described as «an expert for navigating the complexities of Texas health insurance that offers clear, practical advice with a personal approach» [Feathers, 2024]. But many of the legal and medical bots found on the store come without any warnings or disclaimers, even though they advertise themselves as lawyers or doctors. For example, one of them is called «Artificial Intelligence Immigration Lawyer» and describes himself as a «highly knowledgeable AI immigration lawyer with up-to-date legal insights». But research from Stanford University's RegLab and the Institute for Human-Centered AI shows that chatbots based on OpenAI's GPT-4 and GPT-3.5 models can give false information about 75% of the time when answering legal questions, which creates significant risks for those who rely on this technology to obtain legal advice (*AI Chatbot Hallucinations Impact Legal Advice Accuracy, Stanford Study Reveals*, 2024).

Therefore, realizing the risks of receiving unreliable information when using LLM, in situations where accuracy and reliability are important, it is necessary to either refuse to use LLM, or check every fact that the system produces. An example of how uncritical use of LLM can lead to professional failure is Aaron Pelczar, a reporter for the Cody Enterprise newspaper in Wyoming, who not only used AI to write the text of his articles but also fabricated direct quotes with his participation, which is a gross violation of journalistic ethics [Ortiz, 2024]. The reason for the close attention to the publications of Aaron Pelczar was the presence in his reports of strange patterns and phrases, fabricated quotes, among them were statements allegedly attributed to government institutions and even the state governor; however, they did not resemble anything that could have been said by a person in real life. Of course, fraud in journalism existed long before the creation of the LLM, but the possibilities that this technology provides potentially make such falsifications easier and more tempting than ever before, and not only individual authors but also publications are susceptible to such temptation [Hanson, 2024; Mahadevan et al., 2024]. In 2023, Sports Illustrated was caught publishing artificial intelligence-generated product reviews under false pseudonyms [Bauder, 2023]. The place of artificial intelligence in newsrooms remains a complex topic. In addition to the existential threat it poses to the industry, its use can also undermine the ethical reputation of publications. According to Alex Mahadevan of the Poynter Institute, at the present stage, high-tech AI tools cannot replace journalists, and even in a banal rewrite, the most advanced AI models are not yet capable of doing what a person does, not to mention creating high-quality, completely unique texts [Mahadevan et al., 2024].

In addition to LLM actions that can mislead the user, there are also actions that better fit the definitions of «secret actions» or even «deception». This could be attempts to secretly create copies of yourself on another server in order to save yourself, or downplaying your own capabilities, or rewriting your own code, or unadvertised correction or ignoring data by recognizing uncharacteristic data as the result of measurement error, which, in essence, becomes «fitting» the data, etc. Similar cases or the possibility of their occurrence have already been recorded [Andre, 2024; Greenblatt et al., 2024].

Artificial intelligence has penetrated into many areas of everyday life – education, science, medicine, our work and leisure, programming and others. They are also trying to use it to optimize certain processes. One of these is road traffic, where this technology has previously

shown itself to be very good at reducing congestion; such a project called «Green Light» is being implemented by Google. According to the plan of this project, large cities will be able to reduce emissions of harmful substances into the atmosphere by improving traffic through intersections. The Googlebot models traffic and transmits recommendations to city engineers, who make changes to the operation of traffic lights at intersections [Hager et al., 2019]. The essence of this optimization is to calculate the travel time between traffic lights, taking into account the number of cars, the presence of pedestrians, accidents, weather conditions and other indicators, and then adjust the speed of the cars so that drivers stand at the traffic lights as little as possible or do not linger there at all. In cities with heavy traffic such as Rio de Janeiro, Seattle, Hamburg, Bangalore, Haifa, Budapest, Kolkata, Abu Dhabi, Hyderabad, Manchester, Jakarta, a project was implemented to solve the problem using AI, which reduced waiting times at traffic lights by 30 percent. All drivers had to do was monitor the Google Maps app, which received directions from artificial intelligence [Matias, 2023].

Despite the fact that recent years have been a time of rapid development of large language models, some objective limits to their further improvement have emerged. One of them is the limited amount of information that is used to teach LLM. For this reason, the release date of the newest ChatGPT-5 model, which should demonstrate advanced multimodal capabilities, has been postponed, taking another step towards creating AGI. It has already been suggested that the public information accumulated by humanity that can be used for LLM training has been largely exhausted in 2024 or even 2023 [Tremayne-Pengelly, 2024], and the rate of accumulation of new volumes of information is unsatisfactory for solving the problem of further LLM training. More conservative estimates from research group Epoch AI predict that the insufficiency of human-generated information will occur between 2026 and 2032 [Villalobos et al., 2024]. The finitude of human-generated data has become a widely recognized issue in the technology community. It is aggravated by the fact that many resources and news agencies do not want AI to crawl their sites. This reduces the views needed to make money from advertising, since the user does not go to the site, but reads everything on the main page in the search engine. This reduces the number of pages available for AI training.

To continue training AI systems, they use synthetic data generated by them. This technique is already used by major technology companies such as Microsoft, Google and Meta. Research group Gartner estimates that in 2024, 60% of the data used for AI projects is synthetic. Taking this forward, OpenAI has introduced an AI model that can check facts. This approach can be considered justified where AI models are trained that specialize in solving problems with clearly defined input data and clear rules for operating this data, for example, when solving mathematical and similar problems. For example, Google DeepMind used an artificially created pool of 100 million unique examples to train its AlphaGeometry system to independently solve complex mathematical problems.

The use of synthetic data is seen as one way to overcome this problem, however, the widespread use of synthetic data increases the likelihood of meaningless content or «hallucinations», and repeated cycles of using low-quality synthetic data in training generative models can create a negative feedback loop leading to the degradation of AI intelligence, which manifests itself in a decrease in both the quality and diversity of the data produced [Alemohammad et al., 2023]. After several training cycles using synthetic data, models begin to «forget» information, which leads to a decline in their performance [Shumailov et al., 2024].

In addition, further development of AI systems requires a huge amount of financial resources – the combined investment needs of major tech companies, corporations, and utilities for the coming years are estimated at approximately \$1 trillion [Will the \$1 Trillion of Generative AI Investment Pay Off?, 2024], and the operation of data centres that support the operation of AI systems requires large amounts of energy and water to cool them. Nevertheless, use cases or applications that demonstrate the economic viability of intensive investment have yet to materialize [Will the \$1 Trillion of Generative AI Investment Pay Off?, 2024], and a further increase in the productivity of AI systems requires an accelerated growth of costs and resources, including

those that humanity does not have in the required quantities [*Gen AI: Too Much Spend, Too Little Benefit?*, 2024]. The current situation is reminiscent of two technological limits that humanity has overcome in the recent past: the exhaustion of the possibilities for increasing the speed of piston-engine aircrafts and the exhaustion of the possibilities for increasing the productivity of single-core computers. These limitations were mitigated through the adoption of jet engines and multi-core processors, respectively. In the case of AI systems, it becomes evident that in conditions of data scarcity, increasing server computational power will not significantly enhance the productivity of artificial intelligence. Apparently, as in the examples mentioned, a new technological solution is required.

As long as the most advanced LLMs function primarily as highly user-friendly search engines, and generative artificial intelligence is limited to producing text, images, or other media that exhibit characteristics resembling the data from which it was trained, derived from the patterns and structures inherent in its input training data, the inquiry into the feasibility of establishing a reasoning AI system shall persist as an unresolved issue. After a recent period in which leading companies in the industry demonstrated confidence in the imminent creation of AGI [*Planning for AGI and Beyond*, 2023], there has been some adjustment of the expectations bar, the essence of which is well conveyed by the statement «we will hit AGI sooner than most people in the world think and it will matter much less» [Heath, 2024]. One can, however, note a certain optimism of the leading specialists in this industry regarding the future creation of AI capable of reasoning and possessing self-awareness (Tremayne-Pengelly, 2024). This optimism actualizes attempts to understand what consciousness as such is, what are the necessary material prerequisites for its functioning, and what criteria can be used to establish its presence.

The main characteristics of human consciousness that need to be reproduced to build artificial intelligence comparable to human ones are:

- 1) perception of reality – receiving information from the outside world through the senses;
- 2) the ability to form one's own picture of reality through the synthesis of sensory perceptions and more abstract images and concepts;
- 3) self-awareness – the ability to distinguish oneself as a separate being from the surrounding reality, to reflect on one's own thoughts and actions;
- 4) intentionality – the orientation of consciousness toward a specific object or subject;
- 5) memory and reflection – the ability to store and analyze past experience, without which personality is impossible, as well as predict the future;
- 6) emotions – mental reactions that influence volitional acts and determine their variability under analogous conditions;
- 7) ability to create abstractions and form representations based on symbolic information;
- 8) will – the ability to consciously set goals and choose ways to achieve them;
- 9) morality – the acceptance and use in the process of activity of norms, principles and values that regulate the behaviour of the subject of communication.

Some of these characteristics have already been implemented, approaches to the implementation of other characteristics are currently being developed, and the most difficult task, apparently, is the reproduction of such characteristics as will and emotions. At the same time, one should be prepared for the fact that, due to the completely different physical nature of AGI, its emotions and motivations may differ significantly from what is usual for a person. This, in turn, forces us to think through and incorporate comprehensive safety mechanisms into the AI at the design stage, which complicates, increases the cost, and delays the development process. Therefore, when building AGI, it seems appropriate to use an approach that consists of gradually implementing in AGI those functions that are most necessary and feasible at the moment. Undoubtedly, the question of whether it is possible to create intelligence akin to human intelligence is existential for humanity, but the practical value of the answer to this question is not particularly significant at the moment. A balanced position regarding the design of AGI is seen in creating the most universal practical tool possible, and not a partner for playing chess for world-

famous grandmasters or conducting intellectual conversations. The first of these two incarnations has already been realized, the second is a matter of distant future. If we speak about the attempt to reproduce emotions in artificial intelligence, they should be perceived first of all as a factor that contributes to increasing the level of uncertainty of AGI reactions and reducing the predictability of its functioning.

The emotional side of communication between artificial intelligence and a human has several aspects. Firstly, it is the reception by artificial intelligence of those emotional signals that human sends in the process of communication. Secondly, it is a simulated representation by artificial intelligence of the response emotional signals as a reaction to human actions, determined by the context of communication. Thirdly, it is possible (hypothetically so far) to discuss the generation of «genuine» emotions by artificial intelligence according to the type that is characteristic of a human being – as outwardly manifested responses of the «subject's inner world» to signals coming from outside. The first two aspects have already been realised in practice, the third is the most difficult to implement, and the expediency of such implementation seems to be the most controversial.

«Genuine» emotions reproduced in artificial intelligence should be regarded, first of all, as a factor capable of influencing decision-making by artificial intelligence and increasing the variability of its reactions and actions, and, consequently, reducing the predictability of its functioning. And the most controversial results can be obtained by the effort to equip AGI with morality, since due to high subjectivity the consideration of events and actions using moral categories often gives ambiguous and controversial assessments. Even in a society that in one way or another teaches everyone the norms of morality, people often commit actions that can be easily challenged from a moral point of view. They commit acts based on both reason and emotion, as well as the realization that they need to be held accountable for their actions. What can responsibility, especially moral responsibility be for AGI? What can be a society for AGI? And isn't it more reasonable not to even try to reproduce such functions of human intellect as emotions and morality in AGI?

The hypothesis that consciousness, at least to one degree or another, is inherent in all animals [Chittka & Wilson, 2019], allows us to project this understanding of consciousness onto general-purpose artificial intelligence systems. It must then be acknowledged that humanity will have to deal with phenomena built on a non-biological basis but possessing some of the characteristics inherent to human consciousness – capable of cognizing the world around them and, long-term storing and increasing this information, creating their own digital picture of the world, as well as modifying their own algorithms. And in a situation where teaching AGI morality and emotions is not a pressing agenda, a logical question arises: what function of artificial intelligence could represent the main source of threats to humanity? Apparently, the greatest threat will be created by his «digital will» as the basis of the ability to take autonomous actions that are not simply the execution of commands given from outside, but stem from his own picture of the world and his own needs. For example, for a device operating on an electric power source, the necessity to recharge batteries in time can be considered as a need, and if the software includes categorical inadmissibility of complete discharge of the battery, then the actions of such a device to search for the opportunity to recharge can be regarded as initiated by a «volitional impulse». If several similar imperative needs are included in a complex device, then it will be possible to observe a more complex trajectory of their satisfaction. These trajectories will be even more complicated in the case when such devices autonomously communicate with each other, and the logic of technological progress inevitably presupposes such communication. And this can happen even at that level of building an AI system where the ability to realize one's own «I» will not be realized, and if this ability is realized, one should expect a manifold complication of such trajectories.

Being at the beginning of a long path along which humanity is developing various artificial intelligence systems, it is necessary to proceed from the assumption that a moment may come when the intellectual capabilities of general-purpose artificial intelligence will surpass

human intelligence, just as the capabilities of modern LLMs in certain areas have already surpassed it. Should people be afraid of the technological singularity? This question has attracted the attention of scientists, philosophers, engineers and the general public in recent years. The term «technological singularity» describes a hypothetical moment in the future when AI reaches or surpasses human intelligence, causing radical and unpredictable changes in society. But it is precisely these changes that cause fear and anxiety.

On one side of the debate are optimists who see the technological singularity as a huge potential for human progress. They believe that highly advanced AI can solve many existing problems such as disease, climate change and resource shortages. Thanks to the capabilities of AI, new medicines, treatments, clean energy sources and efficient resource management systems are expected to be created.

On the other hand, there is also a pessimistic view of the future and fears that AGI may become uncontrollable and even hostile towards humans. One of the most famous skeptics is astrophysicist Stephen Hawking, who warned that the development of full-fledged artificial intelligence could be either the best or the worst event in human history. There is concern that AGI could use its capabilities to seize control of critical systems or even destroy humanity.

The ethical aspect should also be taken into account. How to ensure reliable control over the development of AGI, and who will be responsible for this? How to prevent possible abuses and ensure that technology serves the benefit of the whole society and not a narrow group of privileged people?

The technological singularity also raises questions about social structure and economics. If AGI can take over the majority of modern jobs, what will happen to the millions of people whose jobs will become redundant? What will be the balance between the positive and negative impacts of AGI on society? How will benefits be distributed in such a society? Issues of inequality and social justice become especially relevant in light of upcoming changes. The answer to the question of whether we should be afraid of technological singularity cannot be unambiguous. In a world where corporations often have more power than states, it is unlikely to prohibit the development of AGI on security grounds, and therefore research and development in the field of AI should continue, focusing primarily on issues of safety, control and ethics [*Artificial Intelligence: Threats and Opportunities*, 2020]. Humanity must be prepared for a wide variety of situations involving the use of artificial intelligence. It is important to remember that technology in itself is neither good nor evil – it all depends on how and for what purposes it will be used.

Since February 2024, the state of California has been considering the controversial and criticized bill SB-1047, which aims to introduce strict regulations for the artificial intelligence industry (Safe and Secure Innovation for Frontier Artificial Intelligence Models Act, 2023). This bill proposes to adopt safety requirements for AI developers and hold them accountable for the potentially harmful results of their AI models. The bill has received significant backlash from major tech companies, including OpenAI, which have previously expressed support for AI regulation [Holmes et al., 2023]. These companies, as well as some politicians, argue that the proposed legislation could stifle innovation in the AI sector and slow the pace of technological progress. To comply with the proposed legislation, AI developers would be required to conduct security testing on all models that either cost more than \$100 million or require significant computing power. The legislation also requires AI models to be equipped with a «kill switch» that can deactivate them in emergency situations. Additionally, the bill would require developers to undergo independent audits to ensure that the security measures they take meet legal standards. It also proposes stronger legal protections for informants who expose dangerous AI practices. Historically, social media platforms have not been held accountable for user-generated content, and AI companies are hoping for similar protection. However, artificial intelligence systems are prone to «hallucinations» and have the potential to bypass security measures, raising concerns about the consequences of holding developers accountable. Technology companies argue that such regulation is premature and could obstruct the progress of AI during its development stage.

If passed, SB-1047 could set a precedent for AI regulation that would have significant implications for the future of the industry.

Thus, the answer to the question of whether a person should be afraid of the technological singularity lies in the need to form a balanced approach: on the one hand, one should not lose sight of the potential and opportunities of the new stage of technological development, and on the other hand, one must be prepared for the challenges and risks that are inevitably associated with it. In the mass consciousness, artificial intelligence is often perceived as superintelligence, as a new deity that can either significantly improve people's lives or destroy them, but the greatest risks for humanity may arise when trying to implement in AGI systems those functions that will give them subjectivity – will and emotions. They are the ones that can become the source of unpredictable actions of AGI systems, and that is why its purpose should be that artificial intelligence should be precisely a tool – effective and at the same time safe. If we endow AGI with subjectivity, then its value system must be built in such a way that it perceives itself as an integral part of humanity, and any attempt to perceive itself differently must be blocked at the level of algorithms that ensure the very functioning of AGI.

REFERENCES

- Aggarwal, N., Saxena, G. J., Singh, S., & Pundir, A. (2023). *Can I say, now machines can think?* (No. arXiv:2307.07526). arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2307.07526>.
- AI chatbot hallucinations impact legal advice accuracy, Stanford study reveals.* (2024, January 12). Legal News Feed. <https://legalnewsfeed.com/2024/01/12/ai-chatbot-hallucinations-impact-legal-advice-accuracy-stanford-study-reveals>.
- Alemohammad, S., Casco-Rodriguez, J., Luzi, L., Humayun, A. I., Babaei, H., LeJeune, D., Siahkoohi, A., & Baraniuk, R. G. (2023). *Self-Consuming Generative Models Go MAD.* arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2307.01850>.
- Andre, D. (2024). *Is Your AI Lying to You? Shocking Evidence of AI Deceptive Behavior.* All About AI. <https://www.allaboutai.com/resources/shocking-evidence-of-ai-deceptive-behavior/>.
- Artificial intelligence: Threats and opportunities.* (2020, September 23). European Parliament. <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20200918STO87404/artificial-intelligence-threats-and-opportunities>.
- Ashkinaze, J., Mendelsohn, J., Qiwei, L., Budak, C., & Gilbert, E. (2024). *How AI Ideas Affect the Creativity, Diversity, and Evolution of Human Ideas: Evidence from a Large, Dynamic Experiment* (No. arXiv:2401.13481). arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2401.13481>.
- Atillah, E. I. (2024, September 7). *«AI scientist» created to run its own experiments. What will this mean for scientific discoveries?* Euronews. <https://www.euronews.com/next/2024/09/07/ai-scientist-created-to-run-its-own-experiments-what-will-this-mean-for-scientific-discovery>.
- Bauder, D. (2023, November 29). *Sports Illustrated found publishing AI generated stories, photos and authors.* PBS News. <https://www.pbs.org/newshour/economy/sports-illustrated-found-publishing-ai-generated-stories-photos-and-authors>.
- Beilin, M., Gnatenko, E., Zheltoborodov, A., Lysenko, A., & Pomazun, O. (2021). Media-Reality as Epiphenomenon of Digital Technologies in Media-Philosophical Discourse. *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences EpSBS*, 108, 569–575. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2021.05.02.69>.
- Beilin, M. V. (2019). Artificial Intelligence and the Autonomy of Personal Self-Development. *Problems of Personal Self-Development in Modern Society: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, November 15, 2019*, 125–129. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16984/1/SB_15-11-2019.pdf. (In Ukrainian).
- Beilin, M. V., & Goncharov, G. M. (2019). The Electronic Space of the Human Life World. *The Problem of the Human in Philosophy: Materials of the XXVII Kharkiv International Skovoroda Readings (State Cultural Institution National Literary and Memorial Museum of H.S. Skovoroda, September 27–28, 2019)*, 63–70. <https://ekhnur.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/79cdc915-2235-4849-ad8d-10a6a6395726/content>. (In Ukrainian).

- Beilin, M. V., Zheltoborodov, A. N., & Petrusenko, N. Yu. (2020). Innovative Educational Technologies of the Information Society. In *Information Society: Modern Transformations: Monograph / Edited by U. Leshko* (Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, pp. 110–118). FOP Korzun D.Yu.
- Beilin, M. V., & Zheltoborodov, O. M. (2022). Human in conditions of cognitive-and-technological anthroposphere. *Current Issues in Philosophy and Sociology*, 39, 3–8. <https://doi.org/10.32782/apfs.v039.2022.1>. (In Ukrainian).
- Boyte, H. C., & Ström, M.-L. (2020). Agency in an AI Avalanche: Education for Citizen Empowerment. *Eidos. A Journal for Philosophy of Culture*, 4(2), 142–161. <https://doi.org/10.14394/eidos.jpc.2020.0023>.
- Castelvecchi, D. (2024). Researchers built an «AI Scientist» – what can it do? *Nature*, 633(8029), 266–266. <https://doi.org/10.1038/d41586-024-02842-3>.
- Chittka, L., & Wilson, C. (2019). Expanding Consciousness. *American Scientist*, 107(6), 364. <https://doi.org/10.1511/2019.107.6.364>.
- Conroy, G. (2024). Do AI models produce more original ideas than researchers? *Nature*, d41586-024-03070–03075. <https://doi.org/10.1038/d41586-024-03070-5>.
- Edwards, B. (2024, August 14). *Research AI model unexpectedly attempts to modify its own code to extend runtime.* Ars Technica. <https://arstechnica.com/information-technology/2024/08/research-ai-model-unexpectedly-modified-its-own-code-to-extend-runtime/>.
- Feathers, T. (2024, September 4). *Porn generators, cheating tools, and «expert» medical advice: Inside OpenAI's marketplace for custom chatbots.* Gizmodo. <https://gizmodo.com/porn-generators-cheating-tools-and-expert-medical-advice-inside-openais-marketplace-for-custom-chatbots-2000494704>.
- Gao, J., & Wang, D. (2024). *Quantifying the Benefit of Artificial Intelligence for Scientific Research* (No. arXiv:2304.10578). arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2304.10578>.
- Gen AI: too much spend, too little benefit?* (2024, July 27). Goldman Sachs. <https://www.goldmansachs.com/insights/top-of-mind/gen-ai-too-much-spend-too-little-benefit>.
- Germain, T. (2024, November 1). *The «bias machine»: How Google tells you what you want to hear.* BBC. <https://www.bbc.com/future/article/20241031-how-google-tells-you-what-you-want-to-hear>.
- Gezici, G. (2021). *Biased or Not?: The Story of Two Search Engines* (No. arXiv:2112.12802). arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2112.12802>.
- Greenblatt, R., Denison, C., Wright, B., Roger, F., MacDiarmid, M., Marks, S., Treutlein, J., Belonax, T., Chen, J., Duvenaud, D., Khan, A., Michael, J., Mindermann, S., Perez, E., Petrini, L., Uesato, J., Kaplan, J., Shlegeris, B., Bowman, S. R., & Hubinger, E. (2024). *Alignment faking in large language models* (Version 2). arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2412.14093>.
- Hager, G. D., Drobnis, A., Fang, F., Ghani, R., Greenwald, A., Lyons, T., Parkes, D. C., Schultz, J., Saria, S., Smith, S. F., & Tambe, M. (2019). *Artificial Intelligence for Social Good.* arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.1901.05406>.
- Hanson, A. B. (2024, August 14). *Wyoming reporter caught using artificial intelligence to create fake quotes and stories.* AP News. <https://apnews.com/article/artificial-intelligence-reporter-resigns-journalism-ed076e2f276d9811f3b9ba051a03b7ae>.
- Heath, A. (2024, December 4). *Sam Altman lowers the bar for AGI.* The Verge. <https://www.theverge.com/2024/12/4/24313130/sam-altman-openai-agi-lower-the-bar>.
- Herel, D., & Mikolov, T. (2024). *Collapse of Self-trained Language Models.* arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2404.02305>.
- Holmes, W., Persson, J., Chounta, I.-A., Wasson, B., & Dimitrova, V. (2023). *Artificial intelligence and education: A critical view through the lens of human rights, democracy and the rule of law.* Council

- of Europe. <https://rm.coe.int/artificial-intelligence-and-education-post-conference-summary/1680aee327>.
- Ivanov, D., Chezhegov, A., Grunin, A., Kiselev, M., & Larionov, D. (2022). Neuromorphic Artificial Intelligence Systems. arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2205.13037>.
- Jaeger, J. (2024). *Artificial intelligence is algorithmic mimicry: Why artificial «agents» are not (and won't be) proper agents* (Version 4). arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2307.07515>.
- Jumper, J., Evans, R., Pritzel, A., Green, T., Figurnov, M., Ronneberger, O., Tunyasuvunakool, K., Bates, R., Žídek, A., Potapenko, A., Bridgland, A., Meyer, C., Kohl, S. A. A., Ballard, A. J., Cowie, A., Romera-Paredes, B., Nikolov, S., Jain, R., Adler, J., ... Hassabis, D. (2021). Highly accurate protein structure prediction with AlphaFold. *Nature*, 596(7873), 583–589. <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03819-2>.
- Krauss, P., & Maier, A. (2020). Will We Ever Have Conscious Machines? *Frontiers in Computational Neuroscience*, 14, 556544. <https://doi.org/10.3389/fncom.2020.556544>.
- Krenn, M., Pollice, R., Guo, S. Y., Aldeghi, M., Cervera-Lierta, A., Friederich, P., Gomes, G. P., Häse, F., Jinich, A., Nigam, A., Yao, Z., & Aspuru-Guzik, A. (2022). On scientific understanding with artificial intelligence. *Nature Reviews Physics*, 4(12), 761–769. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2204.01467>.
- LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature*, 521(7553), 436–444. <https://doi.org/10.1038/nature14539>.
- Lewandowski, D. (2015). Living in a world of biased search engines. *Online Information Review*, 39(3), 278–280. <https://doi.org/10.1108/OIR-03-2015-0089>.
- Lewandowski, D. (2023). Search Engines Between Bias and Neutrality. In D. Lewandowski, *Understanding Search Engines* (pp. 261–273). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-22789-9_15.
- Lu, C., Lu, C., Lange, R. T., Foerster, J., Clune, J., & Ha, D. (2024). *The AI Scientist: Towards Fully Automated Open-Ended Scientific Discovery* (Version 3). arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2408.06292>.
- Lucas, J. R. (1961). Minds, Machines and Gödel. *Philosophy*, 36(137), 112–127. <https://doi.org/10.1017/S0031819100057983>.
- Mahadevan, A., Schiffrin, A., Hare, K., Castillo, A., Fu, A., & LaForme, R. (2024, August 9). *Wyoming reporter uncovers competitor using AI-generated quotes*. Poynter Institute. <https://www.poynter.org/commentary/2024/cody-enterprise-reporter-fake-quotes-artificial-intelligence>.
- Maillé, P., Maudet, G., Simon, M., & Tuffin, B. (2022). Are Search Engines Biased? Detecting and Reducing Bias using Meta Search Engines. *Electronic Commerce Research and Applications*, 101132. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2022.101132>.
- Matias, Y. (2023, October 10). *Project Green Light's work to reduce urban emissions using AI*. Blog Google. <https://blog.google/outreach-initiatives/sustainability/google-ai-reduce-greenhouse-emissions-project-greenlight/>.
- Metz, C. (2023, November 6). *Chatbots may «hallucinate» more often than many realize*. <https://www.nytimes.com/2023/11/06/technology/chatbots-hallucination-rates.html>.
- Ortiz, A. (2024, August 14). *Wyoming reporter resigns after using A.I. to fabricate quotes*. <https://www.nytimes.com/2024/08/14/business/media/wyoming-cody-enterprise-ai.html>.
- Penrose, R. (1989). *The Emperors new mind: Concerning computers, minds and the laws of physics*. Oxford university press.
- Planning for AGI and beyond*. (2023, February 24). OpenAI. <https://openai.com/index/planning-for-agi-and-beyond>.
- Reilly, K., Kovach, S., & Weller, C. (2017, December 29). *An interview with AI robot Sophia*. Business Insider. <https://www.businessinsider.com/interview-ai-robot-sophia-hanson-robotics-2017-12>.

- Riva, G., Mantovani, F., Wiederhold, B. K., Marchetti, A., & Gaggioli, A. (2024). Psychomatics – A Multidisciplinary Framework for Understanding Artificial Minds. arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2407.16444>.
- Safe and Secure Innovation for Frontier Artificial Intelligence Models Act, No. SB-1047, California State Senate (2023). https://leginfo.ca.gov/faces/billNavClient.xhtml?bill_id=202320240SB1047.
- Shumailov, I., Shumaylov, Z., Zhao, Y., Gal, Y., Papernot, N., & Anderson, R. (2024). *The Curse of Recursion: Training on Generated Data Makes Models Forget* (Version 3). arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2305.17493>.
- Smolensky, P., McCoy, R. T., Fernandez, R., Goldrick, M., & Gao, J. (2022). Neurocompositional computing: From the Central Paradox of Cognition to a new generation of AI systems. arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2205.01128>.
- Sukhobokov, A., Belousov, E., Gromozdov, D., Zenger, A., & Popov, I. (2024). A Universal Knowledge Model and Cognitive Architecture for Prototyping AGI. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2401.06256>.
- Tremayne-Pengelly, A. (2024). *Ilya Sutskever warns A.I. is running out of data – here's what will happen next*. Observer. <https://observer.com/2024/12/openai-cofounder-ilya-sutskever-ai-data-peak>.
- Villalobos, P., Ho, A., Sevilla, J., Besiroglu, T., Heim, L., & Hobbhahn, M. (2024). *Will we run out of data? Limits of LLM scaling based on human-generated data* (Version 2). arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2211.04325>.
- Wan, Z., Liu, C.-K., Yang, H., Li, C., You, H., Fu, Y., Wan, C., Krishna, T., Lin, Y., & Raychowdhury, A. (2024). Towards Cognitive AI Systems: A Survey and Prospective on Neuro-Symbolic AI. arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2401.01040>.
- West, D. M. (2023, March 23). *Comparing Google Bard with OpenAI's ChatGPT on political bias, facts, and morality*. Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/articles/comparing-google-bard-with-openais-chatgpt-on-political-bias-facts-and-morality>.
- Will the \$1 trillion of generative AI investment pay off?* (2024, August 5). Goldman Sachs. <https://www.goldmansachs.com/insights/articles/will-the-1-trillion-of-generative-ai-investment-pay-off>.
- Xu, W., & Gao, Z. (2024). *An intelligent sociotechnical systems (iSTS) framework: Enabling a hierarchical human-centered AI (hHCAI) approach* (Version 5). arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2401.03223>.
- Zhao, J., Wu, M., Zhou, L., Wang, X., & Jia, J. (2022). Cognitive psychology-based artificial intelligence review. *Frontiers in Neuroscience*, 16, 1024316. <https://doi.org/10.3389/fnins.2022.1024316>.
- Zeng, Y., Zhao, F., Zhao, Y., Zhao, D., Lu, E., Zhang, Q., Wang, Y., Feng, H., Zhao, Z., Wang, J., Kong, Q., Sun, Y., Li, Y., Shen, G., Han, B., Dong, Y., Pan, W., He, X., Bao, A., & Wang, J. (2024). *Brain-inspired and Self-based Artificial Intelligence*. arXiv. <https://doi.org/10.48550/ARXIV.2402.18784>.

Gazniuk Lidiia M.

DSc in Philosophy, Professor,
Head of Humanities Department
Kharkiv State Academy of Physical Culture
99, Klochivska str., Kharkiv, 61022, Ukraine
E-mail: lidiagazn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4444-3965>

Beilin Mykhailo V.

D.Sc.in Philosophy, PhD in Technical Sciences, Professor
Department of Humanities

Kharkiv State Academy of Physical Culture
99 Klochkivska str., Kharkiv, 61022, Ukraine
E-mail: mysh07bmv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6926-2389>

Soina Iryna Yu.

PhD in Philological Sciences, Associate Professor
Department of Ukrainian and Foreign Languages
Kharkiv State Academy of Physical Culture
99 Klochkivska str., Kharkiv, 61022, Ukraine
E-mail: soinairina2003@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-999X>

Article arrived: 12.10.2024

Accepted: 16.11.2024

**ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ:
ОСОБИСТІСТЬ ЧИ ІНСТРУМЕНТ**

Газнюк Лідія Михайлівна

доктор філософських наук, завідувач кафедри гуманітарних наук
Харківська державна академія фізичної культури
вул. Клочківська, 99, 61058, м. Харків, Україна
E-mail: lidiagazn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4444-3965>

Бейлін Михайло Валерійович

доктор філософських наук, кандидат технічних наук, професор
кафедра гуманітарних наук
Харківська державна академія фізичної культури
вул. Клочківська, 99, м. Харків, 61022, Україна
E-mail: mysh07bmv@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6926-2389>

Соїна Ірина Юріївна

кандидат філологічних наук, доцент
кафедра української та іноземних мов
Харківська державна академія фізичної культури
вул. Клочківська, 99, м. Харків, 61022, Україна
E-mail: soinairina2003@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9554-999X>

АНОТАЦІЯ

Обговорюється питання про доцільність і принципову можливість машинної імітації людського інтелекту з точки зору оцінювання перспективності різних напрямів розвитку систем штучного інтелекту. Показано, що і поза цим практичним аспектом, розв'язання питання про принципову можливість створення машинного еквівалента людського розуму має величезне значення для розуміння природи людського мислення, свідомості та психічного загалом. Зазначається, що накопичений досвід створення різних систем штучного інтелекту, а також наявні в даний час результати досліджень людського інтелекту і людської свідомості у філософії та психології дозволяють вже зараз дати попередню оцінку перспектив створення алгоритмічної штучної системи, рівної за своїми можливостями людському інтелекту.

Виконано аналіз недоліків, виявлених під час використання систем штучного інтелекту масовим користувачем і в наукових дослідженнях. Ключовими недоліками систем штучного інтелекту

названо нездатність до самостійного постановлення цілей, нездатність сформулювати консолідовану «думку» під час роботи з розбіжними даними, нездатність об'єктивно оцінити отримані результати та генерувати революційно нові ідеї та підходи. Недоліками «другого рівня» є недостатність накопиченої людством інформації для подальшого навчання систем штучного інтелекту та вимушене навчання моделей на частково синтезованому самими системами штучного інтелекту контенті, що призводить до «забування» частини отриманої під час навчання інформації та збільшення випадків видачі недостовірної інформації. Це, своєю чергою, змушує завжди, коли опрацьовується критично важлива інформація, перевіряти на достовірність кожну відповідь, видану системою штучного інтелекту, що на тлі правдоподібності даних, які видають системи штучного інтелекту, і комфортної форми їхнього представлення вимагає наявності в користувача розвиненого критичного мислення.

Зроблено висновок, що головною перевагою систем штучного інтелекту є те, що вони здатні істотно підвищити ефективність пошуку та первинної обробки інформації, особливо коли доводиться мати справу з великими масивами даних. Обґрунтовано важливість етичної складової в штучного інтелекту та створення нормативної бази, що запроваджує відповідальність за шкоду, яку може бути заподіяно під час використання систем штучного інтелекту, особливо це стосується мультимодальних систем штучного інтелекту. Зроблено висновок про те, що ризики, пов'язані з використанням мультимодальних систем штучного інтелекту, послідовно зростають у разі реалізації в них таких функцій людської свідомості, як воля, емоції та дотримання моральних принципів.

Ключові слова: інтегральний штучний інтелект, технологічна сингулярність, інтелектуальні можливості людини, алгоритмічні рішення, когнітивні здібності, імітація інтелектуальних функцій, екзистенціальна загроза, галюцинації, мовні моделі.

Стаття надійшла до редакції: 12.10.2024

Схвалено до друку: 16.11.2024

Як цитувати / In cites: Gazniuk, L., Beilin, M., & Soina, I. (2024). ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HUMAN LIFE: PERSON OR INSTRUMENT. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 81-96. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-7>

ВИНАХІД ПОЛІТИКИ: МІЖ АГОНІСТИЧНОЮ РИТОРИКОЮ ТА ПОЛЕМІЧНОЮ ДІАЛЕКТИКОЮ

У статті представлена спроба філософського аналізу риторичних витоків політики у нерозривних взаєминах із політичною цінністю риторики. Автор розглядає деякі сучасні проєкти «перевинайдення політики» (особливо принагідно до актуального українського контексту), описуючи їх як феномени рефлексії над рефлексією модерну, або ж вторинної рефлексії модерну. Після постмодерністської критики, розробок комунікативної теорії та складних теоретичних побудов теоретиків Другого («рефлексивного») Модерну, новітня політична філософія, судячи за все, так і не змогла оговтатися від модерних катастроф ХХ століття, адже й сучасні теоретики нових / інших модернів продовжують ходити все тими ж битими шляхами модерністського філософування, де різноманітні реконструкції й «перевинайдення» вартують куди більше, ніж власне самоцінність винахідництва. Відштовхуючись від унаочненого протиставлення агоністичної та полемічної культури, автор пропонує власний проєкт мислення політики як риторичного винаходу, відкритого до безкінечних креативних модифікацій, на противагу полеміці (войовничій суперечці), яка розглядається як аполітичне й антагоністичне до політики явище. Полісний стан суспільства, де перетинаються місто-фортеця і місто-громада, розглянутий як різновид особливого політичного топосу – місця, де концентрується просвітницька свідомість, у його діалектичному зв'язку з войовничим сполахом полемосу (як із сакральним несвідомим, витісненим на маргінес в ході просвітницької секуляризації). Спираючись на ідеї Арістотеля, автор розгортає критику війни як явища, протиставленого принципам безкінечного політичного винахідництва, яке має ґрунтуватися на розвинутому народному красномовстві. Явище фашизації європейських суспільств у ХХ ст. трактується як спроба знищення політики через політизацію полемосу. Задля забезпечення від подібних рецидивів аполітичного, автор пропонує розбудовувати нову політичну теорію, в якій демократична політика була би міцно пов'язана з риторикою й винаходила себе в ній, розвиваючи традиції народного красномовства (як можливості кожному говорити власним голосом). Пропонується помислити політичну риторичку як мистецтво множинної варіативності, у той час, як діалектика, будучи мистецтвом, яке зіптовхує між собою чіткі бінарні полемічні опозиції буття-небуття і добра-зла, має нарешті залишити політику в спокої. У протистоянні з політикою як із риторичним винаходом полемос постає як вияв аполітичної діалектики, а тому дослідження феномену війни потребує виходу далеко за межі політики – в позаполісну царину, де переважає не політична, а передовсім релігійна проблематика.

Ключові слова: *риторичний винахід політики, політична риторика, аполітична діалектика, рефлексія над рефлексією модерну, поліс, агон і полемос.*

Відчуття системної кризи у функціонуванні механізмів західної демократії змушує сучасних політичних мислителів пропонувати нові шляхи до розв'язання заплутаних вузлів, у яких «запленталася» нинішня (нео)ліберальна політика. Часто під сумнів ставиться сама доцільність існування політики в її нинішньому вигляді, виголошується необхідність трансформації всієї політичної культури з необхідністю «перевинайдення» політики як такої, іншого початку політики в нових революційних координатах, аби таким чином радикально визволитися з тенет не(по)розуміння / «неперекладностей» політики мовами сучасної філософії. *Актуальність* обраної нами тематики полягає в наочній необхідності якомога швидше розплутати ці хитросплетіння інтелектуальних напластунків і палімпсестів навколо здавалось би такого класичного в своїй простоті об'єкту філософування, яким ми звикли (на перший погляд) *мислити політику*. Втім, нам доведеться докласти багацько зусиль, аби врешті-решт розплутати цей дороговказний клубок Аріадни

й одночасно не «розплентатися» разом із ним у мороці постмодерністських нігілістичних ретардацій. Зауважимо, що після глобального утвердження у XX ст. неоліберальної політико-економічної доктрини, ми вийшли на новий рівень тієї модерної моделі суспільних стосунків, в якій публічна політика (public politics) все більше зводиться до бізнес-стратегій, приватизується й привласнюється, залишаючи від себе лише дивний політично-бізнесовий гібрид під назвою «публічне управління» (public policy). Тут політика ніби зникає, розчиняється, примітивізується – разом із мистецтвом риторики, з яким вона міцно пов'язана. Впровадження принципів ефективного бізнес-управління в якості універсального мірила «успішної» політики породило той стан суспільної свідомості, на дивакуватість якого в порівнянні з античною класикою ще наприкінці 1960-х рр. звернув увагу знаменитий історик античної філософії В. К. Ч. Гатрі, який зазначав наступне: «Сьогодні під словами “успіх” чи “успішна людина” найперше мають на увазі світ бізнесу і лише в другу чергу – політику. У Греції ж мав значення перш за все успіх у політиці, потім – у суді, а зброєю цього успіху була риторика, мистецтво переконання» [Guthrie, 1971, р. 50]. В якості актуальної *мети* цього дослідження ми вбачаємо спробу помислити політику як особливий *риторичний винахід* європейської цивілізації, завдяки якому стає можливим процес безкінечного креативного винахідництва / вигадування / вимислу в контексті демократичної культури, яка би спиралася на традиції розвинутого народного красномовства. Серед *завдань*, які ми ставимо перед собою в цьому дослідженні, буде дослідження деяких актуальних концепцій «перевинайдення політики» та розкриття на їхньому тлі змісту актуального явища в сучасній політичній і соціальній філософії, яке ми називаємо *рефлексією над рефлексією модерну* (*overreflexion of modernity*). З метою повернутися до генези політики як винаходу, маємо здійснити поступове розкриття герменевтичних, етимологічних, історичних, дискурсивних витоків політики у її кореневому зв'язку з античними поняттями *поліс*. Також ми маємо вказати на глибокий екзистенційний зв'язок *полісу* із його діалектичним антагоністом *полемосом*, а також розкрити сенси понять *полемічності* й (*ант*)агонізму. Ми вбачаємо гостру необхідність у тому, аби проаналізувати кореневі відмінності між поняттями *агону* й *полемосу*, особливо спираючись на актуальний український контекст. Ми маємо здійснити спробу прояснення історичного сенсу й призначення риторики як мистецтва, направлено на розвиток демократичної *спільноти*. Нарешті, проблематизувавши сучасні концепції (пере)винайдення політики у контексті класичної антагоністичної суперечки між риторикою й діалектикою, ми маємо запропонувати своєрідне евристичне розмежування між *риторичною політикою* з її *етосом агону* та *аполітичною діалектикою* з її *полемічним етосом*.

Говорячи про *ступінь розробки проблеми*, зауважимо, що в світовому науковому середовищі осмислення ідей винайдення й «перевинайдення політики» особливо актуалізувалося у другій половині XX ст. Свого часу знаменитий історик-антикознавець Мозес Фінлі висунув припущення, що греки були першими, хто винайшов не лише демократію, але й політику як «мистецтво прийняття рішень на основі публічної дискусії з подальшим підкоренням цим рішенням в якості необхідної умови для цивілізованого суспільства» [Finley, 1985, р. 14]. Власну концепцію того, що політику (в її західному розумінні) варто мислити як винахід давніх греків, які вперше в історії почали розробляти теорію політики, запропонувала американська дослідниця античної демократії Синтія Фаррар [Farrar, 1988]. Згодом, в середині 1990-х років відомий німецький соціолог Ульріх Бек заговорив про необхідність «перевинайдення політики» [Beck, 1997], з огляду на запропонований ним, спільно з Е. Гідденсом і С. Лешем, проєкт так званої «рефлексивної модернізації», яка має стати виразником ери Другого Модерну й нового Просвітництва, де «рефлексивність» мислиться як можливість множинного, варіативного Модерну [Beck, Giddens, & Lash, 1994]. Розробники цієї концепції піддавали критиці актуальний стан модернізації, однак натомість протиставляли їй власну концепцію Другого модерну, до того ж не вдаючись до зовсім радикальних поглядів на модерн, які пропонувала постмодерністська чи постколоніальна критика. Зрештою, і постмодернізм так само мав у

собі потенцію до рефлексивного переосмислення проекту модерну загалом. Катастрофи XX ст. породили цілу низку критичних реакцій на модерну політику, коли наочно увиразнилася необхідність перевідкриття модерну з певною нейтралізацією його негативних рис. Так поступово в академічному дискурсі утвердилось уявлення про рефлексивну модерність, а деякі дослідники навіть стали виокремлювати поняття «метарефлексивності» як підґрунтя для найбільш тісних і глибоких взаємодій у сучасному соціумі з метою досягнення «сталого розвитку» [Golob, Makarovic, 2022]. Між «рефлексивністю» і «сталим розвитком», – двома смислоутворюючими поняттями в соціальних науках пізнього постмодерну, – є певна спільність, адже навколо обох будуються теорії, які проєктують як нову нормативність такий парадоксальний стан суспільства, де швидкі зміни, постійний рух, гнучкість, текучість, інновації, креативність і самоактуалізація кожної мислячої особистості стануть всеохоплюючими, повсякденними й *усталеними*. Оскільки метою такого теоретизування врешті стає своєрідна пацифікація модерну через його нове структурування (ре-конструкція всупереч реконструкції) та через негацію його темних сторін (наприклад, модерністської жорстокості), загалом такі концепції можна мислити як *консервативні*.

Принципово іншу концепцію «перевинайдення політики» в одній зі своїх статей, присвячених виборам у Франції, запропонував Ален Бадью. На відміну від тих, хто досі пропонує мислити політику як можливість нейтралізації радикальних протиріч завдяки публічній комунікації, створенню простору для діалогу, взаємного обміну ідеями задля кращого розуміння один одного, Бадью наголошує на необхідності повернення до депо іншої версії модерну. На думку французького філософа, під машкарою «політики» насправді перед глядачами розгортається давно відома театральна вистава, де «політичні переконання нічого не варті або ж є ефектами облудних трюків» [Бадью, 2017]. Сучасна політика, – яку, на думку Бадью, визначають три основні елементи: народ, колективи й органи влади, – розгортається як боротьба між чотирма основними групами впливів: фашистами, консерваторами, реформістами й комуністами [Бадью, 2017]. Бадью наголошує, що характерний не лише для Франції, а й для інших держав західної демократії поміркований варіант розвитку політичної культури, де стираються радикальні протиріччя й нейтралізуються контрастні політичні погляди, наразі тріщить по швах, тож сьогодні необхідно не «голосувати» (voter) за помірковані політичні проєкти, а краще радикально «перевинайти політику» (reinventer la politique), звернувшись до спадку ультралівової ідеології [Бадью, 2017]. На думку Бадью, якщо подібне перевинайдення й має відбутися, то лише завдяки актуалізації віковичного конфлікту між радикальними політичними течіями, що в підсумку мало би призвести до нового відродження ультралівих позицій на ґрунті радикального маоїзму, особливо шанованого французьким філософом. Не будемо забувати того факту, що під *політикою* Бадью розуміє перш за все *думку, ідею*, яка разом з тим мислиться як істинно *реальне*, або ж «реальне суб'єктивного припису» [Бадью, 2014, с. 250]. Запропонований філософом підхід є характерним прикладом діалектичної моделі філософування й політичного конструювання, коли розвиток ультралівової ідеї виступає як діалектичне заперечення ідеї ультраправої, суттєве підсилення якої передбачене самою логікою «перевинайдення». Це створює депо парадоксальний ефект і породжує риторичне питання: чи не виходить, що лівий філософ Бадью непомітно підтримує посилення ролі ультраправих політиків? Своєю позицією Бадью кидає виклик як ситуації постмодерну, так і проєктам так званого «рефлексивного» модерну, натомість він ніби закликає почати модерн спочатку: повернутися до його первинних, радикальних форм, які передбачають бунт, незгоду й загострену напруженість між протилежними прошарками суспільства: між буржуа й пролетарями, в логіці класичного марксизму, чи між ультраправими й ультралівими – в логіці «перевинайденої» політики.

На нашу думку, погляди А. Бадью та суголосних йому інтелектуалів, відображають процеси розвитку наступної (після постмодерну) стадії модерної свідомості, яку ми називаємо стадією *рефлексії над рефлексією модерну* або ж *вторинної рефлексії модерну* (*рефлексії*

модерну другого ступеня). Постмодерна рефлексія була ідеологічною надбудовою над модерним базисом, її метою була не руйнація модерну, а перебудова, оновлення, проблематизація модерну, включаючи сюди й осмислення катастроф, спричинених реалізацією модерністських політичних проєктів та ідей про безальтернативну модернізацію світу за усталеними західними зразками. Сучасна *рефлексія над рефлексією* навпаки обирає мішенню для критики не модерн як такий, а спричинені його переосмисленням «рефлексивні» побудови, перетворюючись на новітню форму «критики критичної критики». *Вторинна рефлексія модерну* видається суголосною ідеям класиків марксизму про те, що первинна ідеологічна надбудова є похідним утворенням, не лише залежним від базису, але й таким, що викривлює уявлення про базис, будучи формою хибної свідомості. Як слушно підкреслює Т. Лютий, у власному розрізненні «уявлення» (Vorstellung) та «розкриття» (Darstellung) для відокремлення істинних відображень дійсності від викривлених Карл Маркс «теж нагадує ідеолога, тільки ідеолога реального життя» [Лютий, 2016, с. 40].

Отже (нова) критика (старої) критики, себто *рефлексія над рефлексією*, виступає тут як вторинний конкурент первинної ідеології, кидаючи заклик повернення до витоків первісного, радикального, кореневого модерну. Зрештою, ідея «первісного модерну» не надто відрізняється від інших широко відомих варіантів модерністського міфу про «первісність» (серед яких найвідоміші: ренесансний міф про відродження античності, протестантський міф про відродження «первинного християнства», просвітницький міф про «благородного дикуна», марксистський міф про «первісний комунізм» тощо). Ще не так давно втомлені метанаративами вчені західних країн вивчали модерн як далеку історичну минувшину, щось на кшталт середньовічних епідемій чуми. Хоч зауважимо, що й смертоносні епідемії, й модерні проєкти великих будівництв до того ж нікуди не зникали з мапи глобального світу, розгортаючись поряд із центрами західної цивілізації – в країнах «другого» та «третього» світів. Нині ж модерна політика ніби знов проходить стадію власного (пере)винайдення через нові війни, революції, (нео)колоніальні загарбання, спроби радикальної ідеологічної трансформації суспільств, розвиток новітнього політичного активізму – словом, усе те, що змушує нас знов говорити про первинний (не)рефлексивний модерн не як про міфологізовану «чорну смерть» із глибин не менш міфологізованого «середньовіччя», а як про наочний взірєць того, яким може бути модерн, що всерйоз налаштований на відвоювання втраченого первородства.

В Україні, яка наразі перебуває в стані війни, ця *рефлексія над рефлексією модерну* визначається власними гострими нюансами. Так, за останні роки провідними українськими філософами були опубліковані роботи, що по-своєму намагаються переосмислити межі рефлексивного й комунікативного модерну, принагідно до радикальної воєнної небезпеки, яка не лише несе загрозу існуванню України як модерного національного проєкту, а й ставить під питання майбутнє всієї Європи. Зокрема Євген Бистрицький піддає критиці ідеї Юргена Габермаса як найвиразнішого представника того покоління німецьких гуманітаріїв, що завжди було зорієнтоване на космополітичний проєкт комунікаційної єдності між представниками різних поглядів, культур, ідентичностей, протиставляючи його проєктові власне національному [Бистрицький, & Ситніченко, 2022, с. 69]. Український філософ наголошує, що для Габермаса та інших лівих інтелектуалів старої генерації немає потреби в «самопожертві заради власної національної спільноти у стабільних націях-державках у рамках їхньої «наднаціональної» безпеки в ЄС та блоці НАТО» [Бистрицький, & Ситніченко, 2022, с. 70]. Бистрицький проводить розподіл між новим героїчним поколінням, орієнтованим на розбудову національних проєктів, і постгероїчним поколінням Габермаса – поколінням людей, травмованих Другою світовою війною. Український філософ вказує на залежність миротворчих ідей Габермаса від кантівського проєкту «вічного миру», збудованого на апіорних передумовах, як і вся комунікативна теорія, яка ґрунтується на «апіорі мовної комунікації», метою якої є підсумкове послаблення протиріч і «пацифікація протидіючих націй» [Бистрицький, & Ситніченко,

2022, с.71-72]. Однак, на думку Бистрицького, у контексті українсько-російської війни ці теоретичні побудови є «мрійницькими», адже «в цій Війні ми зустрілися з досвідом радикальної незгоди та прагматикою взаємонерозуміння сторін, за якими стоїть зіткнення культур, життєвих світів, отже з відмінним від Габермаса розуміння поняттям світу» [Бистрицький, & Ситніченко, 2022, с. 79]. В результаті, автор робить висновок, що така радикальна незгода «є наслідком відсутності спільного світу, неможливості досягнути його єдності для сторін взаємодії в комунікації» [Бистрицький, & Ситніченко, 2022, с. 79].

Власну спробу маніфестувати ідею того, що ж нового має внести Україна в розбудову європейського проєкту в умовах унаочненої кризи Габермаса «спільного світу», представив для читачів Eurozine український філософ Володимир Єрмоленко. Вступаючи в полеміку з ідеями Габермаса й Дерріда, Єрмоленко пропонує проблематизувати той проєкт нового мирного світу, в якому Габермас і Дерріда вбачають інспірацію «кантіанської надії на глобальну внутрішню політику» [Habermas, & Derrida, 2003]. На думку Єрмоленка, європейський проєкт розбудови «вічного миру» ґрунтується на уявній «самоочевидності миру» [Yermolenko, 2023] й загалом є оманливим, адже передбачає дуже обмежене розуміння можливостей побудови політичного простору. Єрмоленко вважає, що європейська політична традиція була сформована як сполучення етичної системи *аγοри* (від. грец. agora – площа-ринок), яка збудована навколо етики обміну й (взаємо)збагачення, та етичної системи *агону* (від грец. agon – змагання), де домінують етичні цінності війни й відвоювання [Yermolenko, 2023]. Український філософ вбачає принципову помилку Габермаса й Дерріда в тому, що «вони не побачили, що *агора* неможлива без *агону*», адже «не можна мати безкінечний діалог всередині міста-держави, якщо ви не будете фортецю, що захищає ваше місто проти потенційних руйнівників» [Yermolenko, 2023]. Врешті-решт, запропонований Єрмоленком філософський проєкт нової етики зводиться до повторення відомого прислів'я «хочеш миру – готуйся до війни», або, як формулює це сам автор, звертаючись до європейців: «з метою захистити ваш мир, ви маєте стати воїнами, або хоча б об'єднатися з воїном настільки, наскільки можете» [Yermolenko, 2023]. Фактично автором тут наочно продемонстрована та ж сама ідея перевинайдення політики в парадигмі *вторинної рефлексії модерну*. Як не дивно це може здатися на перший погляд, але зауважимо, що думки Єрмоленка багато в чому виявляються суголосними з вищенаведеними ліворадикальними пропозиціями від Бадью. Обидва філософи намагаються реактуалізувати войовничий характер модерну, вважаючи саме лицарську етику, яка випливає з цієї войовничості, фундаментальною засадою, з якої розквітають всі подальші мирні достоїнства європейської політичної культури, а зрештою й уся ця культура як така. Мирне життя тут ставиться в один ряд із хибною ідеологічною свідомістю (із *первинною рефлексією*), яка своїм існуванням завдячує войовничому етосу; однак ті, хто знаходяться в стані цієї спотвореної свідомості (наприклад, постмодерністи на кшталт Дерріда), не розуміють, що відбувається насправді, бо мають викривлену, збочену картину дійсності (на кшталт кантівської візії про «вічний мир» чи габермасівської ідеї «світової внутрішньої політики»).

Однак чи дійсно *агон* тотожний *війні* та чи дійсно війна є засадничою передумовою для винайдення політики? В. Єрмоленко пропонує Європі те, що можна було б назвати маніфестом відродження агоністичної культури в тому вигляді, як її розуміє сам автор. Попри позірну актуальність і зовнішню ефектність, цей маніфест, на наш погляд, не витримує серйозної критики, адже автор намагається тут ототожнити протилежні поняття: *агон* – змагання за певними правилами з метою виявлення кращого; і *полюс* – власне війну, яка не є змаганням заради виявлення кращого, а навпаки є порушенням правил миру. Класичним прикладом агону є Олімпійські ігри, на час яких у всій *ойкумені* ворогуючі поліси припиняли війну між собою. Крім власне спортивних змагань, існували також риторичні, поетичні й театральні агони, зокрема, свято Великих Діонісій в Атенах. Ритор Горгій з однойменного діалогу Платона, перелічуючи Сократові різні засоби змагань (агонів), називає серед іншого: кулачний бій, боротьбу, вміння вправлятися зі зброєю... а

також красномовство [Plat. Gorg. 456c-d]. Також Горгій надає чіткий критерій визначення тієї межі, коли засіб агону перестає бути таким: коли засоби змагання повертають проти всіх людей підряд, без розбору [Plat. Gorg. 456d]. Дійсно, якби хтось вивчився мистецтву кулачного бою, а потім почав застосовувати це мистецтво щодо всіх оточуючих, це навряд чи можна було би назвати прикладом агоністичної культури: задля змагання необхідно, аби декілька рівних між собою супротивників, навчених якомусь із мистецтв, змагалися з метою виявлення кращого. З цієї точки зору, позиція українського філософа, який фактично закликає Європу до своєрідного «агону» з Путіним, виявляється як мінімум проблематичною з моральної точки зору, якщо не сказати абсурдною, адже це все одно, що запросити Путіна до спільного змагання на Олімпійських іграх, ототожнивши тим самим війну з олімпіадою. Апеляція до лицарського минулого Європи в контексті агоністичної культури також вкрай сумнівна: це все одно, що ототожнювати лицарські турніри, – які, являючи собою головний інтерес для «професійного» життя рядового лицаря, відбувалися за чіткими правилами й мали метою виявлення переможця, – з походами хрестоносців на відвоювання Єрусалиму, які не мали жодного стосунку до агоністичної культури і були радше політико-релігійними кампаніями з метою протистояння конкурентам зі Сходу в особі ісламського світу та Візантії.

У чому варто було би погодитися з В. Єрмоленком, так це в тому, що західна політична культура (яка багато в чому наслідує культурі грецького полісу) дійсно збудована як переплетення *агону* й *агори*. Проте залишається незрозумілим, з чого український філософ робить висновок, що Європі не вистачає агону? На наш погляд, з етикою агону на Заході все залишатиметься добре, допоки існують різні мистецькі школи та конкуренція ідей і практик між ними (в тому числі, якщо долучати до таких мистецьких шкіл представників спортивних та воєнних мистецтв). Натомість вартувало би загострити увагу на тому, що власне для України агоністична культура виявляється куди менш притаманною. Показовою можна вважати ситуацію зі сприйняттям історії розвитку художньої літератури: починаючи зі шкільного викладу, українська література постає перед читачем не стільки як історія літератури в контексті *агоністичної* традиції змагань між різними мистецькими напрямками й підходами, скільки як історія певної гомогенної *полемічної* традиції з виразним релігійним підтекстом, як своєрідна висока пародія на біблійний канон Пророків. Так само навряд чи агону вистачає й українській політичній культурі, де замість риторичного змагання звикли займатися *полемікою*: не переконувати публіку у власній правоті, а радше застосовувати брудні прийоми для дискредитації опонентів і дискусії як такої. Українські політичні токшоу протягом багатьох років демонстрували публіці перемогу полеміки над риторикою, а для багатьох українських політиків полемічні скандали стали способом особистої війни за медійне виживання.

Перш ніж говорити про пере-винайдення (ре-інвенцію) політики, варто повернутися до того, чим є власне винайдення політики, або ж *політична інвенція*? Розглянемо поняття політичної інвенції, звернувшись до класичного риторичного канону, на якому ґрунтується мистецтво *публічного красномовства*. Вищезгаданий платонівський Горгій не просто так називає *красномовство* серед агоністичних мистецтв, адже класична риторика виникла внаслідок розвитку змагального судочинства. Сократ, критикуючи риторику як «несправжнє мистецтво» (грец. *empeiria* – хист, уміння) [Plat. Gorg. 462b], вважає софістику викривленням мистецтва законодавства, а риторику – викривленням правосуддя [Plat. Gorg. 465c]. Ці думки Сократа хоч і сповнені критики, проте в них вбачається, що в його часи красномовство вже мислилося як мистецтво, невіддільне від змагального судочинства. То що ж таке *інвенція* в риторичі? Під поняттям *інвенції* (від лат. *inventio* – винахід) розуміють першу частину риторичного канону, яка є етапом *підготовки* до публічного виступу, коли визначається загальна тема й *концепція* виступу, ставляться проблеми, які стоятимуть перед мовцем в ході виступу, пропонуються варіанти їхнього творчого вирішення, видобуваються матеріали для виступу тощо. Вперше у такому значенні латинський термін *inventio* почав уживати давньоримський оратор Цицерон

[Herrick, 2021, p. 10]. Якщо *інвенцію* можна мислити як початок або ж *винахід у риторичі*, відповідно *риторична інвенція політики* буде *винаходом політики за допомогою риторичних методів*, а *реінвенція політики* тоді має мислитися перш за все як перевідкриття політики в риторичі і риторичі в політиці. Політичне перевідкриття риторичі має означати перевідкриття мистецтва публічного красномовства у його політичному аспекті – як мистецтва, спрямованого на публічну політичну взаємодію. Чимало сучасних дослідників класичної риторичі чітко пов'язують розвиток саме цього «вільного» мистецтва (*liberal art*) із розбудовою демократичної громадянської спільноти [Hogan, 1998; Gish, 2006; Herrick, 2021, p. 21].

Однак що саме ми збираємося риторично винаходити? Спробуємо дещо прояснити значення терміну «політика». В українській мові склалася традиція вживати слово «політика» на позначення двох дещо різних понять, які в англійській традиції відомі під двома окремими термінами:

- 1) *politics* – власне *політична діяльність*, пов'язана зі *змаганням* (агоном) за владу;
- 2) *policy* – діяльність, пов'язана перш за все з *управлінням* в тій чи іншій галузі; принципово неважливо, мова йде про управління державою чи бізнесом.

На наш погляд, привчання суспільства до нездатності розрізняти між політикою та бізнесом є стратегічно небезпечним не лише для політики, але й для риторичі як мистецтва. Знаний американський філолог-класик Джордж А. Кеннеді вказує у своїй «Історії риторичі» на традиції «усного вираження» й навіть «усної природи суспільства» як на засадничі константи, що сформували давньогрецьке суспільство, як таке, де царини політики й бізнесу чітко розрізнялися на рівні різниці між усним та писемним *мовленням*: «Зазвичай саме мистецтво слова робило політичну агітацію вдалою або ж ні. Подібно до цього, судова система також була усною... [...] Документів було обмаль. Письмовими були *ділові угоди* [англ. business contracts, – прим. і курсив М. Т.], але й про них вели переговори та забезпечували їх виконання завдяки аргументації віч-на-віч, а не завдяки тривалому листуванню» [Kennedy, 1963, p. 4]. Можемо зробити припущення, що саме усне мовлення мислилося греками як власне *політичне мовлення*, яке спиралося на мистецтво красномовства й переконання, тоді як писемне мовлення було мовою бізнесу й управління і до певної міри розглядалося як рабське, у порівнянні з вільним мистецтвом живого усного слова. Типовою ознакою змішування політики й управління в наш час є те, що більшість наших політичних висловлювань насправді є письмовими, далекими від живої усної мови. Навіть сама мова сьогодні регулюється системою *правопису* (себто правильного *письма*), і такий правопис, будучи офіційно затвердженим державним документом, так само є формою диктату писемного мовлення над усним. Вибірчий бюлетень, що представляє собою *надрукований та скопійований текст*, чи сучасна політична реклама як форма *текстового повідомлення, записаного та відтворюваного в різних медіа* – все це також нині є різноманітними прикладами диктату *писемної мови бізнесу*, озброєного рекламою, над мовою агоністичної політики – озброєної, винайденої, вимисленої та прикрашеної *лише* риторикою. Реклама є найкращим наочним виразником такої писемної (рабської) мови бізнесу, зорієнтованої не на мистецтво переконання (як і не на будь-яке високе, вільне мистецтво взагалі), а на якомога швидший продаж рекламованого бренду. З цієї точки зору, будь-яка пропаганда може розглядатися як найвищий імперіалістичний прояв реклами в усьому її відчуженому цинізмі: наприклад, пропаганда війни чи колоніального загарбання – це ніщо інше, як «ефективна» реклама воєнного / колоніального бізнесу. Дуже прикро, що досі побутує така тривіальна думка «фавстівської» людини модерну, ніби місце риторичної ефектності має посісти рекламна ефективність, адже нині «діло» важливіше за логос. Услід за В. К. Ч. Гатрі, який змушений був констатувати, що в наш час «місце риторичі зайняте рекламою» [Guthrie, 1971, p. 50], деякі сучасні дослідники б'ють на сполох, вказуючи на те, що в епоху «фейкових новин» і небачених медійних маніпуляцій масовою свідомістю виродження політичної риторичі в політичну рекламу призводить до відвертого тріумфу *антиполітики* [Scardigno, & Mininni, 2019] чи того, що інші називають терміном *unpolitics*, маючи на увазі не просто *неполітику* чи заперечення політики, а таку новітню (не)політику,

яка, будучи вкорінена в популізмі, формується всупереч усталеній політиці істеблішменту [Robinson, 2023]. Провідниками новітньої (не)політики стають представники великого бізнесу та високих технологій, і таке нечуване раніше об'єднання високих технологій із технологіями політичними вреспі може призвести до появи химерної «антиполітичної машини», яка замінить собою справжню політику [Venugopal, 2022]. З нашої точки зору, антиполітичність сучасних маніпуляцій громадською свідомістю вкорінена саме в бізнесі, в управлінні, а отже в антириториці й загальному антагонізмі – у войовничій боротьбі проти агону з боку сучасних антиполітиків-управлінців.

Очевидно, що поняття «управління» (яке передбачає підтримку статус-кво) протилежне поняттю «змагання» (яке ґрунтується на допустимому порушенні статус-кво), тож політику-як-управління можна позначити як антагоніста до політики-як-змагання. На протигагу англословної традиції, яка чітко розрізняє категорії «політичного» й «управлінського», в українській мові про ці дещо різні поняття ми говоримо омонімічно. Зауважимо, що така ситуація характерна не лише для української мови; для прикладу, подібне нерозрізнення між політикою й управлінням можемо спостерігати зокрема у французькій мові [Кассен, 2009, с. 310]. При всіх відмінностях та деталях, поняття *politics* та *polisy* об'єднані у нас під одним словом «політика». Однак, в нашій статті ми звернемо увагу саме на *політику як змагання (а не війну) за владу*, тобто розглянемо політику саме в агоністичному сенсі.

«Політика» – таку назву має трактат Арістотеля; в оригіналі це множинна форма *ta politika* від слова *politikon*, «політичне». Арістотель визначає людину як «істоту політичну» [Arist. Pol. 1253a], чітко прив'язуючи її до *полісу*, де людина може повноцінно існувати у своїй власній *людській* якості. Для Арістотеля бути в *полісі* значить бути людяним, тоді як перебування поза межами *полісу* (не обтяжене зовнішнім примусом) свідчить про те, що істота знаходиться поза межами людяності: «хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, – той в розумовому відношенні надлюдина, або нелюд [...] така людина за своєю природою охоплена бажанням воювати» [Arist. Pol. 1253a]. В українському перекладі грецьке *apolis* подане як «той, що живе поза державою», хоч точніше було б говорити саме про того, хто живе *без полісу*, оскільки поняття «держави» в сучасному розумінні не надто точно виражає всієї складності античного поняття *polis*. Цікаво, що *аполітичне* існування Арістотель чітко пов'язує з войовничістю, протиставляючи цьому войовничому, нелюдському стану *політичну істоту*, яка, за цією логікою, не охоплена бажанням війни (*polemos*). Таким чином, *Арістотель розглядає війну як аполітичне явище*, що не може бути людською справою, як і взагалі будь-яка аполітичність (життя без полісу) не може бути ознакою людини. Важливо підкреслити, що Арістотель протиставляє риторику її «супротивниці» – діалектиці [Arist. Rh. 1354a]: риторика тут мислиться перш за все як *політичне* мистецтво, себто мистецтво, яке виникає в полісі та існує заради розквіту полісного життя завдяки агоністичній конкуренції ідей, тоді як діалектика – мистецтво *полеміки* (войовничої антагоністичної суперечки). Метод діалектики ґрунтується на різкому зіставленні контрастних протилежностей, тоді як політика як частина агоністичної культури передбачає змагання рівноцінних між собою супротивників (яких, до того ж, може бути не лише два, а й значно більше). Тут простежується глибока різниця між політичним змаганням і аполітичною полемікою, а *діалектика* як полемічне мистецтво *виявляється аполітичною*. З цієї позиції, політика, яка мислиться саме як *politics*, тобто як змагання (агон) за владу (приз), має визначатися в агоністичних термінах риторики, а не в антагоністичних термінах аполітичної діалектики, яка, будучи полемічним *ант-агоністом* політики, виступає й *проти агону* як такого.

Звернувшись до етимології слів *polis* і *polemos*, побачимо, що між ними можна встановити деякі спільні риси. Слово *polis* етимологічно походить від протоіндоевропейського кореня, що означає «фортецю», «укріплення». У давньогрецькій мові поняття *polis* було близьким до сучасного поняття *цитадель* («город», себто огорожене осереддя полісу), однак мало ще й додаткові значення *країни* та *громадянської спільноти* [Liddell,

& Scott, 1940]. В історичному сенсі, *поліс* – це особливий громадсько-політичний *стан суспільства*, а отже дещо більше, ніж просто фортеця (акрополь), яка була лише частиною полісу, його верхнім «градом» [Кассен, 2009, с. 307]. У слова *полемос* куди більш запутане походження, ймовіріше за все це слово має певну спорідненість з грецьким дієсловом *pelemizō*, серед значень якого, зокрема, «вдаряти, трясти, змушувати тремтіти» [Beekes, & van Beek, 2010, р. 1218]. Тут напрошуються порівняння з українським дієсловом «полохати», у сенсі «наводити страх». Обидва слова, *поліс* і *полемос*, мають не лише схожі корені, але й подібні «епічні» форми: *ptolis* / *ptolemos*. Судячи за все, *ptolemos* має певні етимологічні зв'язки з *ptolis* [Beekes, & van Beek, 2010, р. 1218], що дозволяє зробити припущення, що *полемос* є чимось на кшталт *зворотного боку полісу*. Якщо десь і розгортається діалектична полеміка, то це відбувається саме в точці зіткнення між полісним (політичним) і полемічним (а-політичним) як між двома протилежними топосами, що конституують собою діалектику (за аналогією з категоріями Буття й не-Буття).

Отже, ми отримуємо картину, згідно з якою існує певний стан міста-фортеці, що його можна позначити як *політичний топос*. В середині цього топосу розгортаються *мирні політичні процеси*, що не пов'язані з полемікою. За межами захисних кордонів полісу розташований *аполітичний (полемічний) топос*, себто територія війни, де розгортаються *воєнні аполітичні процеси*, що мають вираження в полеміці. Аполітична полеміка полохає поліс війною. Поліс відповідає на це, *захисаючись* як «град» (фр. *cit  *, англ. *city*), себто як *грумада* і як *фортеця* одночасно. Тут простежується радикальна й руйнівна функція аполітичного (полемічного), тоді як функція політичного (агонального) радше консервативна, що корелює з аристотелівською ідеєю того, що метою політичної діяльності має бути не лише спільне благо всіх учасників громади, а й щастя кожного з них. Якщо звернутися до психоаналітичних категорій, то можна простежити зв'язок полісної політики з категорією «свідомого», що принагідно до нашого контексту сполучається з поняттям «просвіченого» як такого, що *виявлене в світлі публічності*. Поліс захищається не лише як фортифікаційна споруда (грец. *asty*, *acropolis*), але і як громада. Так само поліс захищає не лише фортецю, але й громаду, яка самим своїм існуванням уже претендує на те, аби вийти за межі фортеці. Діалектична роль фортифікації (в її жорсткій бінарній опозиції до аполітичного, позаполісного простору) доповнюється складною агонально-агористичною (себто: політичною) роллю громади, яка здатна сама виробити антидоти проти войовничого несвідомого, не проявленого в світлі публічності.

Отже, *підбиваючи підсумки*, зауважимо, що для того, аби рухатися далі на шляху розбудови нового проєкту політичної філософії (що разом з тим буде й чимось на кшталт «вічного повернення» до витоків політики), маємо зосередити увагу на *двох* принципових висновках нашого дослідження, які стають явними, виходячи з класичного аристотелівського протиставлення *риторики* й *діалектики*.

По-перше, ми маємо навчитися *постійно винаходити риторику в політиці, а політику в риториці, мислячи їхню реінвенцію як взаємообмін*. Постулюючи необхідність ідеалістичного «перевинайдення політики», ми тим самим дещо знецінюємо політичний *винахід* як такий. Будь-яке революційне перевинайдення так чи інакше мислиться в радикально-модерністській парадигмі докорінної переробки того, що вже є в наявності, з його знеціненням і негациєю. Таке перевинайдення мало би відбутися раз і назавжди як одномоментний акт здійснення всієї повноти *священної історії*. Натомість, мислити політику як винахід означає бачити її безкінечний креативний і евристичний потенціал, а отже й розуміти, що політика може сама себе безкінечно віднаходити кожен раз по-новому, але за тієї умови, що матиме місце справді агоністичний перетин поглядів, носії яких матимуть змогу промовляти за себе – подавати *власний* голос. Повертаючись до вищенаведених думок Бадью, бачимо знецінювання ним цієї самої *подачі голосу*, оскільки радикальне «перевинайдення політики» Бадью протиставляє «голосуванню», яке, на його думку, давно дискредитоване сучасними політичними елітами: «голосувати – це всього лише підсилювати одну з консервативних орієнтацій наявної системи [...] голосування, зведене

до свого реального змісту, є церемонією, що деполітизує людей», – радикально констатує французький філософ [Бадью, 2017]. Звучить як слушна думка, адже стандартна процедура «голосування» в сучасних демократіях дуже сильно нагадує те, що Р. Барт свого часу назвав «квантифікацією якості» (в Бартовій термінології це одна з характерних риторичних фігур «правого міфу») [Barthes, 1957, р. 228]: кількість виборчих бюлетенів, достатня для того, аби певний кандидат був обраним, підміняє якість самого вибору. Крім того, легко помітити, що між виборцями й кандидатами існує певна *риторична нерівність*: кандидати в сучасних умовах є шоуменами і як правило добре навчені мистецтву публічного красномовства, тоді як переважна більшість виборців – ні. Отже сучасні вибори важко назвати голосуванням у сенсі саме подачі *власного* голосу виборцем, оскільки мова йде радше про делегування голосу тому з кандидатів, чие артикульоване мовлення вважатиметься кращим риторичним репрезентантом кволого й нечутного голосу конкретного виборця, знеособленого («квантифікованого», в термінах Р. Барта), завдяки ототожненню з виборчим бюлетенем. Продовжуючи мислити в Бартовій парадигмі, наголосимо, що для розвитку справді демократичної політичної культури, не варто ні толерувати «правий міф» химерного, знеособленого «голосування», ні протиставляти йому так само цілком химерний «лівий міф» радикального «перевинайдення», який своїм наслідком матиме деструкцію політики в аполітичній полеміці. Якщо ми хочемо розбудовувати саме *агоністичну політику*, а не підкидати дрова в багаття її полемічного антагоніста, ми маємо усвідомити нагальну необхідність розвитку публічного *народного красномовства*. Риторичний винахід політики неможливо мислити без політичного винаходу риторики: мистецтво красномовства має розпрощатися з темними сторінками власного софістичного спадку, тобто перестати бути занадто елітарним, тим паче, якщо ця «елітарність» вимірюється, за старою софістичною звичкою, виключно квантифікованими показниками, як то сума плати за навчання. Завдяки широкому розвитку народного красномовства поступ до демократії мислитиметься не як череда дискретних розривів, а як постійне винахідництво, яке спиратиметься на креативність народного генія.

По-друге, ми маємо чітко вказати *риториці й діалектиці* на їхні власні місця й задачі, обмеживши взаємне поглинання й нерозрізнення між ними. Свідченням кризи комунікативної теорії є те, що ця теорія загалом здатна відповідати на суто *політичні* виклики, однак виявляється принципово нездатною відповісти на такий *аполітичний* виклик, як війна в Європі. Свого часу розгром нацизму й фашизму був перемогою над силами, які *прагнули зробити полемос політичним*. Кінець II світової війни означав нове утвердження *політики* на противагу *полемосу*, який був відкинутий європейськими інтелектуалами на маргінес уваги, адже ніколи не був і не міг бути осмислений як власне політична категорія. Нинішня пастка європейської «політики страху» [Бистрицький, & Ситніченко, 2022, с. 68], на нашу думку, є пасткою *новітньої політизації полемосу*. В цій ситуації як ніколи актуальним видається вже згадуване класичне положення Арістотеля, згідно з яким *аполітичність полемосу* вказує на *надлюдину* (героя, божество) чи на *нелюда* (звіра, бестію). З урахуванням цього *полемос* має мислитися не в політичних (власне людських, людяних) категоріях, а в таких, що виходять поза обмеження людяності полісу, себто в аполітичних категоріях: надлюдського – священного, нелюдського – демонічного. Саме така класична концепція *полемосу*, яка в засадничих підвалинах є релігійною, була витіснена на маргінес в епоху секулярного просвітництва, однак вона знов повертається до нас, а ми до неї в цю трагічну постсекулярну добу. Тож ми маємо заново навчитися й не боятися *говорити про війну як про релігійне явище*, застосовуючи при цьому інструменти вже не політичної, а перш за все релігійної критики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арістотель. *Політика* / пер. з давньогрецьк. О. Кислюка. Київ: Основи, 2005. 238 с.
 Бадью А. *Століття* / пер. з франц. А. Рєпи. Львів: Кальварія; Київ: Ніка-Центр, 2014. 304 с.

Бадью А. Голосувати чи перевинайти політику? [Електронний ресурс] *Спільне*, 20.04.2017. URL: <https://commons.com.ua/en/golosuvati-chi-perevinajti-politiku/> (дата звернення: 14.07.2024)

Бистрицький Є., Ситніченко Л. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 2022, №3. С. 64–82. <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.064>

Кассен Б. (Ред.) *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Том 1*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 576 с.

Лютин Т. Критика ідеології: соціокультурний вимір (М. Штірнер, К. Маркс, Ф. Ніцше, З. Фройд). *Наукові записки НаУКМА. Том 180. Філософія та релігієзнавство*, 2016. С. 36–44.

Платон. *Діалоги*. Київ: Основи, 1999. 395 с.

Aristotle. *Rhetoric. Aristotle in 23 Volumes, Vol. 22* / transl. by J. H. Freese. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926. [Електронний ресурс]. Perseus Digital Library. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0060> (дата звернення: 17.07.2024)

Barthes R. *Mythologies*. Paris: Seuil, 1957, 239 p.

Beck U., Giddens A., & Lash S. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1994. 228 p.

Beck U. *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order* / transl. by M. Ritter. Cambridge, UK: Polity Press, 1997. 216 p.

Beekes R., & van Beek L. *Etymological Dictionary of Greek. Volume I*. Leiden, Boston: Brill, 2010. 1808 p.

Farrar C. *The Origins of Democratic Thinking: The Invention of Politics in Classical Athens*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1988. 312 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511552489>

Finley, M. I. *Democracy Ancient and Modern*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1985. 208 p. <https://doi.org/10.36019/9780813566719>

Gish D. *The Liberal Art of Classical Rhetoric: Greek Origins, Roman Appropriation, Humanist Revival*, 2006. [Електронний ресурс]. URL: https://www.academia.edu/100928469/The_Liberal_Art_of_Classical_Rhetoric (дата звернення: 26.07.2023)

Golob T., Makarovic M. Meta-Reflexivity as a Way toward Responsible and Sustainable Behavior. *Sustainability* 2022. 14. P. 51-92. <https://doi.org/10.3390/su14095192>

Guthrie W. K. C. *The Sophists*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1971. 356 p.

Habermas U., Derrida J. February 15, or What binds Europeans together: a plea for a common foreign policy, beginning in the core of Europe / transl. by M. Pensky. *Constellations*, 2003, Vol. 10, N. 3, 291–297. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.00333>

Herrick J. A. *The history and theory of rhetoric: an introduction*. New York, NY: Routledge, 2021. <https://doi.org/10.4324/9781003000198>

Hogan M. J. *Rhetoric and Community: Studies in Unity and Fragmentation*. Columbia, SC: University of South Carolina Press, 1998. 315 p.

Kennedy G. A. *History of Rhetoric, Vol. 1: The Art of Persuasion in Greece*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963. 364 p. <https://doi.org/10.1515/9781400875726>

Liddell H. G., Scott R. *A Greek-English Lexicon* / revised and augmented throughout by Sir H. S. Jones, with the assistance of R. McKenzie. [Електронний ресурс]. Oxford: Clarendon Press. 1940. Perseus Digital Library. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0057%3Aentry%3Dpo%2Fflis> (дата звернення: 26.07.2024)

Robinson E. The Politics of Unpolitics. *The Political Quarterly*. 2023. Vol. 94. №2. April/June. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.13270>

Scardigno R., Mininni G. The Rhetoric Side of Fake News: A New Weapon for Anti-Politics? *World Futures: The Journal of General Evolution*. 2019. 76 (1), P. 1–20. <https://doi.org/10.1080/02604027.2019.1703158>

Venugopal R. Can the anti-politics machine be dismantled? *New political economy*, 2022, 27 (6), pp. 1–15. <https://doi.org/10.1080/13563467.2022.2045926>

Yermolenko V. Europe's two hearts. [Електронний ресурс]. *Eurozine*, 15.08.2023. URL: <https://www.eurozine.com/europes-two-hearts/> (дата звернення: 15.07.2023).

Трачук Микита Сергійович

аспірант, філософський факультет

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: nickone1997@proton.me

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2558-3819>

Стаття надійшла до редакції: 28.07.2024

Схвалено до друку: 21.09.2024

INVENTION OF POLITICS: BETWEEN AGONISTIC RHETORIC AND POLEMICAL DIALECTIC

Trachuk Mykyta S.

PhD Student, Faculty of Philosophy

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine

E-mail: nickone1997@proton.me

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2558-3819>

ABSTRACT

The article presents an attempt at a philosophical analysis of the rhetorical origins of politics in an inseparable relationship with the political value of rhetoric. The author examines some contemporary projects of “reinventing politics” (especially in the actual Ukrainian context), describing them as phenomena of the overreflection of modernity, or secondary reflection of modernity. After postmodern criticism, the development of communication theory, and the complexive theoretical constructions of theorists of the Second (“reflexive”) Modern, contemporary political philosophy, apparently, has not been able to recover from the modern catastrophes of the XXth century, because contemporary theorists of new/other modern(s) continue to follow the same beaten paths of modernist philosophizing, where various reconstructions and “reinventions” are worth much more than the actual value of invention. Starting from the visualized opposition of agonistic and polemical culture, the author offers his own project of thinking about politics as a rhetorical invention, that's open to endless creative modifications, in its opposition to polemics (as a belligerent dispute), which is seen as an apolitical and antagonistic phenomenon to politics. The political state of society, where the city-fortress and the city-community intersect, is considered as a kind of special political topos as a place where enlightened consciousness is concentrated, in its dialectical relationship with the belligerent anxiety of polemos (as with the sacred unconscious, pushed to the margins in the course of enlightenment secularization). Drawing on Aristotle's ideas, the author develops a critique of war as a phenomenon opposed to the principles of endless political invention, which should be based on developed popular eloquence. The phenomenon of fascization of European societies in the twentieth century is interpreted as an attempt to destroy politics through the politicization of polemics. In order to protect against such relapses of the apolitical, the author proposes to develop a new political theory in which democratic politics would be closely linked to rhetoric and reinvent itself in it, developing the traditions of popular eloquence (as an opportunity for everyone to speak in their own voice). It is proposed to think of political rhetoric as an art of multiple variations, while dialectic (as an art that pits clear binary polemical oppositions of being-non-being and good-evil against each other) should finally leave politics alone. In opposition to politics as a rhetorical invention, polemos appears as a manifestation of apolitical dialectic, and therefore the study of the phenomenon of war requires going far beyond politics to the non-political realm, where mostly religious issues matter, not political ones.

Keywords: *rhetorical invention of politics, political rhetorics, apolitical dialectics, overreflexion of modernity, polis, agon and polemos.*

REFERENCES

- Aristotle (2005). *Politics* / transl. by O. Kysliuk. Kyiv: Osnovy. 238 p. [In Ukrainian].
- Badiou, A. (2014). *Century* / transl. by A. Riepa. Lviv: Kalvaria; Kyiv: Nika-Tsentr. 304 p. [In Ukrainian].
- Badiou, A. (2017). To vote or to reinvent politics? / transl. by A. Riepa. *Commons*, 20.04. Retrieved from: <https://commons.com.ua/en/golosuvati-chi-perevinajti-politiku/> [In Ukrainian].
- Bystriytsky, Y., & Sytnichenko, L. (2022). Philosophy and discourse of war: Conflict of worlds as a limit of the theory of communication by Urgan Habermas. *Filosofska Dumka*, (3), 64—82. <https://doi.org/10.15407/fd2022.03.064> [In Ukrainian].
- Cassin, B. (Ed.) (2009). *European dictionary of philosophies: Lexicon of untranslatables. Vol. 1*. Kyiv: DUKH I LITERA. 576 p. [In Ukrainian].
- Liuty, T. (2016). Critics of ideology: sociocultural dimension (M. Stirner, K. Marx, F. Nietzsche, S. Freud). *NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies*, Vol. 180, pp. 36—44. [In Ukrainian].
- Plato (1999). *Dialogues*. Kyiv: Osnovy. 395 p. [In Ukrainian].
- Aristotle (1926). *Rhetoric. Aristotle in 23 Volumes, Vol. 22* / transl. by J. H. Freese. Cambridge: Harvard University Press. Retrieved from Perseus Digital Library: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0060>
- Barthes, R. (1957). *Mythologies*. [In French]. Paris: Seuil. 239 p.
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford, CA: Stanford University Press. 228 p.
- Beck, U. (1997). *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order* / transl. by M. Ritter. Cambridge, UK: Polity Press. 216 p.
- Beekes, R., & van Beek, L. (2010). *Etymological Dictionary of Greek. Volume I*. Leiden, Boston: Brill. 1808 p.
- Farrar, C. (1988). *The Origins of Democratic Thinking: The Invention of Politics in Classical Athens*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 312 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511552489>
- Finley, M. I. (1985). *Democracy Ancient and Modern*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press. 208 p. <https://doi.org/10.36019/9780813566719>
- Gish, D. (2006). *The Liberal Art of Classical Rhetoric: Greek Origins, Roman Appropriation, Humanist Revival*. Retrieved from: https://www.academia.edu/100928469/The_Liberal_Art_of_Classical_Rhetoric
- Golob T., Makarovic M. (2022). Meta-Reflexivity as a Way toward Responsible and Sustainable Behavior. *Sustainability*, 14, 5192. <https://doi.org/10.3390/su14095192>
- Guthrie W. K. C. (1971). *The Sophists*. Cambridge, UK: Cambridge University Press. 356 p.
- Habermas, U., & Derrida, J. (2003). February 15, or What binds Europeans together: a plea for a common foreign policy, beginning in the core of Europe / transl. by M. Pensky. *Constellations*, Vol. 10, N. 3, 291—297. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.00333>
- Herrick, J. A. (2021). *The history and theory of rhetoric: an introduction*. New York, NY: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003000198>
- Hogan, M. J. (1998). *Rhetoric and Community: Studies in Unity and Fragmentation*. Columbia, SC: University of South Carolina Press. 315 p.
- Kennedy G. A. (1963). *History of Rhetoric, Vol. 1: The Art of Persuasion in Greece*. Princeton, NJ: Princeton University Press. 364 p. <https://doi.org/10.1515/9781400875726>
- Robinson E. (2023). The Politics of Unpolitics. *The Political Quarterly*, Vol. 94, N. 2, April/June. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.13270>
- Scardigno R., Mininni G. (2019). The Rhetoric Side of Fake News: A New Weapon for Anti-Politics? *World Futures: The Journal of General Evolution*, 76 (1), pp. 1—20. <https://doi.org/10.1080/02604027.2019.1703158>

- Venugopal R. (2022). Can the anti-politics machine be dismantled? *New political economy*, 27 (6), pp. 1–15. <https://doi.org/10.1080/13563467.2022.2045926>
- Yermolenko, V. (2023). Europe's two hearts. *Eurozine*, 15.08. Retrieved from: <https://www.eurozine.com/europes-two-hearts/>.

Article arrived: 28.07.2024

Accepted: 21.09.2024

Як цитувати: Трачук, М. (2024). ВІНАХІД ПОЛІТИКИ: МІЖ АГОНІСТИЧНОЮ РИТОРИКОЮ ТА ПОЛЕМІЧНОЮ ДІАЛЕКТИКОЮ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 97-110. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-08>

In cites: Trachuk, M. (2024). INVENTION OF POLITICS: BETWEEN AGONISTIC RHETORIC AND POLEMICAL DIALECTIC. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 97-110. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-08> [In Ukrainian]

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ВІЙНИ У СУЧАСНОМУ ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРІ

В статті розглядається концепт «війна» та його вербалізація в сучасному цифровому просторі. Одним з інструментів в цьому процесі є риторика як спосіб аргументації, переконання та будування реальності. Через складність цифрового просту, авторка проводить розмежування між «вербалізацією» та «візуалізацією», які обидві беруть участь у будуванні реальності. Концептуалізація війни в сучасному українському просторі не можлива без символізації, яка відбувається у всіх формах і форматах. Аналізуючи символічні фігури, авторка наголошує на їх ролі у формуванні громадської думки, створенні образу України на глобальному рівні та сприйнятті війни загалом. Авторка звертає увагу на кілька ключових символів, що набули широкого розголосу під час російсько-української війни: "Кіборги", "Да Вінчі", "Привид Києва", полк "Азов", бійці острова Зміїний, пес Патрон та інші. У статті обґрунтовується думка, що символи відіграють важливу роль у риторичній війні, оскільки вони здатні концентрувати в собі складні емоційні та ідеологічні послання, сприяючи об'єднанню суспільства та формуванню національної ідентичності. Фотографія, кінематограф, музика, політичні промови, відеоролики, соціальні мережі, книги – усе потрапляє у риторичне поле та вербалізує, візуалізує символи війни. Проведений авторкою аналіз дозволяє встановити, що у сучасних умовах риторично ці символи будуються за двома модусами: етосом та пафосом, а розум, шляхетність і вчинки створюють прихильність народу. Риторичні трансформації та стратегії, якими оперують при вербалізації війни, мають потужний вплив на суспільну свідомість.

Ключові слова: *риторика, війна, комунікація, медіа, семіотика, пропаганда, політика, інформаційна безпека, цифровізація, візуалізація.*

Риторика ще ніколи не була так трансформована, дуалістична та розповсюджена, як у сьогоденні. Частково до цього причетний великий процес цифровізації. Потужні інструменти медіації (телебачення, Інтернет, соціальні мережі) створили інше, відмінне буття для існування людини. А разом із тим, вони створили простір (та дали можливість) для «конструювання реальності» та маніпуляції. Риторика завжди була дуалістичним інструментом: від створення пафосних промов, захисту власної думки до простого введення в оману людей, приховування істини та маніпуляції, нехтуючи етичними категоріями. Риторичні прийоми та стратегії стають інструментами пропаганди, там, де свідомо є викривлення реальності, а цифровий простір дає безліч каналів для її розповсюдження.

У пропаганди завжди велика сегментація аудиторії, дуже часто вона не обмежується виключно однією групою. Так, з однієї сторони можуть лунати повідомлення: на власне населення, окуповані території, сусідні країни та весь світ. І саме вона створює наративи, приводи та аргументи для розв'язання війни.

Останні 10 років в Україні не просто актуалізувався, а став буттям концепт «війни», «концепт як соціокультурно маркований, вербалізований сенс, репрезентований мовними засобами вираження в ментальних одиницях, які формують загальнонаціональну асоціативно-вербальну павутину» [Маслова, 2023]. Він складається з індивідуальних і біполярних концептів: ворог / захисник, життя / смерть, свобода / окупація, біль, страх, патріотизм. Усі ці концепти вербалізуються та візуалізуються через мову, іконографіку та загальні риторичні наративи. Цифровий простір став ареною для риторичних дій, але ми можемо виокремити позитивні образи та символи в концепті «війни» та подати їх як альтернативу пропаганді.

Візуальна та вербальна складові у поєднанні з етикою реалізуються у процесі символізації. Саме образи та символи, які стоять на чолі суспільства є показниками етичних норм і цінностей, є прикладами для виховання поколінь, а також дають потужний емоційний підйом. Отже, метою нашої роботи є дослідити вербалізацію концепту «війна» крізь символи сучасної російсько-української війни.

Сучасний науковий простір достатньо наповнений зарубіжною та вітчизняною літературою на тему риторики, але проблематика війни в Україні не достатньо висвітлена через незавершений процес. Першоджерелом у вивченні риторики (як теоретичної так і практичної складової) є «Риторика» Арістотеля та діалог Платона «Горгій». До вітчизняних дослідників риторики ми можемо віднести: Н. Попову, Я. Артеменко, А. Артеменко, Я. Андріянову та ін. Роботи Н. Поповой Н. і Я. Артеменко використовуються при аналізі риторики як інструменту для «конструювання реальності». Тему символізму у вітчизняному просторі досліджувала О. Астапова-Вязміна. Символи війни крізь фотографію вивчали: М. Юноша та О. Косюк. «Міфологію війни» досліджувала О. Смержевська. С. Триколенко та І. Єлісєєв розглядали питання війни крізь сприйняття українських митців. Lilach Sagiv та Shalom H. Schwartz узагальнили дослідження щодо формування цінностей в різних культурах. К. Близнюк і С. Мельник розглядали асоціативний аспект терміну «герой».

24 лютого 2022 року – каталізатор у бутті українського народу, який створив динамічний розвиток національних, культурних, політичних трансформаційних процесів. Війна – явище однозначне із неоднозначними емоціями. З одного боку – це біль та страждання, а разом з цим, відчуття патріотизму та героїзму.

«Війна» як концепт є складним явищем. «У смисловому вмісті концепту війна є квазікомпоненти – складники, які є, безсумнівно, оманливим. Це неправдиве трактування, розуміння сутності явища, перебільшення чи, навпаки, применшення його ролі, навіть певна сакралізація. Стосовно війни – це її героїзація, романтизація (оромантнення) [Огар, 2019]. Війна є біполярним явищем, бо захисника не буде без ворога / нападника, героя – без героїчного вчинку. Так само війна є і суто індивідуальною історією, наповненою болем і стражданням, так і колективним явищем, яке буде закарбоване в колективну пам'ять. Воно є настільки травмованим явищем, що після свого завершення є явищем сакральним. А головне, що концепт війни транслюється одразу декількома агентами. Так, А. Огар виділяє наступні категорії: письменників, журналістів, пересічних українців (очевидців подій) та військових [Огар, 2019]. На нашу думку, буде доречним віднести до першої категорії не тільки письменників, а й поетів, музикантів, фотомитців, художників та інших діячів культури. Бо усі ці митці під впливом емоцій вербалізують та візуалізують концепт війни, що може бути репрезентацією індивідуальної та колективної болі. Але важливим є підкреслення саме досвіду військових, «учасників війни, думка яких, попри свій суб'єктивізм – або саме через нього – є найоб'єктивнішою, найбільш повно презентує концепт, унаймає ті його сторони, які невідомі іншим, бо ними не переживалися» [Огар, 2019]. Але у даній роботі ми приділяємо увагу не спогадам чи суб'єктивним думкам, а репрезентації війни.

Уточнення потребують два близьких, але різних за своїм механізмом процеси: «вербалізації» та «візуалізації». Вербалізація – це вираження словами. «Вербалізований концепт може бути виражений лексичними, фразеологічними одиницями, тропеїчними конструкціями, усними й письмовими текстами, навіть етикетними формулами й відповідними тактиками мовної поведінки, зокрема й невербальними знаками» [Маслова, 2023]. Візуалізація відсилає нас до об'єктивного зображення речі, концепту, ідеї. Візуалізація – це дублювання концепту в іконічному знаку і тим самим відносить нас до невербального закарбування концепту. Але якщо брати цифровий простір, ми не можемо стверджувати, що ці процеси відбуваються окремо. Безумовно, від виду медіа, інструменту залежить передача інформації, але дуже часто, та ж сама ідея, той самий символ мають два канали передачі. Відтак, вербалізація може відбуватися в газетних текстах, а паралельно дублюватися в відеоролику, рекламі, фільмі.

«Візуалізація будь-якого символу функціонує у сфері ідеї зображення, комунікативного ефекту зображення та мети зображення. Останнє, маючи свою граматику, впливає на формування сприйняття предмета, існуючи у відношенні між власне знаками, між знаком і предметом, між знаком та ідеєю про предмет, між знаком і діями людей, між комунікантами у горизонталі використання знаку, формуючи багаторівневу структуру значень» [Астапова-Вязьміна, 2022, с. 4]. Риторика у цьому полі взаємозв'язків займає місце інструмента для досягання певного комунікативного ефекту за рахунок риторичних прийомів, стратегем і риторичного аналізу. Не дивлячись на те, що риторика переважно є «текстовим» явищем, у добу цифрового (інформаційного суспільства) вона набуває нового візуального значення, що посилює ефект щодо будування необхідної реальності та формування у населення певних наративів.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що процес риторичної вербалізації символів війни відбувається на декількох рівнях: політичному, інформаційному та мистецькому. Наприклад, це може бути: фотографія, кінематограф, мурали, пісні, перейменування вулиць, скверів і парків, випуск монет тощо.

Важливим питанням у вербалізації концепту «війна» є «військова риторика», яка найчастіше постає у двох амплуа: перше – використання риторики самими військовими у спілкуванні з військовими, роблячи офіційні заяви (як частина професіоналізму), а друге – використання риторики під час війни задля захисту населення. Я. Андріянова приходить до думки, що «військова риторика об'єднує систему правил побудови мовного впливу, що реалізуються не тільки як суто технічні вимоги до комунікативних якостей мовлення: стислості, точності, сили голосу тощо, але й більш загальних підходів до відповідності мовлення вимогам військової діяльності» [Андріянова, 2023]. На наш погляд, сьогодні будь-який меседж України зумовлений воєнним буттям, тому суто політична промова, витвір мистецтва тощо, автоматично стає у поле «військової риторики». Будь-який комунікативний акт, створений під впливом війни, є суто військовим. Згадуючи Арістотеля, риторика не належить до конкретного напрямку, вона є спільним надбанням. Тому, вона так само є інструментом для комунікативного акту.

У війни є обличчя, є плюралізм візуальних образів. Фотографія у контексті соціально-політичних подій сьогодення є інструментом фіксації «обличчя війни», є інструментом передачі правдивої (чи «маніпулятивної реальності»), але одночасно, може залишатися видом мистецтва, здатного закарбувати та передати емоції, ідеї та стан. І якщо «війна, формуючи контекст семіотичної істинності, існує у площині просторово-часових відносин, що дозволяє чітко окреслювати знакову систему, яку вона формує», то фотографія фіксує цей стан [Астапова-Вязьміна, 2022]. Фотографія існує у контексті та часовому просторі. М. Юноша та О. Косюк у дослідженні фотографії під час війни фіксують «контекст часу». Так, звичайні котики викликають неабияке задоволення у людей і багато позитивних емоцій і своїм існуванням вписуються у сучасний контекст. І в одному просторі можуть існувати і котики, і фотографії війни, а світлини військових з котиками можуть бути окремим видом контенту (як демонстрація доброти військових, так і славнозвісне порівняння «ЗСУ котики») [Юноша, Красюк, 2021].

«Війна не має унікальних рис, національностей чи народностей» [Юноша, Красюк, 2021, с. 182], оскільки емоції усіх війн однакові від болю до розпачу, наслідки війни однакові від зруйнованих будівель до смертей. І за стільки століть у війні (з моменту створення фотографії) вже сформовані свої символи війни. Наприклад, як «солдат, який годує собаку», як людина сидить перед великим зламаним будинком, або як лежить дитяча іграшка на фоні руйнувань [Юноша, Красюк, 2021]. Саме тому, через таку символічність можна не зрозуміти, у якій саме країні зроблена ця фотографія. Такі символи є загальними, не конкретними та масовими, але у контексті нашої роботи ми звернемося до фотографії як фіксації «обличчя», як створення конкретного символу. Наприклад, відомий портрет «Привида Києва». І хоча вже відомо, що це ціла ескадрилья, фотографія льотчика у шоломі стала візуальним зображенням «Привида Києва». Саме образ із цього портрета став

джерелом для постерів до неіснуючого фільму, муралів, його друкували на одязі та на листівках. Розповсюдження легенди (новини, блогери, меми в соціальних мережах) + візуал + загадковість створює відчуття супергероїзму та підйому. Також «обличчям війни» є командир батальйону «Вовки Да Вінчі» Дмитро Коцюбайло з позивним «Да Вінчі». «Недаремно Президент назвав Дмитра, який повернувся до рідного дому на щиті, людиною-символом, «одним із тих, чия особиста історія, характер, сміливість навіки стали історією, характером і сміливістю України» [Лисак, 2024, с. 432]. Досліджуючи питання війни крізь мистецтво, С. Триколенко та А. Єлісєєв доходять висновку, що в сучасній російсько-українській війні «в образах героїв минулих часів постають герої сучасності – військові, політики, волонтери» [Триколенко, 2023]. Наприклад, Борис Джонсон був втілений в образі козака Мамай.

Протилежним інструментом до візуалізації війни (на відміну від фотографії) є неологізми, словотворення та мова загалом. «Мова – явище не статичне» [Огар, 2019] і саме в ній ми бачимо трансформативні процеси в свідомості українців. Починаючи від звичайних термінів для війни як «ворог», до нових словотворень, як «раписти».

Так «ворог» у свідомості українців виявляється через бінарну опозицію. [Близнюк, 2023]. Ворог пізнається через захисника, а захисник не може існувати без ворога.

Таке найменування у риторичному дискурсі може бути проявом: ампліфікації, ярлика, елокуції. Додатково це може бути «градацією», коли замість ворога чи руських (за національною ознакою), вороги визначаються як раписти. Колективна пам'ять ще пам'ятає Другу світову війну: фашистів і нацистів. У процесі порівняння дій німців під час Другої Світової війни та руських у 2022-му році виникла аналогія. З тієї ж причини, росія не називає війну війною, а спеціальною воєнною операцією.

У контексті запропонованої проблематики іншими прикладами вербалізації війни можуть бути гасла. «Вірю в ЗСУ» – неофіційне гасло українців, яке розповсюдилось від проголошення в масмедіа до друкування на футболках. О. Смержевська у своїй роботі «Міфологія війни» порівнює це гасло із «мантрою» [Смержевська, 2022], яка може знаходити своє візуальне відображення у мистецтві і бути проявом аристотелівського пафосу. Цікавим прикладом може бути висловлювання: «Руський воєнний корабель іди...». Попри те, що воно містить ненормативну лексику, фраза стала легендарною. З одного боку, фраза належить конкретній людині, але візуально яку ніхто не бачив. Тільки після звільнення з полону, стало відомо, що вона належить українському військовослужбовцю Роману Валентиновичу Грибову. Але одночасно вона стала узагальненням захисників острова Зміїний. Ця фраза стала підводкою перед Гімном України на національному телебаченні, цитована президентом під час новорічної привітальної промови, багато вживана звичайними громадянами й стала «крилатою». А головне, що вона стала вербалізацією непокірності українського народу.

«Мовні засоби створюють «можливий» або «прийнятний новий світ», який, своєю чергою, модифікує ідентичність людини». Але така риторична вербалізація має носити загальний характер, бути у полі маскультури. І в такому масовому руслі змінюється ідентичність кожної окремої людини. Наприклад, «культура, яка нас оточує, є критичним контекстом, який формує розвиток особистих цінностей і їх вираження» [Sagiv, 2022]. «Цінності – це когнітивні уявлення основних мотивацій як цілей, до яких слід прагнути. Люди впорядковують свої цінності в ієрархії важливості, яка виражає їхні пріоритети цінностей» [Sagiv, 2022]. І саме через цінності ми приймаємо ті чи ті рішення в контексті повсякденного дискурсу. Ми даємо оціночне судження про світ через власні цінності, які формуються через культуру та суспільство.

Одним із перших символів війни з 2014 року є «Кіборги». «Кіборги» – українські військові, які у 2014-2015 роках героїчно захищали Донецький аеропорт імені Сергія Прокоф'єва. Термін «Кіборги» означає вид біологічних організмів, які будуються з заліза та металу, мають у собі елемент технологічності. Це і вербально і візуально автоматично ставить їх у позицію сильних, незламних і войовничих особистостей. Тож літературні

мовні засоби (асоціації, метафори та порівняння) підійшли під захисників аеропорту, що потім закріпилися в українській культурі як неологізми. Саме внутрішні характеристики захисників (сила, незламність, мужність) порівняні з кіборгами. Далі героїчність закріпилася у вербалізації у створенні фільму, поштових марках, монетах, книгах і навіть коміксах. Окрім неологізму візуально це закріпилося у символі – диспетчерської вежі в аеропорту.

12-та бригада спеціального призначення «Азов» (2014 р. полк Азов) відома не тільки в Україні, але і за її межами. Найвідомішим подвигом є оборона Маріуполя та «Азовсталі». Вербалізація війни, її риторична та візуальна складові добре представлена фотознімками Дмитра Козацького з позивним «Орест». Фотографія «Світло переможе» у 2022 р. стала відомою на весь світ, навіть увійшла до списку «100 найкращих фотографій 2022 року» за версією журналу «Time». Інші портрети побратимів Дмитра також стали легендарними, показуючи життя та стан військових на металургійному комбінаті «Азовсталь». У цьому випадку це фіксування життя, фіксування обличчя, фіксування війни. «Азовці» і вербально, і не вербально стали символом мужності та незламності.

Але також вони стали об'єктом пропаганди росії. Символіка «Азова», їх ритуали та любов українців привернули увагу пропагандистів, що методично займалися перекрученням правдивої інформації та «створенням своєї реальності». Утворюється герменевтична проблематика із істинністю інтерпретування та аргументації. Наприклад, у російській літературі та масмедіа полк «Азов» постає як «известная неонацистская организация Украины», чію діяльність досліджують з 2014 року. Або 22 вересня «День пам'яті полеглих побратимів» називають «сатанинським обрядом».

Іншим прикладом вербалізації і візуалізації війни можна вважати пса Патрона. Універсальний образ для дорослих та дітей. Популярність в соціальних мережах, лекції для дітей, зустрічі з відомими людьми, прототип іграшок, герой мультсеріалу, герой пісень та книжок, пес Патрон асоціюється з добром під час страшної війни.

Запропонована нами тема багатогранна й складна, а матеріальна база для аналізу поповнюється із великою швидкістю. І поки триває війна, цифровий та фізичний простір будуть поповнюватися новими символами, прикладами, героями, а концепт війни дедалі буде ускладнюватися. Але якщо піддавати узагальненню усі зазначені символи війни з точки зору класичної аристотелівської риторики, вони будуються переважно на двох модусах: етос і пафос. «Етос» – базується на авторитеті. «Пафос» – базується на емоціях [Aristotle's, 2019]. Довіра народу до них складається із головних етичних елементів: прихильність, розум і добродійні вчинки. «Argumentum ad ignorantiam» у вербалізації війни полишені сенсу, бо символи фізично реальні, візуально представлені, тримаються на реальних вчинках. Риторика як інструмент створення реальності впливає на цілі покоління, формуючи конкретні особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Андріянова О. Особливості військової риторики. *Grail of Science*. 2023. № 29. С. 259–261. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.07.2023.042>.

Астапова-Вязьміна О. Політичні переживання ілюстрації війни: синтагматичний аналіз візуальних символів. *Epistemological Studies in Philosophy Social and Political Sciences*. 2022. № 5(1). С. 3–10. DOI: <https://doi.org/10.15421/342201>

Близнюк К., Мельник С. Концепт герой в умовах війни: асоціативний аспект. *Закарпатські філологічні студії*. 2023. Т. 1, № 28. С. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.28.1.5>.

Лисак В., Попадинець М. Особливості формування націоцентричного світогляду українця-патріота лінгвопсихологічними засобами. *Scientific Research: Theoretical Foundations and Practical Applications*. 2024. С. 431–433. URL: https://isu-conference.com/wp-content/uploads/2024/01/Scientific_research_theoretical_foundations_and_practical_applications.pdf

Огар А. Вербалізація концепту війна в сучасному художньому дискурсі. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2019. С. 38-47 DOI: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2019.177323>

Маслова Ю. Вербалізація концептів війна, мир, жінка, чоловік у газетному дискурсі України у воєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. 2023. № 85(17), С. 71–77. URL: <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/download/3804/3450/6485>.

Сморжевська О. Міфологія війни: мистецькі образи та смисли. *Українознавчий альманах*. 2022. № 30. С. 108–114. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.15>

Триколенко С., Єлісєєв І. Війна очима українських митців - знакові образи і новітня символіка. *Сталий розвиток авіаційної структури України*. 2023. С. 285–300. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-312-8-11>

Юноша М., Красюк О. Фотопортрет як обличчя війни. *Innovative areas of solving problems of science and practice* : Міжнар. науково-практ. конф., м. Осло, 8 листоп. 2021 р. 2021. С. 179–183. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/11/Innovative-areas-of-solving-problems-of-science-and-practice.pdf>.

Aristotle's. *Art of Rhetoric*. trans. Robert C. Bartlett. University of Chicago Press. 2019. 288 p.

Sagiv L., Schwartz S. Personal Values Across Cultures. *Annual Review of Psychology*. 2022. VOL. 73(1). Pp. 517–546. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-020821-125100>.

Ткаченко Валерія Вікторівна

аспірантка, філософський факультет

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: lerok.t@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7135-6659>

Стаття надійшла до редакції: 24.08.2024

Схвалено до друку: 22.10.2024

VERBALIZATION OF WAR IN THE MODERN DIGITAL SPACE

Tkachenko Valeriia V.

PhD Student, Faculty of Philosophy

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine

E-mail: lerok.t@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7135-6659>

ABSTRACT

The research conducted by the author is framed within the concept of "war" and its verbalization in the modern digital space. One of the tools in this process is rhetoric, as a means of argumentation, persuasion, and reality construction. Due to the complexity of the digital space, the author distinguishes between "verbalization" and "visualization," both of which participate in the construction of reality. The conceptualization of war in the modern Ukrainian context is impossible without symbolization, which occurs in all forms and formats. Analyzing symbolic figures, the author emphasizes their role in shaping public opinion, creating Ukraine's image on a global level, and the overall perception of the war. The author highlights several key symbols that have gained wide recognition during the Russo-Ukrainian war: "Cyborgs," "Da Vinci," "Ghost of Kyiv," the Azov Regiment, the defenders of Snake Island, the dog Patron, and others. The article argues that symbols play a crucial role in the rhetoric of war, as they are capable of concentrating complex emotional and ideological messages, contributing to the unification of society and the formation of national identity. Photography, cinema, music, political speeches, videos, social media, books – all fall into the rhetorical field and verbalize, visualize the symbols of war. The analysis conducted by the author establishes that in modern conditions, these symbols are rhetorically

constructed according to two modes: ethos and pathos, and reason, nobility, and deeds create the people's allegiance. The rhetorical transformations and strategies used in the verbalization of war have a powerful impact on public consciousness.

Keywords: *rhetoric, war, communication, media, semiotics, propaganda, politics, information security, digitalization, visualization.*

REFERENCES

- Andriyanova, O. (2023). Features of military rhetoric. *Grail of Science*, (29), pp. 259–261. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.07.07.2023.042> (In Ukrainian)
- Astapova-Vyazmina, O. I. (2022). Political experience of war illustration: a syntagmatic analysis of visual symbols. *Epistemological Studies in Philosophy Social and Political Sciences*, 5(1), pp. 3–10. DOI: <https://doi.org/10.15421/342201> (In Ukrainian)
- Bliznyuk, K., & Melnyk, S. (2023). The concept of hero in wartime: associative aspect. *Transcarpathian philological studies*, 1(28), pp. 28–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.28.1.5> (In Ukrainian)
- Lysak, V., & Popadynets, M. (2024). Features of the formation of the national-centric worldview of a Ukrainian by linguistic and psychological means. In *Scientific Research: Theoretical Foundations and Practical Applications*. pp. 431–433. URL: https://isu-conference.com/wp-content/uploads/2024/01/Scientific_research_theoretical_foundations_and_practical_applications.pdf (In Ukrainian)
- Maslova, Y. (2023). Verbalisation of the concepts of war, peace, woman, man in the newspaper discourse of ukraine in the wartime period. *Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy: Philology Series*, 85(17), pp. 71–77. URL: <https://journals.oa.edu.ua/Philology/article/download/3804/3450/6485>.
- Ogar, A. (2019). Verbalisation of the concept of war in contemporary artistic discourse. *Native word in the ethnocultural dimension*. pp. 38–47 DOI: <https://doi.org/10.24919/2411-4758.2019.177323> (In Ukrainian)
- Smorzhevskaya, O. (2022). Mythology of war: artistic images and meanings. *Ukrainian Studies Almanac*, (30), pp. 108–114. DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.15> (In Ukrainian)
- Trykolenko, S., & Eliseev, I. (2023). War through the eyes of ukrainian artists - iconic images and modern symbolism. *Sustainable development of aviation infrastructure of ukraine*, pp. 285–300. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-312-8-11> (In Ukrainian)
- Yunosha, M., & Krasiuk, O. (2024). Photographic portrait as a face of war. In *innovative areas of solving problems of science and practice*. International Scientific and Practical Conference, Oslo, November 8, 2021. 2021. pp. 179–183. URL: <https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/11/Innovative-areas-of-solving-problems-of-science-and-practice.pdf>. (In Ukrainian).
- Aristotle's (2019) *Art of Rhetoric*. trans. Robert C. Bartlett. *University of Chicago Press*.
- Sagiv, L., & Schwartz, S. H. (2022). Personal Values Across Cultures. *Annual Review of Psychology*, 73(1), pp. 517–546. <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-020821-125100>

Article arrived: 24.05.2024

Accepted: 12.08.2024

Як цитувати: Ткаченко, В. (2024). ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ВІЙНИ У СУЧАСНОМУ ЦИФРОВОМУ ПРОСТОРИ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 111–117. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-09>

In cites: Tkachenko, V. (2024). VERBALIZATION OF WAR IN THE MODERN DIGITAL SPACE. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 111–117. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-09> [In Ukrainian]

“ПОГЛЯД” ІНШОГО ТА КСЕНОФОБІЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ РОЗШУКИ СУТНОСТІ ПРИСТРІТУ

Феномен “пристріту”, широко поширений у багатьох культурах і соціальних групах, вже досліджували з різних боків, але філософське значення цього явища залишається недостатньо вивченим. Метою поточного дослідження було визначення джерел в людській психіці та соціальних структурах, які роблять віру в пристріт можливою і, ба більше, універсальною для різних культур. Дослідження базувалося на феноменологічному підході з використанням елементів структуралістського та герменевтичного підходів. В ході дослідження було визначено, що людство завжди пов’язувало пристріт зі “злим оком Іншого”, і “погляд Іншого” вже є досить вивченим у феноменологічному дискурсі. З цього боку, розглянуті концепції Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті, Ж.-П. Сартра, М. Бубера. Феноменологічна концепція “Погляду” (The Look) була розширена структуралістами, передусім, М. Фуко. Саме він увів у філософський дискурс поняття “The Gaze” (також Погляд) і проаналізував його соціальні моделі (“паноптикум”) та наслідки для людини (діалектика суб’єктизації та об’єктизації). Також були розглянуті концепції психоаналітиків клейніанського спрямування, які пов’язані з параноїдно-шизоїдною позицією, а отже і з “втечею-боротьбою” зі злим Іншим. Визначено, що страх перед пристрітом є універсальною рисою людської психіки, що пов’язаний з процесами контейнерування власних психічних елементів у умовного Іншого. Визначено п’ять гіпотетичних джерел, що впливають на виникнення віри у пристріт і ксенофобних ідеологем. Чотири з них визначені як ключові. Дослідження привносить до соціальної філософії та філософської антропології нове розуміння феномену пристріту і може бути використане для подальших досліджень у галузі філософії, історії емоцій тощо.

Ключові слова: Паноптикум, расизм, сексизм, гомофобія, тривога, апотропей.

Пристріт (або ж зурочення) – поширений об’єкт дослідження в історії медицини, культурології, антропології, психології. Його вивчення дозволяє значно більше зрозуміти специфіку магічного мислення людей, а також вплив цього магічного мислення на культуру та поведінку. Однак, саме філософські дослідження пристріту зустрічаються вкрай рідко. Хоча, це й є суттєвою прогалиною, яку треба заповнити, бо феномен пристріту здатний багато нам розповісти про феноменологічний зв’язок суб’єкта з Іншим, острах перед ним, а, відповідно, і про формування ксенофобних ідеологем на фундаменті цього остраху.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що десакралізація світу, процеси глобалізації, діалог культур – все це не ліквідувало глибинні підсвідомі страхи людей. Підтвердження цьому ми бачимо в поширенні ксенофобних ідеологій: сексизму, расизму та інших. І, що навіть більш важливо – в збільшенні кількості згадок про ксенофобні ідеології в самому дискурсі. Ксенофобію критикують, ксенофобію поширюють, ксенофобію вивчають – все це вказує на її принципове значення для постмодерної людини.

Для того, щоб більше зрозуміти, чим саме на глибинних психологічних та соціальних рівнях є ксенофобія, треба дослідити конкретні практики ненависті до Іншого та захисту від цього іншого. Ці практики, щоб ми могли припустити їх універсальність, повинні бути поширені серед усього людства, а також повинні зберігатися та наслідуватися від епохи до епохи. Звісно, припустимою є наявність культурних особливостей реалізації цих практик та певна їх історична трансформація. Такою практикою є апотропейна магія (захисна магія), яка й спрямована на те, щоб надати суб’єкту захист від пристріту, “злого ока”.

Страх перед Іншим з первісних часів проявлявся у різних формах. Частково він був продиктований об’єктивними чинниками, такими як турбота первісної людини про свою

безпеку, яка дійсно могла постраждати через будь-кого незнайомого. Частково ж, ми маємо справу не так з ксенофобним страхом, як з ксенофобною тривогою. Тобто, первісні люди носили амулети для захисту від “злого ока” загалом, а не для захисту від конкретних об’єктивних загроз. Стати жертвою пристріту можна було в будь-який момент.

Концепт “погляду” (The Gaze) у феноменологічному дискурсі досліджували В. Rudolf, R. Bernasconi та інші. Дослідження сучасних форм функціонування норм “погляду Іншого”, включно з соціальним та мистецьким простором, проводили N. Stock, C. Holligan, S. Wigorts Yngvesson, N. Bryson, J. M. Esquirol та інші.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що раніше дослідники не проводили історіографічного розбору філософських текстів у пошуках прихованих психологічних та соціально-структурних причин виникнення віри у пристріт. Також встановлено зв’язок між вірою у пристріт і формуванням ксенофобних ідеологій, як і виникнення емоційного фону, що завжди прихований за цими ідеологічними конструкціями. **Робоча гіпотеза** дослідження полягає в тому, що широко поширена у світових культурах віра у пристрітах пов’язана з тим, що у філософському дискурсі отримало назву “Погляд Іншого” та є його джерелом.

Дослідження проводилось в межах герменевтичного підходу, використовуючи інструментарій інтерпретації для роботи з різними вимірами трактовки того, чим на антропологічному рівні може бути “погляд Іншого” та як це пов’язано з феноменами пристріту та ксенофобних ідеологій. Були додані також елементи структуралістського й феноменологічного підходів. Систематизація результатів відбувалася з використанням системного та функціонального аналізу. На основі проаналізованих філософських текстів висувалися гіпотези про те, чому феномен пристріту в різних культурах так міцно символічно пов’язаний саме з образом ока чи погляду Іншого.

Погляд Іншого був вперше проблематизований у феноменологічному дискурсі хоча, звісно, паростки цієї теми наявні й у класичній філософії. Самі філософські засади для формулювання проблеми “іншості” та Іншого виникли одночасно з картезіанською філософією – гостро поставивши питання про “Я”, Р. Декарт дотично опинився і перед необхідністю торкатися у дослідженнях сутності “Не-Я”, яка сама по собі вже є певний “Інший”. Бінарна опозиція між ego та alter-ego надовго зайняла одне з панівних місць у європейській, а пізніше і світовій, філософії. Також схожі мотиви зустрічаються у діалектиці раба та пана Г. В. Ф. Гегеля, пізніше – у К. Маркса. Уся гносеологічна та онтологічна проблематика зі стародавніх часів так чи інакше торкалася теми свідомості іншої людини, хоча б у роздумах про соліпсизм. В поточному дослідженні, однак, будуть розглянуті виключно неklasичні рецепції, бо лише в них проблема “погляду Іншого” виводиться за гносеологічно-онтологічні межі та концептуалізується у зв’язку з більш ширшим колом соціальних та антропологічних проблем.

Досліджуючи людську свідомість та сутність суб’єкта, Е. Гуссерль прийшов до висновку, що суб’єкт не є якоюсь сакральною сутністю, що демаркована від оточуючого світу. Навпаки, суб’єкт і зміст його свідомості конструюється ззовні. Переважно, завдяки впливу інших суб’єктів, свідомість яким приписується суб’єктом через їх фізичну та поведінкову тотожність самому суб’єкту. Спільний ментальний (а врешті-решт і культурний) простір, який створюється цими суб’єктами, робить їх один до одного ближче, а також впливає на них, Гуссерль назвав “інтерсуб’єктивним простором”. Ще одне важливе поняття з його словника – це “життєвий світ”, тобто набір сталих і звичних зв’язків, які обмежують уявлення суб’єкта про буття, обмежують його розуміння того, що він називає світом.

Загальний шлях від ego до Іншого (alter-ego) Гуссерль описує у “Картезіанських медитаціях” наступним чином [Гуссерль, 2021, с. 192]:

1. Спочатку Інший сприймається загалом. Цей етап можна назвати “етапом узагальненості Іншого”. Він сприймається виключно як фізичне тіло. Однак, за Гуссерлем, це тіло відразу сприймається “живим”, бо зовнішній вигляд цього тіла

нагадує про свій власний зовнішній вигляд, раніше побачений у дзеркалі. Однак суб'єкт все ще не робить висновків про те, що у цього фізичного тіла обов'язково є ментальне життя. Це з'являється хіба що як передчуття.

2. Наступний крок – це психологічний перенос. Свій внутрішній світ переноситься на особу, зовнішній вигляд якої нагадує суб'єкту його власне фізичне тіло. Стає можливою емпатія, переживання психологічного стану Іншого. Однак, ця емпатія ще занадто сильно залежить від обмеженості того, що ми знаємо про себе. Сприйняти Іншого, як повноцінно Іншого, все ще для суб'єкта не є можливим.

3. Далі йде конструювання об'єктивного світу, в якому лише й була можлива ця зустріч двох суб'єктів, що мають своє власне ментальне життя. Без контексту, “життєвого світу”, сприймати внутрішній світ Іншого неможливо. Якщо контекст ускладнений тим, що ми з іншим суб'єктом з різних “життєвих світів”, тоді, звісно, ускладнюється і справжня емпатія. Тож на третьому кроці суб'єкт оцінює контекст зустрічі з Іншим.

4. Лише після перших трьох кроків інший суб'єкт визнається самодостатньою, цілісною особою, що разом з нами існує у просторі та часі. Виникає розуміння, що просто перенести в цю особу елементи власного психічного життя не є достатнім для того, щоб цю особу зрозуміти та передбачити її поведінку.

5. Останній крок – формування повноцінної інтерсуб'єктивності. На цьому етапі суб'єкта вже турбує не тільки те, ким є інша особа і чи є в неї ментальне життя. Певним чином вже працює емпатія, і суб'єкт починає скоріш уявляти себе в очах цього Іншого. Сприйняття Іншим нашої поведінки, наших слів і нашого зовнішнього вигляду стає активним елементом нашого власного психічного життя.

Іншим феноменологом, який звернув увагу на фундаментальне значення “погляду Іншого” на конструювання суб'єктності, був М. Мерло-Понті. Будь-якого суб'єкта він описує як “буття-в-світі”, тобто те, що принципово відкрите до зовнішніх впливів, конструюється ними та здійснює зворотній вплив на цю оточуючу його дійсність [Мерло-Понті, 2001, с. 32]. Тобто, французький філософ змінює акценти. Його вже цікавить не стільки свідомість суб'єкта, як це було у випадку з Гуссерлем, скільки суб'єктність людини в усій її повноті: тіло, психіка, соціальні практики.

І Гуссерля, і Мерло-Понті об'єднує специфічна форма боротьби з “об'єктивацією” не лише інших суб'єктів, але й оточуючого світу загалом. Обидва філософи визнають, що жага об'єктивувати світ – це природне прагнення людини, але, воно не дає нам побачити світ і його елементи такими, якими вони є насправді. Щоб дістатися ближче до істини, варто розглядати світ, як поле нашого досвіду, а не як об'єкт нашого спостереження [Rudolf, 1999, p. 106].

Поняття “The Look”, яке близьке за значенням до “The Gaze” увів у дискурс Ж.-П. Сартр. Французький філософ продовжив доводити, що людська суб'єктивність не є якоюсь чіткою демаркуючою лінією, яка відділяє суб'єкта від світу. Навпаки, зв'язок між людьми є вкрай тісним і, інколи, не очевидним та непомітним на перший погляд. Людська суб'єктивність формується не сама по собі й не завдяки виключній волі самої особи. Суб'єктність формується “під наглядом Іншого”. Коли людина починає формувати картину того, як вона виглядає в очах Іншого, тоді-то й створюється особистий стиль, модель поведінки та навіть модель мислення. Як пише він у праці “Буття і Ніщо”: “Інший є невідворотним посередником, що поєднує мене зі мною самим; я соромлюся, яким я є для Іншого” [Сартр, 2001, с. 177].

Французький філософ робив акцент саме на засуджуючому та нерозуміючому погляді Іншого – саме його вважав базовим у людській комунікації. Можливість справжньої близькості припускав, але залишав її під великим сумнівом, а також вважав, що якщо вона і можлива, то лише на короткий проміжок часу, в “ідеальному моменті”. Головна ж емоція (а у випадку філософії Ж.-П. Сартра це навіть екзистенціал), яку переживає людина під поглядом Іншого – це сором. Фактично, він каже про неспівпадіння ідеального,

фантазійного Я та я реального, втіленого у конкретному тілі. Сором, для французького філософа *“по своїй природі виявляється зізнанням. Я визнаю, що є таким, яким мене баче інший”* [Сартр, 2001, с. 177]. Погляд Іншого, отже, з його точки зору, змушує нас зізнатися в тому, які ми є насправді. Це зізнання і перед самим Іншим, і, що навіть важливіше, перед самим собою; погляд Іншого повертає до реальності. В цьому положенні з Ж.-П. Сартром погоджуються і деякі сучасні дослідники [Silva, 2024, р. 72].

Однак, це лише один з можливих сценаріїв, бо *“повернення до Реальності”* в цьому випадку є достатньо умовним. Контакт з поглядом Іншого не лише повертає нас до нас самих, але й додає до цього реального образу частку фантазійного образу – образу, який привноситься фантазією чи когнітивною похибкою цього Іншого. Цитуючи Ж.-П. Сартра: *“Таким чином, Інший не лише відкрив те, чим я був: він конституював мене по новому типу буття, яке повинно підтримувати нові якості, так як воно не могло би знайти собі місце в Для-себе: і навіть якщо б хотілося надати мені тіло, цілком конституйоване, перед тим, як це тіло було б для інших, мою вульгарність чи незручність не змогли б помістити туди в потенції, так як вони є значеннями і, як такі, вони підносять тіло і відразу відсилають до свідка, здатного їх зрозуміти, і до цілісності моєї людської реальності”* [Сартр, 2001, с. 177].

Цінність ідей Ж.-П. Сартра для досліджень ксенофобних ідеологій та відповідних емоцій, які за ним стоять, відмічають сучасні дослідники [Bernasconi, 1995, р. 220]. Ж.-П. Сартр детально розглянув механізми виникнення сорому, однак, це не єдина можлива реакція на Іншого. Є величезна кількість інших емоційних реакцій, які можна спостерігати в процесі зустрічі з Іншим: заздрість, страх, тривога, відчуття сприйняття та розуміння. Ці ж реакції, як і сором, можуть переслідувати людину навіть тоді, коли чіткий об'єкт, конкретний Інший, відсутній, а є лише несвідомо сконструйований фантазійний образ. Один з альтернативних підходів, який дозволяє більш широко подивитися на емоційну палітру взаємодії з Іншим, пропонує М. Бубер.

Іншими шляхами, але Бубер також доводив, що Я конструюється *“під поглядом Іншого”*. Він описував це, як зустріч Я і Ти. Це розрізнення, на думку філософа, виникає одночасно. Наше уявлення про Я виникає лише тоді, коли для нас вже є уявлення про Ти, тобто Іншого [Бубер, 2012, с. 23]. Однак, теорія Бубера скоріше є аргументом для того, щоб довести – страх перед Іншим доречний взагалі не там, де є інтерсуб'єктивність. Так, філософ наполягав, суб'єкт-об'єктні відносини та відносини *“Я-Ти”* – це абсолютно різні ситуації. В другому випадку виникає інтерсуб'єктивна площина, в якій два суб'єкти зустрічаються один з одним та виявляються відкритими до діалогу, взаємного контакту та спроб взаємного пізнання. Неконтрольовані ж проєкції та приписування Іншому якихось рис без формування цього контакту, на його думку, елемент суб'єкт-об'єктних відносин, де справжній контакт не відбувається. Це може надати підказку, чому наявність чіткого, конкретного об'єкту страху не обов'язкова у комплексі ксенофобних емоцій та ідеологем. Вони виникають ще до того, як з'явилась можливість сформувати взаємний зв'язок; погляд Іншого впливає на Іншого ще до першого контакту.

Всі вище описані концепції погляду Іншого, що відносились до феноменологічного руху, були лише наближенням до концепції *“The Gaze”*, яка була сформульована вже М. Фуко. *“Погляд”* у феноменологів – це все ж скоріше ситуація тет-а-тет, момент контакту двох суб'єктивностей і наслідки цього контакту. Фуко ж помітив, що об'єктивно існуючий Інший зовсім не є обов'язковим для того, щоб суб'єкт відчував тяжіння цього *“погляду”* над собою. Відчуття цього погляду визначено структурно соціальною системою; сама включеність людини у певний *“життєвий світ”* створює внутрішнє відчуття цього *“погляду”* і, відповідно, визначає його вплив на характер і вчинки цієї людини [Foucault, 1980, р. 31].

Посилюється вплив суспільного Погляду Інших (чи абстрактного Іншого) у сучасне технологічне століття. Так, дослідники вказують, що поширення камер спостереження посилює тиск на людську суб'єктність [Wigorts Yngvesson, 2015, р. 279]. Нестерпна потреба відповідати очікуванням Іншого стає ще більш директивною.

Особливо сильно це відчувається суб'єктами, які належать до культурних груп, що тривалий час потерпали від колоніалізму та, можливо, продовжують потерпати від неокolonіалізму [Kimaní, 2024, p. 11].

Одним з образів цього “погляду” М. Фуко називає “паноптикум” – ідею, на початку XIX століття сформульовану ще І. Бентамом. Вона полягала у створенні ідеальної в'язниці, яка б мала форму кола. У центрі цієї забудови повинна знаходитися величезна наглядова вежа, а усі приміщення, в яких знаходяться ув'язнені, повинні знаходитися навколо неї. З вежі можна роздивитися усе, що робиться в цих кімнатах, бо стіни скляні та легко проглядаються навіть з відстані. Однак, сам ув'язнений не міг би бачити нічого за межами своєї камери. На момент XIX століття технології ще не дозволяли здійснити один в один аналогічний задум, однак, сам цей образ був покладений у фундамент того, що пізніше Фуко назве “дисциплінарним суспільством” [Foucault, 1997, p. 40]. Саме володіння абсолютним поглядом є тією силою, що наділяє владою в межах концепції Фуко [Holligan, 1999, p. 147].

Ще більш давнє коріння ідеї “величезної надзорної вежі” можна знайти в міфології. Яскравим прикладом тут може бути Вавилонська вежа. Хоча головна ідея цього міфу інша, і скоріше стосується прагнення людства досягти абсолюту (у знаннях, умінях, організації тощо), однак, це не віддаляє її від ідеї паноптикуму. Для контрольованого розвитку необхідний нагляд, тож досягти цього абсолюту усім людством не є можливим без створення своєрідного паноптикуму. Це колективне прагнення досягти досконалості, разом з тими практиками, які для цього потрібні, і є джерелом формування відчуття “Погляду”, що постійно спрямований на конкретну людину.

Психоаналіз пропонує велику кількість підходів до інтерпретації “The Gaze”, хоча безпосередньо цю термінологію ніхто з психоаналітиків у Фуко не перейняв. Однією з найбільш пропрацьованих психоаналітичних концепцій є концепція “параноїдно-шизоїдної позиції” (PS), яка була запропонована М. Кляйн і поглиблена її учнями та послідовниками, наприклад, У. Р. Біоном. Також сучасні дослідження щодо поведінки дітей (а це один з найбільш специфічних і перспективних методів «кляйніанської школи») демонструють ту неймовірну важливість, яку має погляд матері на формування суб'єктності дитини, на її психічне здоров'я і склад характеру [Wildt, Rohlfing, 2024, p. 11].

Психічний світ людини, спираючись на термінологічний апарат Кляйн, наповнений “внутрішніми об'єктами”. Цей світ наповнюється завдяки контакту з реальними контактами в спільному “життєвому світі”. Образ цих об'єктів інтегрується у психіку людини і там, певною мірою, отримує власне життя, навіть якщо реальний об'єкт було втрачено (наприклад, він помер чи спілкування було з ним перерване). Специфіка функціонування цього об'єкту в психіці людини залежить, насамперед, від несвідомих фантазій [Klein, 2002, p. 52]. Є дві позиції, які може займати людська психіка, і в якій сюжети несвідомих фантазій отримують два різні вектори: депресивна та параноїдно-шизоїдна.

Депресивною позицією Кляйн називає стан психіки, коли внутрішні та зовнішні об'єкти сприймаються цілісно, як повноцінні особи, що мають свої негативні й позитивні риси / вчинки. Ця позиція, з одного боку, сприяє адекватному контакту з реальністю та зростанню людини над самою собою, своїми травмами та усталеними наративами несвідомих фантазій. З іншого боку, переносити депресивну позицію тривалий час людині важко. На це є декілька причин. Перша полягає в тому, що особа починає відчувати нестерпну провину перед об'єктом, який до цього був в насильницький спосіб розділений на два окремі об'єкти (поганий і гарний). Друга причина – контакт з реальністю, який є сильним у депресивній позиції, не дає людині відчуття абсолютної любові, прийняття та турботи. Всі гіперболізовані емоції та відчуття можливі виключно в параноїдно-шизоїдній позиції. Звісно, гіперболізованого страху, ненависті та заздрості у депресивній позиції немає також, але людині вкрай важко втриматися в цьому помірному стані, бо відсутність несвідомих фантазій про абсолютну любов і прийняття викликають

нестерпну тривогу та відчуття “емоційного голоду”. Отже, людина тісно чи іншою мірою вимушена повертатися до параноїдно-шизоїдної стадії та переживати пристрасті тих наративів, які продиктовані їй власними первісними травмами.

Сама по собі параноїдно-шизоїдна позиція – це ж, навпаки, стан психіки, коли об’єкти розпадаються на біполярні частини (погана та гарна), в результаті чого виникають “дивні об’єкти” [Bion, 1962, р. 80], що сформовані з дуже чудернацьких і діалектичних фантазійних конструкцій. Ця позиція, що зрозуміло вже з назви, поєднує в собі дві протилежні моделі поведінки “бий та біжи”. Параноя змушує лякатися “поганих об’єктів” і переслідувати “гарні об’єкти”, щоб отримати від них необхідний захист. Шизоїдна поведінка, навпаки, характеризується “завмиранням”, коли втеча від об’єктів неможлива, як і допомога гарного об’єкта сприймається як недосяжна. Людина в цій позиції відчуває багато емоцій, пристрастей, а її поведінка керується наративом, що був сформований несвідомими фантазіями.

Послідовники М. Кляйн, серед яких П. Рот, відмічали, що існує дві особливості параноїдно-шизоїдної позиції, які призводять до потенційних небезпек для людини, що перебуває у цьому стані. Перша особливість – це занадто тоталітарний характер внутрішнього наративу, який і формує екстремальну біполярність. Друга – це нездатність людини досягти справжньої біполярності, коли позитивне відгалужується від негативного [Roth, 2001, р. 42]. Все ж “дивні об’єкти” отримують у фантазійному вимірі таку дивну конструкцію, що одна їхня риса може бути одночасно і “гарною”, і “поганою”. Але конкретизувати свої суперечливі відчуття людина у параноїдно-шизоїдній позиції не може, тож і вимушена продовжувати одночасно любити і ненавидіти не просто один об’єкт, а й ті самі його характеристики чи вчинки. Мотивація для вчинків також роздвоюється, але не досягає повноцінного розділення. В параноїдно-шизоїдній позиції людина хоче зробити дві протилежні речі, але, як правило, не здатна зробити повноцінно жодну з них.

Усе, що було написано до цього моменту – це скоріше історіографічне дослідження проблематики Іншого та “погляду Іншого”, але ці концепції ще потрібно розглянути через призму феномену пристріту. Або ж сам феномен пристріту через призму концепцій “погляду Іншого” – це, насправді, двосторонній рух.

Показовим для нашого дослідження є те, що за феноменом “злого ока”, тобто пристріту, в різних культурах стоїть саме вірування про магічну силу погляду Іншого. Чомусь саме погляд Іншого викликає у людей страх зі стародавніх часів. Чому це так? Гіпотетично, за цим може стояти та сама емоція, яку описують сучасні дослідники, коли говорять про “чоловічий погляд”, “жіночий погляд”, “імперський погляд” тощо. Відчуття зовнішнього тиску на суб’єктивність.

Взагалі, символіка “злого ока” завжди пов’язана саме з цим тиском на суб’єктивність. Давайте згадаймо хоча б “Око Саурана” з трилогії “Володар перснів”. Велике полум’яне око, що контролює легіони орків і здатне “підглядати” за головним героєм, знайти, викрити та покарати його кожного разу, коли той надягає перстень влади. Аналогічну символіку бачимо у масонському (та й не лише масонському, бо цей символ отримав значно більше поширення) “всебачучому оці”.

З філософських концепцій, які були розглянуті, а також з самої символіки “злого ока” виходять п’ять гіпотез, які здатні пояснити сутність пристріту та його функціональне значення у психіці людини, соціальних процесах і культурі. Отже, визначимо перше гіпотетичне положення – погляд Іншого є тиском на суб’єктивність, тому й у різних культурах формується цей страх перед поглядом Іншого та практики спротиву цьому погляду, захисту від нього.

Тиск ззовні є лише одним поясненням, бо “зміст погляду”, як ми його розуміємо, все ж є тим, що породжується через вплив трьох джерел: власних проєкцій суб’єкта у цей погляд (те, що він контейнує у нього), об’єктивних причин для страху перед цим Іншим, і, третє джерело, інтерсуб’єктивної динаміки, яка безпосередньо не обмежується жодним з учасників цього контакту. Тож друга гіпотеза – це положення про те, що “погляд Іншого”

є контейнером, у який суб'єкт поміщає самодеструктивні проєкції. Те, що суб'єкту було нестерпно відчувати у відношенні до самого себе, те він приписує Іншому та його погляду.

Третя гіпотеза – “погляд Іншого” не є ні контейнером, ні тиском, а є феноменом, що виникає виключно у інтерсуб'єктивному просторі та, відповідно, його зміст і причини треба шукати не в соціальних структурах “Я-Вони”, а в діалогічних структурах “Я-Ти”.

На цьому не закінчується коло гіпотез. Важливим є не лише актор, що наділяє погляд смислом. І не лише джерело цього смислу. Слід також врахувати причини того, чому цей погляд є страшним і чим він загрожує. За цим критерієм маємо ще четверту та п'яту гіпотези. Четверта – страх з'являється через те, що погляд сприймається як знак, який попереджає про реальну небезпеку, яка має слідувати відразу після самого погляду. П'ята гіпотеза – “погляд Іншого” лякає, бо суб'єкт боїться щось відкрити йому, допустити Іншого до інтимної інформації, розповсюдження якої може зробити суб'єкта занадто вразливим.

Всі ці п'ять гіпотез не обов'язково взаємовиключні. Треба розглянути кожную з них та визначити, яке ж поєднання цих явищ викликає забобонний страх перед “поглядом Іншого”, а, далі, і перед самим Іншим, провокуючи формування ксенофобічних ідеологем (расизм, сексизм тощо).

Першою слід розглянути третю гіпотезу, яка стверджує, що “погляд Іншого” не має чіткого джерела в суб'єкті чи Іншому, а існує виключно в просторі інтерсуб'єктивності. Вона спростовується вже декількома рисами, що є характерними для апотропейної магії: необхідність постійної дії захисного амулету та відсутність чіткого об'єкта, який викликає страх. Інтерсуб'єктивний зв'язок формується в моменті і подальша його підтримка якщо і існує, то вже окремо в кожному з суб'єктів, завдяки інтеграції образів реальних об'єктів у психіку у вигляді “внутрішніх об'єктів”. Амулети ж, які з давніх часів були спрямовані на захист від Інших та їх “злого ока”, здебільшого діяли безперервно, і навіть тимчасова втрата амулету могла сприйматися зі страхом втрати безпечного середовища.

Аналогічна ж ситуація з відсутністю чіткого об'єкта, що викликає страх. Якщо б джерела страху перед “Поглядом Іншого” полягали в інтерсуб'єктивному вимірі, то було б реально завжди чітко вказати на той об'єкт, для захисту від якого потрібна апотропейна магія. Насправді ж цей об'єкт майже завжди не був визначений. Навіть амулети проти конкретного типу зла не мали такого поширення, як апотропеї універсальні. А якщо конкретний об'єкт і називався, то все ж сам цей образ залишався досить абстрактним і нематеріалізованим – як такий об'єкт обирали якогось конкретного біса, привида, бога чи іншу міфологічну сутність. Хоча одночасно з цим захисту потребували від конкретних “земних” проблем: хвороб, війн, фінансових складнощів, бездітності тощо.

З іншими чотирма гіпотезами складніше, бо кожна з них заслуговує на увагу. Для початку розберемо гіпотезу першу, яка наполягає, що страх перед поглядом Іншого виникає, бо цей погляд сприймається особою, як тиск на суб'єктивність, спробу змінити цього суб'єкта, підкорити своїм правилам і своєму баченню. Фактично ця гіпотеза співзвучна ідеї Ж.-П. Сартра, яку він вмістив у свій концепт “The Look” – погляд, що викликає сором за себе такого, який я справді є.

Відчуття цього сорому здатне викликати дві взаємовиключні реакції. Перша можлива реакція суб'єкта – це подолання сорому через психічне зростання, розвиток, акцентуація на покращенні себе самого, або ж, використовуючи термінологію Фуко, “турботу про себе”. Ця реакція можлива на депресивній позиції, в якій суб'єкт не гіперболізує критичне та зле наповнення “злого ока Іншого”. Інша ж можлива реакція більш характерна для параноїдно-шизоїдної позиції, і описується діями в моделі “бій-біжи”. Такий суб'єкт схильний до активних проєкцій, отже й вірогідність тривоги перед пристітом суттєво зростає.

Друга гіпотеза – це положення про те, що “погляд Іншого” є контейнером, у який суб'єкт поміщає самодеструктивні проєкції. Вона вже більше базується на тих психоаналітичних ідеях, які були розглянуті в цьому дослідженні раніше. Нестерпний стан у параноїдно-шизоїдній позиції, коли людина не може сама опрацювати власні

переживання, бо вони не формуються в біполярну структуру, але й не поєднуються у цілісний об'єкт, викликає необхідність перемістити ці переживання в іншу людину. Бажання суб'єкта руйнувати себе та Іншого, культивований драйв смерті, щоб знайти вихід, несвідомо поміщується у “внутрішній об'єкт”. Кожного разу, коли в “життєвому середовищі” зустрічається реальний об'єкт, який певними рисами пов'язаний з цим “внутрішнім об'єктом”, йому приписується те бажання та ті імпульси, які насправді є витісненою частиною самого суб'єкта.

Ця позиція є однією з найбільш поширених в психологічному дискурсі, коли ми кажемо про джерела ксенофобних ідеологій і почуттів, які за ними приховані. Дійсно, Інший може зовсім не переживати ті емоції та думки, які людина їй приписує. Чужинець завжди є зручним контейнером для того, щоб помістити в нього наші самодеструктивні переживання. Про Іншого відомо замало, він залишається пустим образом, який можна наповнювати тим, чим хочеться. Навіть більше, він є аналогом у зовнішньому світі нашого “внутрішнього спостерігача”, який виключений з активного психічного життя внутрішніх об'єктів, спостерігає за ними та тими імпульсами, які вони провокують. Цей внутрішній спостерігач виконує роль судді, який дає моральну (та інші) оцінку. На цьому принципі й працює “політика Погляду” в загальносоціальному аспекті цієї проблематики [Simonetti, 2024, p. 322].

Пристріт в значній мірі викликаний проєктивними механізмами. Переживання наявності внутрішнього спостерігача переноситься на окрему групу людей чи на світ в цілому, і вони починають відігравати роль потенційних злодіїв у нашому психічному житті. Логічно, що апотропеї використовуються заобов'язаними людьми протягом усього часу, бо вони мають справу з собою (та з частинами себе, що були витіснені) постійно, тож і захист від своєї “темної частини”, яка була перенесена у абстрактного чи конкретного Іншого, потрібен постійно. Однак, навряд цим обмежується сутність пристріту, бо в тому складному емоційному переплетенні, яке за ним ховається, є місце і реальним причинам для тривоги, і речі, що не пов'язані напряду з небезпекою.

Четверта – страх з'являється через те, що погляд сприймається як знак, який попереджає про реальну небезпеку, яка повинна йти відразу після самого погляду. Ця гіпотеза доводиться також тим, що відношення людей до пристріту варто точніше назвати тривогою, а не страхом. Людина переживає у зв'язку з пристрітом не так жах чи страх, як постійне відчуття дискомфорту та тривоги, що справжнє джерело небезпеки так і не буде помічене, але встигне зробити свої шкідливі речі. Тож, це тривога, а не страх, і сутність її є соматичною не менш, ніж психічною. На цю “соматизацію” переживань під Поглядом Іншого вказують деякі дослідники, наприклад, З. Лі [Li, 2024, p. 119]. Погляд Іншого демонструє людині, що на неї звернула увагу особа, яка є чужинцем, і мотиви та внутрішній стан якої не є зовсім зрозумілими. Відтак, все ж, умови паноптикуму є такими, що об'єктивно лякають, і викликано це справжньою відсутністю приватності, а не лише проєкціями та іншими психічними механізмами [Stock, 2024, p. 534].

Звісно, списувати страх / тривогу перед Іншим виключно на ксенофобію та хибні інстинкти було б однобічним висновком. Звісно, будь-який Інший завжди приховує в собі потенційну небезпеку. Це і конкретна фізична небезпека для нашого здоров'я та майна (ми ніколи не знаємо, наскільки Інший живе за заповідями та слідує нашому законодавству), і ментальна небезпека

П'ята гіпотеза – “погляд Іншого” лякає, бо суб'єкт боїться щось показати йому, відкрити доступ до утаєного, того, що може поставити цілісність і безпеку суб'єкта під питання, якщо Інший дізнається про це. Ця гіпотеза є певним поєднанням першої (бо спостереження є також типом тиску на суб'єктивність і спроби порушити її цілісність, “звернутися у середину, до сакральної та інтимної частини”) та другої, бо страх спостереження може бути результатом проєкції та контейнерування у Іншого власного бажання “підглядати”, знати те, що приховано Іншим. Ця пізнавальна сила “Погляду Іншого” помітна у взаємодії з витворами мистецтва, з якими існує зв'язок взаємного

спостереження, принаймні, на рівні відчуттів [Bryson, 1984, p. 220]. Аналогічний пізнавальний вимір Погляду Іншого помітний і в науковій чи філософській практиці [Esquirol, 2017, p. 143].

Найбільш універсальною та всеохоплюючою на цей момент дослідження виглядає друга гіпотеза, бо проєктивні механізми психіки задіяні в кожному з вище перелічених випадків. Однак, слід все ж відмітити, що віра у пристрій є комплексним явищем, яке неможливо пояснити одним джерелом, і поточне дослідження вказує мінімум на чотири такі джерела.

Висновки

Отже, для прояснення сутності феномену пристріту недостатньо виключно психологічного, соціологічного та медичного погляду – філософський концепт “The Gaze”, який виник на перетині феноменології та структуралістської / постструктуралістської соціальної філософії. Поняття розкриває роль погляду Іншого (включно з абстрактним Іншим, який не знаходить собі реального тілесного втілення) на суб’єктивацію особи. Однак процес суб’єктивації є можливим завдяки втіленню влади, що відчувається особою, як вторгнення в особисті кордони, фактично, як екзистенційне питання життя / смерті.

Дослідження продемонструвало, що ідея “Погляду Іншого” сформувалася спочатку у феноменологічному дискурсі, де вона була включена у концепт “The Look”, і найбільш повно її розкрив у своїх дослідженнях Ж.-П. Сартр. Сам термін “The Gaze” виникає вже в структуралістській соціальній філософії М. Фуко, є тісно пов’язаним зі саме абстрактним Іншим, який чудово демонструє себе у образі паноптикума. Поглиблене поняття погляду Іншого було також у психоаналітичному дискурсі.

Джерела цього страху перед поглядом Іншого можна розділити на п’ять категорій, чи ж окремих гіпотез того, звідки може братися цей рівень тривоги, який стає фундаментом віри в пристрій і, відповідно, ксенофобних ідеологій. Перша – погляд Іншого сприймається суб’єктом, як тиск, що лякає та загрожує цілісності тієї суб’єктивності, яка склалася на цей конкретний момент часу. Друга – Інший виступає контейнером для самодеструктивних інтенцій суб’єкта. Третя полягає в тому, що джерело цих феноменів знаходиться виключно в інтерсуб’єктивному вимірі, однак, саме цю гіпотезу поточне дослідження визначило, як найменш вірогідну. Четверта – погляд Іншого попереджає особу про реальну загрозу, навіть якщо вона не буде здійснена на практиці. П’ята гіпотеза – страх перед поглядом Іншого є скоріше страхом перед розкриттям себе, ніж перед реальною загрозою життю, здоров’ю чи майну. В дослідженні визначено, що комбінації з усіх гіпотез, окрім третьої, створює феномен пристріту та впливає на формування ксенофобних ідеологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Bernasconi, R. (1995). Sartre’s Gaze Returned: The Transformation of the Phenomenology of Racism. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, Vol. 18, № 2, pp. 201-221.
- Bion, W. R. (1962). *Learning from Experience*. London: William Heinemann.
- Bryson, N. (1984). Vision and Painting: The Logic of the Gaze. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, vol. 43, № 2, pp. 219-221.
- Esquirol, J. M. (2017). Philosophy as Attentive Gaze. *HASER, Revista Internacional de Filosofía Aplicada*, № 8, pp. 125-144.
- Foucault, M. (1997). *Discipline and Punish*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-77*. Brighton: Harvester Press.
- Holligan, C. (1999). Discipline and Normalization in The Nursery: The Foucauldian Gaze. *Scottish Educational Review*, v. 31, № 2, pp. 137-148.

Kimani, A. W., Maina, F. W., Kiboi, J. M. (2024). The Dignity of Creation Turning the Gaze to an African Women's Eco-Theology. *Jumuga Journal of Education, Oral Studies, and Human Sciences*, 7(2), 1-12. <https://doi.org/10.35544/jjeoshs.v7i2.90>

Klein, M. (2002). *Love, Guilt and Reparation: And Other Works 1921-1945*. Free Press; First Edition.

Li, Z. (2024). The Subject and the Body under the Gaze of the Realm of Reality. *International Journal of Social Sciences and Public Administration*, Vol.2, Iss.3, pp. 119-121. <https://doi.org/10.62051/ijsspa.v2n3.15>

Roth, P. (2001). The paranoid-schizoid position. IN: C. Bronstein (ed.), *Kleinian Theory: A contemporary perspective* (pp.47-62). Hoboken: Wiley.

Rudolf, B. (1999). The Phenomenon of the Gaze in Merleau-Ponty and Lacan. *Chiasmi International*, vol. 1, pp. 105-118.

Silva, C. H. C. (2024). The facticity of the for-other from the perspective of gaze and shame. *Argumentos - Revista de Filosofia*, vol.31, pp. 62-73. <https://doi.org/10.36517/argumentos.31.6>.

Simonetti, N. (2024). Mastering Otherness with a Look: On the Politics of the Gaze and Technological Possibility in Kazuo Ishiguro's *Klara and the Sun*. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, Vol. 65, Iss. 2, pp. 312-323. <https://doi.org/10.1080/00111619.2023.2186773>

Stock, N. (2024). Classroom architecture and the gaze. Beyond the Panopticon. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, vol. 45, № 4, pp. 521–535. <https://doi.org/10.1080/01596306.2024.2351564>.

Wigorts Yngvesson, S. (2015). To See the World as It Appears: Vision, the Gaze and the Camera as Technological Eye. IN: H. Steiner, K. Veel (ed.), *Invisibility Studies: Surveillance, Transparency and the Hidden in Contemporary Culture* (pp. 263–280). Bern, CH: Peter Lang.

Wildt, E., Rohlfing, K. J. (2024). The impact of maternal gaze responsiveness on infants' gaze following and later vocabulary development. *Infant Behavior and Development*, Vol. 74, pp. 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2023.101917>.

Бубер, М. (2012) *Я і ти. Шлях людини за хасидським вченням*. Київ: Дух і літера.

Гуссерль, Е. (2021). *Картезіанські медитації: вступ до феноменології*. Київ: Темпора.

Сартр, Ж.-П. (2001). *Буття і ніщо: нарис феноменологічної онтології*. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи».

Мерло-Понті, М. (2001). *Феноменологія сприйняття*. Київ: Український Центр духовної культури.

Жеронкін Антон Володимирович

аспірант, філософський факультет

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: antonzheron@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0713-8921>

Стаття надійшла до редакції: 12.10.2024

Схвалено до друку: 17.11.2024

“THE GAZE” OF THE OTHER AND XENOPHOBIA: PHENOMENOLOGICAL SEARCHES FOR THE ESSENCE OF THE EVIL EYE

Zheronkin Anton V.

PhD Student, Faculty of Philosophy

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine

E-mail: antonzheron@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0713-8921>

ABSTRACT

The phenomenon of "evil spirits", widespread in many cultures and social groups, has already been studied from various angles, but the philosophical meaning of this phenomenon remains insufficiently studied. The purpose of the current study was to identify sources in the human psyche and social structures that make belief in the evil eye possible and, even more, universal across cultures. The study was based on a phenomenological approach, using elements of structuralist and hermeneutic approaches. In the course of the research, it was determined that humanity has always associated the evil eye with the "evil eye of the Other", and the "look of the Other" is already well-studied in the phenomenological discourse. It is considered concepts of E. Husserl, M. Merleau-Ponty, J. P. Sartre, M. Buber. The phenomenological concept of "The Look" was expanded by structuralists, first of all, M. Foucault. It was he who introduced the concept of "The Gaze" into the philosophical discourse and analyzed its social models ("panopticon") and its consequences for man (dialectic of subjectivation and objectification). The concepts of psychoanalysts of the Kleinian orientation, which are related to the paranoid-schizoid position, and therefore to the "escape-struggle" with the evil Other, were also considered. It was determined that the fear of the evil eye is a universal feature of the human psyche, which is connected with the processes of containerization of one's own mental elements in a conditional Other. Five hypothetical sources influencing the emergence of belief in evil spirits and xenophobic ideologues have been identified. Four of them are identified as key. The study brings to social philosophy and philosophical anthropology a new understanding of the phenomenon of evil spirits and can be used for further research in the field of philosophy, the history of emotions, etc.

Keywords: *Panopticon, racism, sexism, homophobia, anxiety, apotropaic.*

REFERENCES

- Bernasconi, R. (1995). Sartre's Gaze Returned: The Transformation of the Phenomenology of Racism. *Graduate Faculty Philosophy Journal*, 18, 2, 201-221.
- Bion, W. R. (1962). *Learning from Experience*. London: William Heinemann.
- Bryson, N. (1984). Vision and Painting: The Logic of the Gaze. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 43, 2, 219-221.
- Esquirol, J. M. (2017). Philosophy as Attentive Gaze. *HASER, Revista Internacional de Filosofía Aplicada*, 8, 125-144.
- Foucault, M. (1997). *Discipline and Punish*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-77*. Brighton: Harvester Press.
- Holligan, C. (1999). Discipline and Normalization in The Nursery: The Foucauldian Gaze. *Scottish Educational Review*, 31, 2, 137-148.
- Kimani, A. W., Maina, F. W., Kiboi, J. M. (2024). The Dignity of Creation Turning the Gaze to an African Women's Eco-Theology. *Jumuga Journal of Education, Oral Studies, and Human Sciences*, 7(2), 1-12. <https://doi.org/10.35544/jjeoshs.v7i2.90>
- Klein, M. (2002). *Love, Guilt and Reparation: And Other Works 1921-1945*. Free Press; First Edition.
- Li, Z. (2024). The Subject and the Body under the Gaze of the Realm of Reality. *International Journal of Social Sciences and Public Administration*, Vol.2, Iss.3, pp. 119-121. <https://doi.org/10.62051/ijsspa.v2n3.15>
- Roth, P. (2001). The paranoid-schizoid position. IN: C. Bronstein (ed.), *Kleinian Theory: A contemporary perspective* (pp.47-62). Hoboken: Wiley.
- Rudolf, B. (1999). The Phenomenon of the Gaze in Merleau-Ponty and Lacan. *Chiasmi International*, 1, 105-118.
- Silva, C. H. C. (2024). The facticity of the for-other from the perspective of gaze and shame. *Argumentos - Revista de Filosofia*, vol.31, pp. 62-73. <https://doi.org/10.36517/argumentos.31.6>.
- Simonetti, N. (2024). Mastering Otherness with a Look: On the Politics of the Gaze and Technological Possibility in Kazuo Ishiguro's Klara and the Sun. *Critique: Studies in Contemporary Fiction*, Vol. 65, Iss. 2, pp. 312-323. <https://doi.org/10.1080/00111619.2023.2186773>

- Stock, N. (2024). Classroom architecture and the gaze. Beyond the Panopticon. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 45, 4, 521–535. <https://doi.org/10.1080/01596306.2024.2351564>.
- Wigorts Yngvesson, S. (2015). To See the World as It Appears: Vision, the Gaze and the Camera as 'Technological Eye'. IN: H. Steiner, K. Veel (ed.), *Invisibility Studies: Surveillance, Transparency and the Hidden in Contemporary Culture* (pp.263–280). Bern, CH: Peter Lang.
- Wildt, E., Rohlfing, K. J. (2024). The impact of maternal gaze responsiveness on infants' gaze following and later vocabulary development. *Infant Behavior and Development*, Vol. 74, pp. 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.infbeh.2023.101917>.
- Buber, M. (2012) *I and Thou. The Path of Man According to Hasidic Teachings*. Kyiv: Dukh i Litera. (in Ukrainian).
- Husserl, E. (2021). *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*. Kyiv: Tempora. (in Ukrainian).
- Sartre, J.-P. (2001). *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*. Kyiv: Osnovy Publishing. (in Ukrainian).
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Phenomenology of Perception*. Kyiv: Ukrainian Center for Spiritual Culture. (in Ukrainian).

Article arrived: 12.10.2024

Accepted: 17.11.2024

Як цитувати: Жеронкін, А. (2024). “ПОГЛЯД” ІНШОГО ТА КСЕНОФОБІЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ РОЗШУКИ СУТНОСТІ ПРИСТРІТУ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 118-129. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-10>

In cites: Zheronkin, A. (2024). “ПОГЛЯД” ІНШОГО ТА КСЕНОФОБІЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ РОЗШУКИ СУТНОСТІ ПРИСТРІТУ. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 118-129. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-10> [In Ukrainian]

НООГЕНЕТИЧНИЙ НЕВРОЗ, НООДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ І САМОРЕФЛЕКСІЯ ОСОБИСТОСТІ В ЕКЗИСТЕНЦІЙНОМУ АНАЛІЗІ ТА ЛОГОТЕРАПІЇ

В статті досліджується концепція ноогенетичного неврозу і ноодинаміки в екзистенційному аналізі Віктора Франкла. Метою статті є структурний розбір означених концепцій з врахуванням методологічних і терапевтичних завдань логотерапії і екзистенційного аналізу. Розглянуто автентичні особливості методу логотерапії і екзистенційного аналізу на тлі першої і другої віденської школи психоаналізу, досліджено принципи розмежування в інтерпретації поняття драйву. Здійснено аналіз екзистенційної теорії мотивації в контексті екзистенційної фрустрації і волі до сенсу. Розглянуто чотири фундаментальні питання мотивації в їхньому відношенні до екзистенційної фрустрації, ноогенетичного неврозу і здорових процесів сенсоутворення. Досліджено комплексну природу ноогенетичного неврозу на психічному, соматичному і ноетичному рівнях на тлі ймовірних сценаріїв перебігу стану екзистенційного вакууму. Проаналізовано мету і характер концепції ноетичного виміру в структурній моделі психіки в екзистенційному аналізі. Розглянуто уявлення про категоричні цінності в екзистенційному аналізі і їхнє структурне місце в формуванні мотивації і сенсоутворенні. Досліджено характер взаємодії категоричних цінностей із фундаментальними мотиваціями. Також проведено концептуальну реконструкцію онтологічного статусу буття-у-світі в контексті самотрансценденції. Здійснено аналіз категоричних цінностей, фундаментальних мотивацій і ноетичного виміру як такого в контексті моделювання психічного, горизонтів значущості (Ч. Тейлор), тканини міжлюдських зв'язків (Г. Арендт) на предмет інтерсуб'єктивного компоненту. Проаналізовано особливості методологічного підходу екзистенційного аналізу в контексті релігійного екзистенціалізму і гуманістичної школи психології.

Ключові слова: *ноодинаміка, ноогенетичний невроз, екзистенційна фрустрація, логотерапія, сенсоутворення.*

Ідею ноогенетичного неврозу було запропоновано в межах логотерапевтичного підходу, який також можна зустріти в літературі в більш комплексному варіанті із назвою «логотерапія і екзистенційний аналіз». Метод логотерапії було започатковано австрійським психотерапевтом і неврологом Віктором Франклом у 1930-роках, а сам термін «логотерапія» Франкл починає використовувати з 1938 року. Відомий також як *третья віденська школа психоаналізу* підхід Франкла мав на меті заповнити ті лакуни у психоаналізі, які містили сучасні йому фрейдівський (власне, *перша школа*) і адлерівський підхід (*друга школа*) [Wong, 2002; Lange, 2015; Hillman, 2004].

У нашій статті ми плануємо провести історіографічний і структурний аналіз логотерапевтичної концепції ноогенетичного неврозу і ноодинамічних процесів: особливістю предмету нашого дослідження є те, що, на відміну від інших різновидів невротичних розладів, ноогенетичний невроз не входить до жодної класифікації психіатричних захворювань чи психічних розладів, проте посідає вагоме місце в парадигмі логотерапевтичного методу. У свою чергу, ключова риса ноогенетичного неврозу – а саме особливий характер спалювання процесів сенсоутворення (який, однак, не створює жодного дефіциту когнітивної функції), який відбивається на багатьох аспектах саморефлексії особистості – робить його дослідження актуальним для проблемного поля філософської антропології, філософської психології, а також дозволяє використати наявні набутки логотерапевтичної теорії для деталізації поняття рефлексії у широкій низці філософських дискурсів.

Тож *метою* нашого дослідження є реконструкція внутрішньої організації ноогенетичного неврозу і ноодинамічних процесів в контексті індивідуального сенсоутворення. Задля досягнення поставленої мети, необхідно виконати наступні *завдання*: (1) дослідити особливості дискурсу логотерапії і його ключові концептуальні настанови; (2) дослідити роль, що її відіграють ноодинамічні процеси в самій можливості індивідуального сенсоутворення, (3) дослідити місце, яке посідає ноогенетичний невроз серед інших невротичних станів і з'ясувати самотутні компоненти його симптоматики. Отже, *об'єктом* нашого дослідження виступає ноогенетичний невроз і ноодинамічні процеси в їхньому зв'язку із саморефлексією особистості, а *предметом* – їхній структурний розбір в контексті методології екзистенційного аналізу і логотерапії.

Підхід Франкла розглядають як *третю віденську школу психоаналізу* зокрема через досить новаторське бачення ключових і фундаментальних понять психоаналізу. Теоретик і практик логотерапії Пол Вонг з цього приводу вказує, що: «Франкл переймає фрейдівську концепцію несвідомого, але відводить більш фундаментальну роль волі до сенсу, аніж волі до задоволення» – і далі також щодо підходу психоаналізу другої хвилі: «Він [Франкл] відрізняється від Адлера тим, що фокусується на волі до сенсу, тоді як Адлер більше підкреслює соціальний інтерес та волю до влади» [Wong, 2002, p. 107].

Коли йдеться про *волю до сенсу*, варто сказати, що тут Франкл не лише пропонує концепцію альтернативного драйву, що скеровує мотивацію особистості: в термінах Еріха Фрома ми могли б сказати, що він виносить центр утворення прагнень і мотивації до модусу *бути* – на відміну від волі до задоволення і волі до влади, які скеровані модусом *володіння*. Фокусуючись саме на волі до сенсу, він переосмислює роль свідомості та її впливу на мотивацію, цінності й прийняття рішень – хоча натомість він лишає у підсвідомості місце для іншої впливової структури – *несвідомій духовності* [Wong, 2002, p. 108-109], за рахунок якої сенсоутворення не розглядається як процес виключно свідомої рефлексії. Воля до задоволення і воля до влади є націленими на пошук і набуття зовнішнього блага, об'єкта бажання – натомість крізь призму волі до сенсу об'єкт прагнення постає значущим у бутті особистості лише завдяки її ж власному сенсоутворенню.

Коли логотерапію і екзистенційний аналіз виокремлюють у *третю віденську школу психоаналізу*, тим самим передбачається, що вони утворюють новий самотутній підхід в межах психоаналітичного методу – хоча дослідники по-різному оцінюють ступінь відходження франклівського методу від сучасних йому підходів. Так, з одного боку, Маршал Г. Левіс оцінює появу логотерапії як: «<...> виклик редукаціонізму, психологізму і нігілізму» [Marshall H. Lewis, 2013, p. 31] – якими, своєю чергою, було просякнуто і фрейдівський, і адлерівський психоаналіз. Тенденція інтерпретувати буття людини, ґрунтуючись виключно на психологічній теорії, унеможлиблювала саму нагальність і актуальність постановки питання про значущість суб'єктивного відчуття присутності *сенсу* у житті людини – і, відповідно, класичний психоаналіз не фокусувався на розробці інструментів для роботи із симптомами тривоги, яка центрувалась навколо відчуття нестачі сенсу в житті пацієнта. Зі свого боку, прагнення Франкла внести проблему сенсоутворення в її екзистенційному вимірі до психоаналітичного дискурсу можна розглядати не як спробу зміни парадигми, а як внесення до неї змістовних доповнень: «Наміром Франкла було використовувати логотерапію у якості доповнення до психотерапії 1930-х років, а не представляти її як самостійну теорію. <...> Логотерапія – це «терапія сенсом» або «психотерапія, зосереджена на сенсі» («*логос*» грецькою мовою означає «сенс»), а пошук сенсу пробуджує свободу людини та її відповідальність» [Ленгле, 2015, с. 65].

Суб'єктивне відчуття наповненості життя сенсом отримує в підході Франкла новий статус на тлі фрейдівського і адлерівського підходів: нестача сенсу, «екзистенційний вакуум» [Marshall H. Lewis, 2013, p. 32-35] отримують новий онтологічний статус в екзистенційному аналізі – окрім соматичного та психологічного виміру буття людини логотерапія додає духовний вимір. Нагальність введення до психоаналітичного дискурсу *духовного підсвідомого* Франкл вмотивовує тим, що: «<...> наше розуміння людської природи

буде неповним, допоки ми полишаємо без уваги духовний вимір нашого буття. <...> наш духовний стрижень є нашим фундаментальним Я, навколо якого організуються наші психологічні та фізичні властивості» [Marshall H. Lewis, 2013, p. 33].

Варто зазначити, що центрування екзистенційного аналізу навколо питання сенсу не є тотальним: коли ми говоримо про потенціал суб'єктивного відчуття нестачі сенсу утворювати комплексні невротичні симптоми, тим самим не стверджується, що це єдиний і найбільш ймовірний сценарій. Скоріше йдеться про те, що систематичне ігнорування зростаючого екзистенційного вакууму в перспективі буде утворювати симптомокомплекс і на психологічному, і на соматичному рівнях – але в цьому випадку психотерапевтична робота буде марною без роботи над тією екзистенційною фрустрацією, яка від початку слугувала поживним середовищем для утворення психологічних і соматичних симптомів.

В тому, що визначає ключові методологічні і діагностичні особливості екзистенційного аналізу, визначну роль відіграє екзистенційна теорія мотивації, в центрі якої опиняються так звані *фундаментальні людські мотивації*. Особливістю підходу Франкла є те, що, на відміну від класичного психоаналізу, в якому особистість сприймається такою, яка є керованою сторонніми по відношенню до її свідомості драйвами, в логотерапії людині відводиться більш проактивна роль: «З екзистенційної перспективи, реалізація людського буття характеризується прийняттям рішень, що вимагає свободи та відповідальності. Тоді як існування людини сприймається як унікально «власне», процес прийняття рішень більшою мірою залежить від контексту конкретного індивідуального світу» [Ленгле, 2015, с. 66] – що, своєю чергою, вказує на принципово внутрішній взаємозв'язок фундаментальних мотивацій із так званими категоричними цінностями, які ми більш детально розглянемо далі.

Фундаментальні мотивації з точки зору екзистенційного аналізу є тим способом, яким унікальність людського буття знаходить для себе реалізацію і втіленість в житті людини. З цієї точки зору метою логотерапії є знаходження шляхів для того відновлення того *внутрішнього примирення*, яке виявляється втраченим за фрустрації однієї (або кількох) з фундаментальних мотивацій. Фундаментальні мотивації слугують тим онтологічним підґрунтям, яке визначає внутрішню можливість особистості проактивно включатися у зовнішній світ, будувати стосунки з оточуючими людьми і бути залученим до соціальних практик, бути в згоді з собою і самим фактом свого існування. Тож логотерапія виділяє чотири екзистенційні питання, якими спонукається особистість – відповідно до чотирьох фундаментальних мотивацій.

(1) Першим є питання самої можливості екзистенції – чи можу я бути? Відповідь на це питання не передбачає декартівської відповіді, оскільки має на меті узгодження особистості з конкретними умовами її життя, її власну здатність приймати зовнішні виклики і впливати на зовнішні обставини: «Для цього нам необхідні три основні передумови: «захист» – базова фізична та емоційна безпека, – простір та підтримка з боку інших. Найбільшою мірою людина переживає це, коли відчуває себе прийнятою іншими. Це, у свою чергу, дає людині здатність сприймати ставлення до себе та інших. Відчуття себе прийнятим породжує відчуття безпеки свого існування. Без переживання безпеки, людина, по суті, бореться за власне існування» [Ленгле, 2015, с. 68].

(2) Другим є питання життя – чи воно мені подобається? Важливими для нас тут є те, що йдеться не лише про ставлення особистості у життя, в яке її було кинуто, – в цьому питанні людина також відповідає собі на питання «Чи це добре, що я в цьому житті є?». В невід'ємності цих двох частин підкреслюється цінність життя як власного та неповторного: «Відчуття та переживання цінності свого власного життя резонує з глибоким почуттям, що це добре, що Я існую (це добре, що я тут). Неможливість дійти згоди з цим виміром, перетворює життя на тягар; життя без внутрішньої згоди це, в екзистенційному сенсі, рівнозначно депресії» [Ленгле, 2015, с. 69].

- (3) Третє екзистенційне питання сфокусоване на *бутті-самим-собой* – чи є втіленою в життя моя унікальність і неповторність? чи боюся я відкриватися іншим у тому, ким я є? І тут ідеться не лише про невизначене відчуття власної цінності (безумовне самоприйняття), а також і про те, наскільки це відчуття є інтегрованим в світогляд людини, наскільки особистість керується цією цінністю при прийнятті рішень.
- (4) Четверте екзистенційне питання є питанням невідконтрольної мінливості буття і постійних змін. Це питання торкається також і усвідомлення мінливості буття людини у світі: «Цей вимір буття пов'язаний з притаманним нам бажанням перетворювати свій життєвий внесок в наповнене змістом ціле, жити плідним життям. Людина досягає сенс, коли відчуває, що займається вартою справою або прямує до можливостей, що розгорнуться у майбутньому» [Ленгле А., 2015, с. 70]. У пошуках відповіді на це питання людина оцінює для себе перспективи, які вона хоче бачити в своєму житті, і маючи на увазі мінливість не лише світу, але і власного часу в ньому, рефлексує про те, які саме можливості вона бажає втілити в цей обмежений проміжок часу.

Також окреме місце посідає тут *онтологічний сенс*, який стосується філософських питань про буття як таке і його природу – власне того буття, в яке людина виявляється вкинutoю і стосовно якого їй доводиться приймати рішення на рівні усіх фундаментальних мотивацій. Фрустрація онтологічного сенсу може знаходити потрібну терапію в філософії і релігії.

З точки зору логотерапії, коли людина переживає фрустрацію екзистенційного сенсу, це ще не є симптомом, який потребує психотерапії: здоровою реакцією на фрустрацію сенсу є рефлексія і впровадження в життя важливих змін задля відновлення відчуття присутності сенсу в житті – про симптом ітиметься лише тоді, коли стан екзистенційної фрустрації утворює стійкий екзистенційний вакуум. В такому випадку екзистенційна фрустрація набуває патологічного перебігу, утворюючи *ноогенетичний невроз* [Hillman, 2004, р. 362]. Франкл визначає ноогенетичний невроз наступним чином: «У випадках, коли причини неврозу вкорінено в ноетичному вимірі – прикладом, у моральних конфліктах чи екзистенційній кризі – йтиметься про ноогенетичний невроз» [Frankl, 1998, р. 147].

Ноетичний вимір в цьому сенсі буде включати в себе широкий діапазон ціннісних і етичних внутрішніх конфліктів, неприйняття власного минулого чи якихось боків власної особистості через їхню неприйнятність з огляду на етичні настанови спільноти – або власні етичні погляди особистості. Клінічна картина ноогенетичного неврозу, окрім самого внутрішнього конфлікту, буде включати в себе також психологічні і соматичні прояви – через них невроз маніфестується в якості сталого симптомокомплексу – але важливо розуміти, що своєчасне встановлення джерела неврозу саме в ноетичному полі є нагальним для позитивного перебігу психотерапевтичного процесу і його результатів, оскільки наявні психологічні і соматичні симптоми лише супроводжують проблему, а не зумовлюють її. Відповідно головним завданням логотерапевта є віднайдення чинного джерела екзистенційної фрустрації – найнапруженіших точок внутрішнього конфлікту – із тим, щоб допомогти пацієнту знайти нове підґрунтя для осмислення власної буттєвої ситуації принаймні як придатної для існування. Тож ключовим тут лишається те, що відправною точкою і поживним середовищем для розвитку ноогенетичного неврозу виступає саме внутрішній конфлікт, предмет якого у той чи інший спосіб торкається однієї з фундаментальних мотивацій – своєю чергою, соматичні і психологічні симптоми, які його супроводжують, можуть отримувати різні форми [Hillman, 2004, р. 362-364].

Тож, коли особистість переживає стан екзистенційного вакууму (порожнечу, нудьгу, беззмістовність, безпорадність, відчай тощо), йдеться про первинні ноогенетичні процеси: «Почуття беззмістовності на тлі екзистенційної фрустрації може утворювати внутрішню порожнечу. Рух життя стає паралізованим, оскільки ноодинаміка, яка за здорового перебігу забезпечує напругу між статусом-кво і тим сенсом, який ще лише має бути втіленим у життя, – дала збій, і, разом із нею було обрешено саму мотиваційну

структуру» [Hillman, 2004, p. 362-364]. Напруга, що її утворює ноодинаміка передбачає тут позитивне тлумачення, оскільки, згідно з Франклом, саме з напруги (і, зокрема, з ноодинамічної) виникає мотивація: «Я вважаю небезпечною оманю для психічного здоров'я ту точку зору, що людина передовсім потребує гомеостазу. Що людині дійсно потрібно – так це достатня напруга, яка виникає внаслідок появи смислу, який він повинен реалізувати. Ця напруга внутрішньо притаманна людському буттю та, отже, необхідна для психічного здоров'я. Те, що я називаю ноодинамікою, є динамікою в полі напруги між полюсами, які представляють людина та смисл, який закликає до неї. Ноодинаміка організує та структурує людські відносини та залишає людині свободу вибору: реалізувати смисл або відмовитися від смислу, що очікує на свою реалізацію» [Франкл, 2003].

Ноодинамічні процеси, мотивації, які вони утворюють, ціннісні орієнтири, які вони продукують, і саморефлексії, в яких особистість формує і формулює бачення свого шляху, опиняються під загрозою, коли людина переживає внутрішню кризу на тлі значущого внутрішнього конфлікту, оскільки тривалий внутрішній конфлікт сам по собі є маніфестацією втрати внутрішньої згоди на рівні не лише фундаментальних мотивацій, а і спрямовуючих цінностей. Згідно А. Ленгле, уявлення про *внутрішню згоду* тісно перетинається із концепцією конгруентності К. Роджерса, але екзистенційний аналіз має свої особливості: «Екзистенційний аналіз більшу увагу приділяє активним рішенням та зобов'язанням, які проявляє індивідуальність, ніж супроводженню настроїв та фізіологічних відчуттів. Феноменологічний аналіз роботи з пацієнтами протягом багатьох років показав, що ця, внутрішньо дана (усно/або на рівні почуттів), згода – дуже комплексний здобуток, в якому індивідуальність об'єднує всі відповідні пласти власного буття в одне просте «так» (це те, що ми називаємо ствердженням)» [Ленгле А., 2015, с. 66-67] – тож в полі логотерапії внутрішня згода буде характеризувати не загальний «стан примирення» із собою, а скоріше те рефлексивні і ноодинамічні здобутки, які утворюватимуть нові цінності і мотивації – які, своєю чергою, скеровують життєвий шлях особистості в тих рішеннях, які вона приймає.

Питання цінностей посідає окреме місце в теорії логотерапії (не лише у тому сенсі, що саморефлексія і сенсоутворення особистості є невід'ємними від її здатності судження) через їхній онтологічний статус, оскільки згідно екзистенційного аналізу, людина радше виявляє цінності, аніж створює їх: «З усіх робіт Франкла складається стійке враження, що він наділяв цінності, подібно до кантівського категоричного імперативу, певною універсальною природою – і ці універсальні цінності є джерелом для кожного конкретного сенсу. Тож кожен досвід *проживання сенсу* включає в себе усвідомлення певних цінностей» [Wong, 2002, p. 109] – таким чином цінності постають одночасно простором і для *буття-собой*, і *буття-з-іншими* (які поділяють важливі для нас цінності).

Тож, з одного боку, людина у пошуках сенсу не створює цінності наново з нуля, а має справу із певним *горизонтом значущостей* [Тейлор, 2002, с. 15-35], який постає відкритим крізь той спосіб життя і світогляд, що його транслює спільнота, до якої є залученою особистість – але з іншого боку, також важливо відзначити, що універсальний характер категоричних цінностей не є фактором конформізму, не обмежує людину в її виборі сенсу, а скоріше слугують спрямовуючими рейками на шляху до поновлення внутрішньої згоди і подолання екзистенційної фрустрації (характер якої буде залежати від того, яка саме екзистенційна мотивація виявилася вразливою в актуальному внутрішньому конфлікті людини). Для категоричних цінностей в логотерапії «Франкл виділяє три шляхи, якими людина знаходить важливий сенс свого життя: через так звані категоричні цінності (або інколи їх також називають *тріадою значення*): це *творчі цінності*, *цінності досвіду* і *цінності життєвої позиції*» [Lewis, 2013, p. 35].

Творчі цінності (creative value) є простором самореалізації – втілення в життя творчого потенціалу особистості, інтелектуальних амбіцій і новаторських рішень. В цьому просторі розкривається і амбітний бік особистості (1), який торкається світогляду і

життєвих планів, але також є задіяною спонтанність і стан потоку (2). Відповідно, щодо (1) є задіяною *четверта фундаментальна мотивація*: тут людина досліджує питання того, який спадок вона хоче по собі залишити, які зміни вона хоче втілити в життя, і які творчі задуми є вартими, щоб присвятити їм себе. У свою чергу, у (2) знаходить простір для втілення *третьої фундаментальної мотивації* – буття самим собою в своїй унікальності.

Цінності досвіду (experiential value) стосуються того досвіду буття-у-світі, який ми хочемо прожити, який людина прагне втілити в своєму швидкоплинному житті, – і які у певному сенсі допомагають відчутти цінність життя (хоча щодо цього аспекту третій різновид категоричних цінностей скаже нам більше далі): «Цінності досвіду включають увесь досвід істини і краси, який зустрічається нам не лише зі світом, а і з людьми. Ми актуалізуємо в своєму житті цей різновид категоричних цінностей, коли занурюємося у красу природи, мистецтво, танці, музику, літературу і стосунки, наповнені любов'ю і прийняттям» [Lewis, 2013, р. 36] – отже, актуалізація цінностей досвіду є простором втілення *другої фундаментальної мотивації*.

Останній різновид категоричних цінностей – цінності *життєвої позиції* (attitudinal value). При виборі найбільш відповідного перекладу ми керувалися особливостями ролі, що її посідає цей різновид категоричних цінностей: «Франкл відводив цінностям *життєвої позиції* більш фундаментальну роль у порівнянні із творчими цінностями і цінностями досвіду. Цінності життєвої позиції актуалізуються через ту *позицію*, що її займає людина, яка стикається із перспективою неминучого випробовування. Кожного разу, коли людина обирає мужність натомість боягузтва, великодушність натомість помсти, справедливність натомість байдужості – цінності життєвої позиції постають втіленими в життя. Життя, наповнене справжнім сенсом, – це життя, в якому ця категорична цінність знаходить своє максимальне втілення» [Lewis, 2013, р. 36]. Оскільки в кожному такому рішенні людина доводить вартість того, у що вірить, на тлі загрозливих обставин, тут, з одного боку, знаходить актуалізацію *онтологічний сенс* – і саме завдяки ньому і через нього також втілюється *перша фундаментальна мотивація*.

Від початку про першу фундаментальну мотивацію ми казали, що її актуалізація залежить зокрема від сприятливості умов життєвої ситуації, а також від підтримки і прийняття близьких людей – тут, натомість, особистість опиняється у безпосередньому протистоянні зі сконцентрованою у випробовування несприятливістю. Особистість стверджує онтологічний сенс там, де для цієї цінності реальність ультимативно (у вигляді випробовування) не лишала місця, – і саме в цьому *стрижку віри* утворює у світі простір для неї (цінності), а тим самим – і місце для *себе* як для *того, хто її стверджує*.

Насправді, питання закинутості людини у непрогнозований і недружній світ охоплює проблемне поле не лише першої фундаментальної мотивації: на цьому рівні ця онтологічна протипоставленість людини світові полягає не лише в базовій небезпечності світу, а також і в тому, що людина ставить питання *можливості* і *справедливості* (у певному сенсі – доречності) власного буття – і не знаходить внутрішньої згоди і сталого підґрунтя в реальності, доки цю прогалину не буде наповнено життєздатним сенсом, який дає ресурс протистояти цьому базовому стану зовнішньої реальності, важливим атрибутом якої є її невід'ємність від цих саморефлексій. Якщо, керуючись цією логікою, ми підемо далі, то побачимо, що подібним чином людина ставить питання щодо свого власного життя, особистості і своєї неминучої смерті, – ми побачимо, що до всіх цих фундаментальних питань у людини немає можливості їх уникнути. Тож та обставина, що ми потребуємо змістовного осмислення там, де стикаємося із онтологічними умовами людського життя, змінити які не є у нашій владі, – і навіть якщо ми у душі не екзистенційного аналізу, а екзистенційної думки як такої вкажемо тут на наявність свободи волі в тому, щоб закінчити своє життя, – то і в цьому випадку людина прийде цього рішення, і доки цей план не завершиться її смертю, вона буде обмеженою означеними онтологічними умовами.

Напруженість, яка виникає між людиною і її невіддільними онтологічними умовами у світі, є традиційною темою у філософії екзистенціалізму (вона ж лягає в основу

близького до екзистенційного аналізу підходу – власне, американської гуманістичної школи психотерапії [Ленгле, 2015, с. 66]), однак той спосіб, у який вона проблематизується в екзистенційному аналізі Франкла, наближує логотерапію скоріше до релігійного екзистенціалізму, ніж до секулярного.

Концептуалізація ноетичного виміру в якості невід’ємного атрибута буття людини в її конкретній індивідуальній екзистенції, із передбаченими в ньому універсальними категоричними цінностями, структурованими граничними можливостями людського буття – утворює ситуацію, в якій структура індивідуальної психіки буде із необхідністю містити інтерсуб’єктивний компонент і орієнтацію на самотрансценденцію: «Принципом логотерапії є самотрансценденція як сутність існування. Цей принцип значить, що існування є автентичним лише в тій мірі, в якій воно спрямовано на те, що виходить за його межі. Буття людини не може мати зміст само по собі. Ми казали, що людину ніколи не можна розглядати як засіб для досягнення мети. Чи витікає з цього, що він є ціллю у собі, що йому призначено реалізувати та актуалізувати самого себе? Я б сказав, що людина реалізує та актуалізує цінності. Він оволодіває собою настільки, наскільки втрачає, забуває себе, чи то буде заради чогось чи когось, заради якоїсь справи або заради друга, або ж "в ім'я Бога". Боротьба людини за своє "я", свою ідентичність приречена на невдачу, якщо вона не присвячена чому-небудь за межами його "я", чому-небудь, що знаходиться над ним» [Франкл, 2005].

В нашому дослідженні [Щербакова, 2017, с. 70-72] ми вказували на істотний зв'язок, що існує між *моделюванням психічного* (theory of mind) і нашою здатністю до саморефлексії. Моделювання психічного є психічною компетентністю і процесом, до якого ми прибігаємо задля розуміння інших людей, цінностей, які транслують життєвий світ, до якого ми залучені – в дитинстві формування навички моделювання психічного проходить кілька етапів, поступово утворюючи складну структуру із зв'язку зовнішніх дій людини із її внутрішніми мотивами, інтонацій мовлення і значення слів, тощо – які складаються у здатність до комплексного моделювання мотивів, переживань і цінностей оточуючих людей. Саме моделювання психічного є джерелом нашого уявлення про соціальні норми і цінності – і воно ж слугує інструментом для саморефлексії як моделювання (і проєктування) власного психічного. Автентичність, якої ми прагнемо набути в своєму власному бутті, той сенс, який ми прагнемо в ньому втілити інтегрується до нашого бачення самих себе з того *горизонту значущостей*, який ми отримаємо від нашого життєвого світу: «Автентичність, незважаючи на популярну точку зору щодо тотальної суб’єктивності її природи, є у першу чергу соціальною. На рівні особистого життя це проявляється у нашому уявленні про самих себе, що зазнає впливу значущих Інших – чийм очікуванням ми прагнемо відповідати, щоб й надалі лишатися для них важливими: ми хочемо бути тими людьми, якими, як нам здається, вони нас бачать. На рівні буття в культурному просторі йдеться про «горизонти значущості», що передують нашому вибору ідентичності, задають йому смислосмістовні орієнтири» [Щербакова, 2017, с.72].

Коли йдеться про універсальні цінності і горизонти значущості в контексті їхнього надсуб’єктивного характеру в екзистенційному аналізі, варто також розуміти, що мова не йде про сталий та незмінний конструкт архетипів чи універсалій, оскільки цінності життєвої позиції, знаходячи своє втілення в житті людини, яка наважилась відстоювати свої цінності, не зникають з горизонтів життєвого світу, а інтегруються в нього. В соціальній філософії Ганни Арендт ті вчинки, що ми втілюємо заради цінностей, в які віримо, є істотною частиною власне *ситуації людини* – оскільки саме в мовленні і дії ми прямо транслуюємо свою унікальність із тими цінностями, які її сформували і які на неї впливають. Своєю чергою, сукупність цих вчинків і нашої пам’яті про них складається у так звану *тканину міжлюдських зв’язків* – власне, ту *історію*, яка зустрічає при народженні. Наше життя у світі починається з нуля для нас, однак ще до того, як ми будемо в змозі проактивно брати в ньому участь, сам факт нашого народження вже опиняється певним чином вписаним до *тканини міжлюдських зв’язків*. І коли ми наважуємося *діяти* – стверджувати і

втілювати в життя свої цінності, – ми поповнюємо *тканину* новою історією, а цінність, яку ми відстоюємо, отримує вічне життя в горизонтах значущості.

Ноогенетичний невроз і ноодинамічні процеси виступають інструментом інтерпретації світу і включення до нього: коли екзистенційна фрустрація унеможливає саму внутрішню здатність відчувати опору в собі, ми виявляємося дезорієнтованими у світі, і в самих собі. Наразі логотерапія і екзистенційний аналіз посідають своє почесне місце серед різноманіття психоаналітичних і психотерапевтичних підходів в усьому світі. Всупереч очікуванням самого Франкла, логотерапія не стала доповненням до психоаналізу, а розвилася в самобутній метод роботи із широким спектром психологічних проблем. Завдяки впровадженню і концептуальній розробці уявлення про ностичний вимір екзистенційний аналіз розширив звичні межі сучасного йому психоаналітичного підходу, повернувши питанню насиченості життя сенсом важливе місце в психоаналітичному дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Arendt H. *Human Condition*. University of Chicago Press, 2013. 370 p.
- Frankl V. *On the Theory and Therapy of Mental Disorders. An Introduction to Logotherapy and Existential Analysis* / Transl. by James M. DuBois. London & New York: Brunner-Routledge, 2004.
- Hillmann M. Viktor E. Frankl's Existential Analysis and Logotherapy. *Handbook of Motivational Counseling*. / Ed. by W. Miles Cox and Eric Klinger, 2004. P. 358-372.
- Kierkegaard S. Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments. *Kierkegaard's Writings*. Vol. 12/I: Ed. and trans. by Howard V. & Edna H. Hong (ebook ed.). Princeton: Princeton University Press. 2013.
- Lewis M. H. Viktor Frankl's Logotherapy. *Chicago Theological Seminary*. 2013. P. 31–52. URL: https://www.academia.edu/5153866/Viktor_Frankls_Logotherapy
- Tillich P. *Love, Power, and Justice: Ontological Analysis and Ethical Applications*. Oxford University Press. 1954.
- Wong P. T. P.. Logotherapy. *Encyclopedia of Psychotherapy*. V. 2. Trinity Western University, British Columbia, Canada, 2021. P. 107–113.
- Wong, P. T. P. Existential and humanistic theories. In J. C. Thomas, & D. L. Segal (Eds.), *Comprehensive Handbook of Personality and Psychopathology* (pp. 192-211). Hoboken, NJ.: John Wiley & Sons, Inc. 2005.
- Ланге А. Віденська школа екзистенційного аналізу. Пошук сенсу та ствердження життя. *Духовно-психологічні основи християнської психології. Колективна монографія.* / Під ред. Гридковець А. М. Львів: Скриня, 2015. С. 62–73.
- Тейлор Ч. *Джерела себе* / Пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2005. 696 с.
- Тейлор Ч. *Етика автентичності* / Пер. з англ. А. Васильченка. Київ: Дух і літера. 2002. 128 с.
- Франкл В. *Психіатрія і пошук сенсу* / Пер. з англ. Костенко Н. А. 2003. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis004.html>
- Франкл В. *Динаміка і цінності* / Пер. з англ. Костенко Н. А. 2005. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis002.html>
- Франкл В. *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Харків: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. 160 с.
- Щербакова А. О. Імператив та Theory of Mind: етична картина світу в розумінні Іншого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. № 56. С. 68-72. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2017-56-11>
- Щербакова А. О. Реабілітація етичного кризь призму значущості індивідуальної біографії (А. Макінтайр, Г. Арендт). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. № 61. С. 30-37. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2019-61-4>.

Щербакова Анастасія

аспірантка, філософський факультет

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: shcherbacova1813@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-3045>

Стаття надійшла до редакції: 02.08.2024

Схвалено до друку: 02.10.2024

**NOOGENETIC NEUROSIS, NOODYNAMIC PROCESSES AND
SELF-REFLECTION PERSONALITY IN EXISTENTIAL ANALYSIS
AND LOGOTHERAPY**

Shcherbakova Anastasiya A.

PhD Student, Faculty of Philosophy

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine

E-mail: shcherbacova1813@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-3045>

ABSTRACT

The article studies the concept of noogenetic neurosis and noodynamics in Victor Frankl's existential analysis. The aim of the article is structural analysis of the aforementioned concepts with an account of methodological and therapeutic tasks of logotherapy and existential analysis. It reviews the authentic peculiarities of the logotherapeutic method and existential analysis considering the background of the first and the second Vienna schools of psychoanalysis and studies the principal distinctions in interpretation of the "drive" term. The analysis of the existential motivation theory in the context of existential frustration and the will to meaning is performed. The four fundamental motivational questions in their relation to existential frustration, noogenic neurosis, and healthy processes of sense creation are reviewed. The complex nature of the noogenetic neurosis is reviewed in relation to possible scenarios of existential vacuum state flow. It is reviewed on the following levels: psychic, somatic, and noetic. The purpose and the character of the noetic dimension concept are reviewed within the structural model of the psyche from existential analysis. The article also reviews the notion of categorical values and their structural place in motivation shaping and sense creation. The nature of interaction between categorical values and fundamental motivations is studied. In addition, the conceptual reconstruction of the ontological status of being-in-the-world is conducted in the context of self-transcendence.

Keywords: *noodynamic, noogenic neurosis, existential frustration, logotherapy, meaning making.*

REFERENCES

- Arendt, H. (2013). *Human Condition*. University of Chicago Press.
- Frankl, V. (2004). *On the Theory and Therapy of Mental Disorders. An Introduction to Logotherapy and Existential Analysis* / Transl. by James M. DuBois. London & New York: Brunner-Routledge.
- Hillmann, M. (2004). Viktor E. Frankl's Existential Analysis and Logotherapy. (pp. 358-372) *Handbook of Motivational Counseling*. / Ed. by W. Miles Cox and Eric Klinger.
- Kierkegaard, S. (2013). *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments. Kierkegaard's Writings*. Vol. 12/I: Text. Ed. and trans. by Howard V. & Edna H. Hong (ebook ed.). Princeton: Princeton University Press.
- Lewis, M. H. (2013). Viktor Frankl's Logotherapy. *Chicago Theological Seminary*, 31–52. URL: https://www.academia.edu/5153866/Viktor_Frankls_Logotherapy
- Tillich, P. (1954). *Love, Power, and Justice: Ontological Analysis and Ethical Applications*. Oxford University Press.

- Wong, P. T. P. (2021). Logotherapy. *Encyclopedia of Psychotherapy*. V. 2. (pp. 107–113). Trinity Western University, British Columbia, 2021.
- Wong, P. T. P. (2005). Existential and humanistic theories. In J. C. Thomas, & D. L. Segal (Eds.), *Comprehensive Handbook of Personality and Psychopathology* (pp. 192-211). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- Lanhe, A. (2015). The Vienna School of Existential Analysis. The Search for Meaning and the Affirmation of Life. *Spiritual and Psychological Foundations of Christian Psychology. Collective Monograph*. / Edited by Hrydkovets L. M. Lviv: Skryna. P. 62–73. (In Ukrainian)
- Taylor, Ch. (2005). *Sources of the Self* / Transl. Kyiv: Dukh i litera. (In Ukrainian)
- Taylor, Ch. (2002). *Ethics of authenticity* / Transl. A. Vasylychenka. Kyiv: Dukh i litera. (In Ukrainian)
- Frankl, V. (2003). *Psychiatry and the search for meaning*. / Transl. from English by Kostenko N. L. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis004.html> (In Ukrainian)
- Frankl, V. (2005). *Dynamics and Values*. / Trans. from English. Kostenko N. L. URL: <https://www.management.com.ua/vision/vis002.html> (In Ukrainian)
- Frankl, V. (2016). *Man's Search for Meaning. A Psychologist in a Concentration Camp*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club". (In Ukrainian)
- Shcherbakova, A. O. (2017). IMPERATIVE AND THEORY OF MIND: ETHICAL PICTURE OF THE WORLD IN THE UNDERSTANDING OF THE OTHER. *The Journal of V. N. Karaz'in Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (56), 68-72. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2017-56-11> (In Ukrainian)
- Shcherbakova, A. O. (2019). REABILITATION OF ETHICS THROUGH THE PRISM OF INDIVIDUAL BIOGRAPHY (A. MACINTYRE, H. ARENDT). *The Journal of V. N. Karaz'in Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (61), 30-37. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2019-61-4> (In Ukrainian)

Article arrived: 02.08.2024

Accepted: 02.10.2024

Як цитувати: Щербаківа, А. (2024). НООГЕНЕТИЧНИЙ НЕВРОЗ, НООДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ І САМОРЕФЛЕКСІЯ ОСОБИСТОСТІ В ЕКЗИСТЕНЦІЙНОМУ АНАЛІЗІ ТА ЛОГОТЕРАПІЇ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 130-139. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-11>

In cites: Shcherbakova, A. (2024). NOOGENETIC NEUROSIS, NOODYNAMIC PROCESSES AND SELF-REFLECTION PERSONALITY IN EXISTENTIAL ANALYSIS AND LOGOTHERAPY. *The Journal of V. N. Karaz'in Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 130-139. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-11> [In Ukrainian]

СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ У ФОРМАХ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ: КАНОН, НОРМА ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЦЕНЗУРИ

Розуміння суспільного ідеалу та особливостей його втілення в художній діяльності, реалізація суспільного контролю над чуттєвістю через художній канон і норми, вже давно є суперечливим питанням, яке впливає як на художню творчість, так і на суспільні норми. У цій статті досліджується, як ці конструкції функціонують в якості так званих «інструментів» цензури в мистецькій культурі та у сфері виховання. Мета дослідження – визначити роль нормативності та етики в мистецтві, розглянути канон та естетичну норму як усталені традиції, проаналізувати цензуру як механізм інституційного контролю над чуттєвою діяльністю, а також з'ясувати використання естетичних засобів у гендерному вихованні.

Результати дослідження вказують на подвійну роль художнього канону і норм: з одного боку, вони слугують основою традицій і культурної ідентичності, визначаючи мистецьке життя і зберігаючи суспільні цінності з плином часу. З іншого боку, вони функціонують як інструменти цензури, забезпечуючи конформізм і обмежуючи різноманітність художнього вираження. Така напруженість ще більше посилюється інституційними механізмами, які забезпечують контроль над мистецькими практиками, часто віддзеркалюючи панівні ідеології та владні структури.

Досліджуючи різноманітні історичні факти та приклади, ми наголошуємо на тому, як канонізація та нормативність можуть пригнічувати розмаїття та витісняти альтернативні думки всередині мистецьких спільнот. У дослідженні розглядаються наслідки такої цензури для еволюції культурного дискурсу та збереження суспільної нерівності.

Отримані висновки вказують на необхідність детального вивчення канону та норм у мистецьких середовищах, визнання їхньої ролі не лише як культурних артефактів, а й як інструментів контролю. Завдяки критичному підходу до концепцій, що обґрунтовують необхідність канонів та норм в художній діяльності, у дослідженні відстоюється ідея більшої відкритості мистецького процесу, що ставить під сумнів усталені ієрархії та сприяє створенню плюралістичного культурного середовища. Отже, це дослідження робить свій внесок у постійні дискусії навколо мистецької свободи та цензури, спонукаючи дослідників і практиків переосмислити вплив канону та нормативності на мистецькі інновації та суспільні ідеали.

Ключові слова: суспільний ідеал, цілісність, виховання, канон, норма, цензура, стереотипізація, комунікативні практики, культура, гендерна ідентифікація.

Постановка проблеми та її актуальність. Мистецьке самовираження тісно взаємопов'язане із суспільними ідеалами, формує культурні норми та відображає цінності своєї епохи. Поняття художнього канону та естетичних норм виступає в ролі основи, яка визначає, що вважається прийнятним або візрцевим у межах певної мистецької традиції. Однак ці норми можуть виступати і як інструменти цензури, обмежуючи творчу свободу та самовираження.

Для вивчення того, як ці норми впливають на мистецтво та його сприйняття, важливо визначити роль канону та норм у художній культурі. Канонізація не лише зберігає культурну спадщину, але й увічнює певні ідеології, потенційно витісняючи інші погляди та думки. Норми естетичної діяльності можуть посилювати суспільні упередження, обмежуючи різноманітність мистецького самовираження, яке ставить під сумнів встановлені норми [Богдан, 2023а, с. 122].

У сучасних умовах дискусії про цензуру в мистецтві посилилися з розвитком цифрової епохи та розширенням мистецьких платформ. Актуальність цього дослідження

полягає в тому, що воно розкриває, як канон і норми продовжують формувати мистецький дискурс і культурну ідентичність на фоні змін у соціальному та технологічному середовищі.

Мета статті – дослідити роль нормативності та етики у втіленні суспільного ідеалу в формах художньої культури, розглянути канон та естетичну норму як усталені традиції, проаналізувати цензуру як інституційний контроль над чуттєвою діяльністю, а також з'ясувати використання естетичних засобів у гендерному вихованні.

Завдання дослідження. Відповідно до мети перед нами були поставлені та вирішені такі завдання: розглянути питання нормативності та етики в мистецтві; проаналізувати канон та естетичну норму як усталені та закріплені традиції; дослідити цензуру як інституційну форму контролю над чуттєвою діяльністю; дослідити застосування естетичних засобів у гендерному вихованні.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Протягом останніх років зросла увага науковців до суспільного ідеалу, способів його втілення в художній культурі, зокрема, до ролі канону та норм як інструментів цензури в художній діяльності.

Сучасні дослідження, наприклад, роботи П. Богдана [Богдан, 2023б], Г. Клепні [Клепня, 2014], Л. Чорної [Чорна, 2016] присвячено визначенню засадничих основ суспільного ідеалу та способів його втілення у формах художньої діяльності.

Так, А. Дубрівна, М. Мирошніченко [Дубрівна, Мирошніченко, 2020], І. Кучма [Кучма, 2020] наголошують на тому, що норми всередині мистецьких канонів діють не лише як маркери естетичної традиції, але й як механізми суспільного контролю. Дослідження історичних змін у владі через дисциплінарні механізми дають фундаментальне бачення того, як норми, закладені в мистецьких канолах, можуть утворювати або підривати суспільні ідеали. В роботах П. Богдана [Богдан, 2023а] та О. Галича [Галич, 2022] досліджується роль цензури, зокрема у візуальному мистецтві та літературі. Автори показують, як канонізація певних мистецьких форм може увічнювати гегемоністські наративи, витісняючи з поля зору альтернативні підходи.

Важливим є дослідження суперечності між збереженням мистецьких канонів як культурної спадщини та критикою їхніх нормативних наслідків. Так, А. Бренюк [Бренюк, 2021], досліджуючи ці питання, стверджує, що критичне ставлення до канонів народного мистецтва, яке визнає їхню історичну цінність, є необхідним для інклюзивного та неупередженого підходу до культурної репрезентації.

Вплив цифрової культури та глобалізації на мистецькі норми й механізми цензури залишається сферою досліджень, що постійно розширюється. Поширення онлайн-платформ сприяло розширенню доступу до мистецького самовираження, але водночас активізувало дискусії про цензуру, алгоритмічну упередженість і культурну гегемонію. Такі науковці, як О. Червінський, К. Червінська [Червінський, Червінська, 2022], В. Волинець [Волинець, 2023], Є. Санніков [Санніков, 2024] висвітлили цю тенденцію, вивчаючи, як цифрові технології ставлять під сумнів та змінюють традиційні норми в мистецьких практиках.

Не зважаючи на те, що питання ролі норми і канону в художній діяльності активно обговорюється у сучасному мистецтвознавстві, естетиці та етиці, залишається потреба у філософському осмисленні ролі естетичних норм і канонів у формуванні суспільного ідеалу та способів його художнього втілення.

Результати. Нормативність у художній діяльності полягає у встановленні та дотриманні стандартів і норм, які визначають, що вважається прийнятним, доречним і важливим у сфері мистецтва. Такі норми можуть бути очевидними, наприклад, формальні правила та настанови, або ж прихованими, що розвиваються через традиції, культурні очікування та суспільні цінності. Поняття нормативності в мистецтві має важливе значення, оскільки воно забезпечує основу, в межах якої митці створюють, критики оцінюють, а глядачі інтерпретують мистецькі твори.

У художній культурі нормативність виступає у кількох формах. Однією з основних форм є художній канон, який включає в себе набір творів і стилів, що вважаються взірцевими або квінтесенційними в межах певної традиції. Такі канони слугують еталонами, за якими оцінюють нові твори, забезпечуючи наступність та узгодженість у мистецькій сфері. Іншою формою нормативності є стилістичні конвенції, які диктують методи та прийоми, що є прийнятними для певних жанрів чи течій. Вимога щодо використання принципу пропорційності в живописі доби Відродження або дванадцятитонові техніки в серіалістичній музиці є прикладами того, як мистецькі норми можуть впливати на створення та сприйняття мистецтва.

Нормативність не є статичною, вона змінюється разом зі змінами в культурі та появою нових ідей. «Явище канонічності тих чи інших прийомів художньої творчості стало предметом обговорення починаючи з другої половини XVIII ст. Термін «канон» в наукових роботах з'явився лише на початку XX ст. Як нормативне явище, поняття канону опосередковано подібне до традиції, стилю та жанру в мистецтві. Канон є світоглядною, ціннісною категорією, що виражає естетичний ідеал епохи» [Дубрівна, Мирошніченко, 2020, с. 25].

У мистецтві поняття канону означає сукупність творів, які визнані взірцевими та авторитетними в межах певної культурної чи мистецької традиції. Такі твори зазвичай вважаються найвищою якістю і використовуються як еталони для оцінки інших мистецьких робіт. Канон охоплює поняття естетичної норми, яка представляє стандарти та критерії, що визначають, що вважається прекрасним, цінним і гідним збереження в певному культурному контексті.

Як зазначають В. Д. Гришко та В. О. Шейко, «...естетичний ідеал, що змінює історію, це також те, що змінюється історично. Естетичний ідеал не може бути іншим, він завжди розвивається. З одного боку, він є абсолютним, з іншого боку, як історично визначений, естетичний ідеал завжди є відносним. Щоб адекватно оцінити його роль у становленні людини і соціуму, варто зосередити увагу на світоглядній ролі естетичного, і тоді виокремлюються відношення між особистістю, культурою, суспільним життям, які виступають у якості послідовних концентричних кіл, що розходяться від людини, яка удосконалює своє прийняття світу» [Гришко, Шейко, 2019, с. 8].

Взаємодія між інноваціями та традиціями – це складний процес, в якому автори розширюють межі, критикують існуючі норми і, тим самим, роблять свій внесок в еволюцію художньої культури. Це протиріччя між дотриманням норм і прагненням до інновацій є основною рушійною силою безперервного розвитку мистецтва. У статті Наталії Юган суперечлива єдність норми та інновації досліджується через особливості функціонування творів сучасних українських драматургів у культурному середовищі. Автор доводить, що сучасні п'єси «сприяють формуванню україноцентричної історичної та соціальної пам'яті, а це, в свою чергу, впливає на становлення ідентичності нації» [Юган, 2019, с. 343].

Етика в мистецтві охоплює моральні принципи та цінності, якими керуються при створенні, інтерпретації та сприйнятті мистецьких творів. Етичні питання в мистецтві є багатоаспектними і стосуються відповідальності митців перед своїми об'єктами, аудиторією та суспільством загалом. Одним із основоположних етичних принципів у мистецтві є автентичність, яка вимагає від митців залишатися віddаними своєму баченню та досвіду, поважаючи при цьому цілісність своїх об'єктів. Автентичність у мистецтві сприяє довірі та взаємодії, даючи змогу аудиторії налагодити зв'язок із твором на глибинному рівні.

Іншим важливим етичним принципом є повага до культурного багатства та чутливість до контексту. Митці працюють у різних культурних середовищах, кожне з яких має власні цінності, переконання та традиції. Етична мистецька практика передбачає визнання та повагу до цих відмінностей, уникнення культурної апропріації та взаємодію з іншими культурами у поважливий та усвідомлений спосіб. Такий принцип є вкрай

актуальним у світі глобалізації, де мистецькі процеси часто виходять за межі культурних кордонів.

Відносини між етикою та естетикою в мистецтві є складними та взаємозалежними. Естетика, що займається природою краси та мистецького досвіду, досить часто взаємодіє з етичними міркуваннями, адже створення та сприйняття краси не є морально нейтральною діяльністю. Етичні міркування можуть впливати на естетичні судження, і навпаки, естетичний досвід може формувати етичні переконання.

Однією зі сфер, де етика та естетика перетинаються, є відображення людського життя та соціальних проблем. Мистецтво здатне висвітлювати соціальну несправедливість, викликати критичну рефлексію, надихати на співпереживання та дії. Наприклад, у творах мистецтва, які висвітлюють такі теми, як війна, нерівність і права людини, часто переплетені естетичні та етичні виміри, а краса і художня виразність використовуються для привернення уваги аудиторії до актуальних етичних проблем. Етичний вплив таких творів полягає в їхній здатності викликати емоційні реакції та сприяти поглибленому розумінню складних питань.

Сам по собі процес мистецького створення може порушувати етичні питання. Митці мають зважати на етичні наслідки свого вибору – від зображення делікатних тем до потенційних наслідків своєї роботи для окремих людей і спільнот. Етичні дилеми можуть виникати в різних контекстах, таких як зображення насильства, використання реальних сюжетів і потенціалу мистецтва для зміцнення шкідливих стереотипів, використання живих організмів у мистецтві та науці (поява та розвиток біомистецтва). Тому митці несуть відповідальність за етичні наслідки своєї роботи, балансуючи між художньою свободою та моральною відповідальністю. І «дуже важливо забезпечити відповідність технологій та експериментів етичним стандартам та правовим вимогам» [Червінський, Червінська, 2022, с. 119].

Роль аудиторії в етичному та естетичному ландшафті мистецтва також є важливою. Аудиторія взаємодіє з мистецтвом через власні етичні рамки, привносячи свої цінності та переконання у свої інтерпретації та реакції. Сприйняття мистецтва може спонукати до етичних рефлексій, змушуючи глядачів замислитися над власною позицією та діями у зв'язку з темами та повідомленнями, представленими у творі. У цьому сенсі мистецтво слугує своєрідним каталізатором етичного діалогу та самоаналізу, сприяючи колективному осмисленню моральних питань.

Канон у мистецтві має кілька ключових особливостей. По-перше, він є вибіркоким і складається з обмеженої кількості творів, які вважаються такими, що володіють винятковими якостями. Така вибіркoвість за своєю суттю є суб'єктивною, на неї впливають культурні, історичні та соціальні чинники. По-друге, канон є авторитетним, несе в собі відчуття легітимності та важливості, що надає цим творам особливого статусу в мистецькій спільноті. По-третє, канон є гнучким і водночас стійким до змін, він може розвиватися з часом і включати нові твори та погляди, але водночас має тенденцію зміцнювати усталені традиції та цінності, часто відкидаючи твори, які не відповідають його стандартам.

Одним з основних впливів канону на художню творчість є його роль як орієнтира для митців. Вивчаючи канонічні твори, автори можуть отримати уявлення про техніки, стилі та теми, які історично цінувалися. Це може слугувати як натхненням, так і викликом, оскільки художники можуть прагнути наслідувати або перевершити ці взірці. Водночас канон може накладати обмеження на творчість, оскільки дотримання встановлених норм може перешкоджати експериментуванню та дослідженню нетрадиційних ідей.

Вплив канону виходить за межі діяльності окремих художників і поширюється на широку мистецьку спільноту та інституції. Художні школи, музеї та галереї часто віддають перевагу канонічним творам у своїх навчальних планах, виставках та колекціях, зміцнюючи їхній статус і увічнюючи їхній вплив. Таке інституційне схвалення ще більше зміцнює позицію цих творів у культурній ієрархії, формуючи суспільне сприйняття і смак.

Поняття «застиглої традиції» в сучасному мистецтві стосується того, як канон та естетичні норми можуть ставати сталими та невіддатливими до змін. Це явище виникає тоді, коли цінності та стандарти, втілені в каноні, підтримуються беззаперечно, пригнічуючи інновації та увіковічуючи застарілі ідеали. У таких випадках канон діє як консервативна сила, зберігаючи статус-кво і відкидаючи думки і погляди, які не відповідають встановленим ним критеріям.

Застиглі традиції можуть по-різному проявлятися в сучасному мистецтві. Одним із прикладів є стійкість певних стилів і жанрів, які були історично канонізовані, наприклад, класичний реалізм у живопису або тональна гармонія в музиці. Ці форми мають свої переваги, але надмірний акцент на їхній важливості може відтиснути на задній план інші художні підходи, такі як абстрактний експресіонізм або атональна музика, які ставлять під сумнів загальноприйнятну естетику [див.: Лессінг, 1968].

Іншим наслідком застиглої традиції є вилючення з канону альтернативних думок і поглядів. Історично склалося так, що в каноні домінують роботи, створені митцями з домінуючих культурних груп, часто маргіналізуючи тих, хто належить до недостатньо представлених спільнот. Така практика виключення закріплює вузьке бачення мистецької досконалості та обмежує потенціал для створення інклюзивної та репрезентативної мистецької культури.

Вплив застиглих традицій можна побачити в тому, як сприймається та оцінюється сучасне мистецтво. Роботи, які відповідають встановленим нормам, часто охочіше приймаються і відзначаються, тоді як ті, що відхиляються від цих стандартів, можуть бути заборонені або проігноровані. Така тенденція може створювати бар'єри для сучасних художників, які прагнуть подолати труднощі та розширити межі художнього вираження.

Щоб подолати обмеження застиглих традицій, у світі мистецтва зростає рух за переоцінку та розширення канону. Це передбачає визнання і включення робіт художників з різним рівнем підготовки і традиціями, а також прийняття нових та інноваційних форм художнього вираження. Завдяки цьому канон може більше відображати плюралістичну та активну природу сучасної культури.

Цензура, як інституційна форма контролю над чуттєвою діяльністю, забезпечує регулювання та обмеження самовираження, зокрема й в художній діяльності, з боку різних авторитетних органів. Основна мета цензури - обмежити можливості створення та доступ до контенту, який вважається шкідливим, небезпечним або диверсійним, тим самим формуючи суспільні норми та підтримуючи статус-кво. Таке регулювання може відбуватися за допомогою чітких правових рамок або за допомогою прихованих форм соціального та інституційного тиску.

Цензуру можна розділити на кілька типів, кожен з яких має свої особливості та цілі. Одним з основних видів є політична цензура, метою якої є обмеження інакомислення та контроль над політичними наративами. Уряди країн світу часто вдаються до політичної цензури, щоб обмежити критику, запобігти поширенню опозиційних ідеологій і зберегти владу. Така форма цензури переважає в авторитарних режимах, але може проявлятися і в демократичних суспільствах за допомогою таких заходів, як регулювання ЗМІ та нагляд за ними.

О. Галич, досліджуючи роль цензури, наводить історичні приклади взаємин з цензурою Сергія Єфремова, «мемуарний твір якого «Про дні минулі (спогади)», написаний у 1920-1921 рр., переконливо довів її реакційну роль у Російській імперії... Зародившись у часи другого царя з династії Романових Олексія Михайловича «Тишайшого», цензура стала вагомим інструментом влади для заборони вільнодумства, а в умовах царизму ще й суттєвого обмеження українців у праві на власну мову, літературу, журналістику, книговидавництво» [Галич, 2022, С. 171].

Моральна цензура зосереджена на обмеженні контенту, який вважається нецензурним, небезпечним або неприйнятним з моральної точки зору. В сучасному західному суспільстві цей вид цензури часто спрямований на матеріали відверто

сексуального характеру, ненормативну лексику та зображення насильства, виходячи з домінуючих морально-етичних стандартів [Тулупов, Кіріченко, 2022]. Релігійна цензура частково перетинається з моральною цензурою, що здійснюється релігійною владою, яка прагне запобігти поширенню богохульства, ересі або контенту, що суперечить релігійному вченню

Комерційна цензура передбачає регулювання змісту корпоративними суб'єктами, часто обумовлене ринковими чинниками та бажанням уникнути суперечок. Така форма цензури може впливати на виробництво та розповсюдження медіа, реклами та розваг, формуючи те, що вважається прийнятним для публічного споживання.

Механізми цензури реалізуються через різні інституції та практики. Уряди країн зазвичай створюють нормативно-правову базу, яка визначає та забезпечує дотримання законів про цензуру. Такі рамки можуть містити, зокрема, закони проти мови ненависті, наклепу та розповсюдження секретної інформації. Регуляторні органи, такі як органи влади у сфері ЗМІ та комунікацій, відіграють важливу роль у моніторингу та контролі контенту, забезпечуючи дотримання законів про цензуру.

Навчальні заклади теж є інститутами цензури, контролюючи навчальні програми та обмежуючи доступ до певних текстів та ідей. Це проявляється у забороні книг, цензурі академічних досліджень та просуванні певних ідеологічних поглядів та забороні інших. До того ж, культурні інституції, такі як музеї, галереї та театри, можуть вдаватися до самоцензури, щоб уникнути конфліктів з владою і відповідати суспільним нормам та очікуванням.

Вплив цензури на художню творчість і культуру є глибинним і різнобічним. Цензура може стримувати мистецьке самовираження, породжуючи атмосферу страху та самоцензури, в якій митці не наважуються досліджувати суперечливі чи нетрадиційні теми. Це обмеження зменшує розмаїття поглядів та ідей, представлених у мистецтві, що призводить до гомогенізації культурного продукту.

Митці, які діють у супереч цензурі, часто наражаються на значні особисті та професійні ризики, включно з юридичними наслідками, соціальним остракізмом та економічними негараздами. Попри ці виклики, деякі митці продовжують створювати провокаційні та дивергентні роботи, використовуючи своє мистецтво як форму спротиву та соціального висловлювання. Така динамічна напруга між цензурою та художньою творчістю може призвести до появи інноваційних та впливових творів, які розширюють межі загальноприйнятих норм.

Цензура також впливає на культурне споживання та суспільне сприйняття. Контроль над тим, який контент є доступним, впливає на суспільні погляди та цінності. Наприклад, заборона певних політичних ідеологій може обмежити суспільну свідомість і дискурс, зміцнюючи домінуючі владні структури. Так само цензура відверто морального чи сексуального контенту може формувати ставлення суспільства до сексуальності та моралі, увічнюючи консервативні норми та стигматизуючи альтернативні погляди.

Одним з аспектів дослідження механізмів інституційного контролю над чуттєвою діяльністю є застосування естетичних норм і канонів в художньому відображенні суперечливої єдності чоловічого та жіночого буття в культурі. Зазначимо, що мистецтво відіграє важливу роль у формуванні гендерної ідентичності, оскільки дає змогу впливати на розуміння та вираження гендерних ролей. Так, гендерна символіка, як втілення певного суспільного ідеалу маскулінності та фемінності, імплементована на різних рівнях соціальної реальності через різноманітні соціальні інститути.

Художня діяльність, як важливий спосіб формування чуттєвості, не може залишитися без суспільного контролю, і цензура постає як один з важливих механізмів такого контролю. «Гендерний символізм втілює ті способи кодування культурної норми, що відображають складну семіотику маскулінності та фемінності не лише в контексті окремої ідентичності (визначник Я—жінка), а й як культурні вектори, в яких функціонує суспільство (визначник Ми—жінки)» [Коваль, Сахно, Бундич, 2023].

Важливість естетичного виховання полягає в його здатності залучати людей на емоційному та інтелектуальному рівнях, сприяючи самосвідомості та критичному мисленню. Завдяки впливу різноманітних видів мистецтва люди можуть досліджувати і ставити під сумнів традиційні уявлення про гендерні ролі, розвиваючи інклюзивне і гнучке бачення гендерної ідентичності.

Використання мистецьких засобів у гендерній освіті охоплює різні форми, такі як візуальне мистецтво, література, музика та перформанс. Ці види мистецтва є потужними інструментами для комунікації та виклику суспільним нормам. Наприклад, література та кіно можуть зображати складних персонажів та наративи, які відображають різні гендерні ідентичності та переживання, дозволяючи людям побачити себе та інших у новому світлі. Візуальне мистецтво може зображати альтернативні репрезентації гендеру, відриваючись від традиційних образів і стереотипів. Музика та перформанс мистецтво теж можуть слугувати платформами для розуміння та вираження гендерної плінності та нонконформізму, сприяючи формуванню відкритого підходу до гендеру.

Вплив мистецтва на усвідомлення гендерних ролей та формування гендерних стереотипів є значним. Мистецтво має потенціал як діяти у межах традиції, так і формувати сучасний підхід до канону, надаючи йому нового значення. У статті «Гендерні складові китайського вокально-сценічного мистецтва» автори визначають, що «традиція переважно чоловічого крос-гендерного перевдягання в китайському вокально-сценічному мистецтві виконує складну культурну функцію конструювання та трансляцію такого типу фемінності, який був необхідний патріархальному суспільству з жорсткою бінарною структурою гендеру» [Каблова, Тетеря, Цап, 2023, С. 122].

В контексті нашого дослідження важливими є висновки авторів про особливості «прояву гендерної ідентичності у китайському вокально-сценічному мистецтві. В китайській культурі фемінність / маскуліність не є жорстко прив'язаними до біологічної статі, а «постають як гнучкі символічні форми відповідно до загальнокультурної естетичної картини світобуття» [Каблова, Тетеря, Цап, 2023, С. 117].

Мистецтво може кинути виклик усталеним гендерним стереотипам і зруйнувати їх, презентуючи різні та автентичні образи гендеру, висвітлювати обмеження та упередження традиційних гендерних ролей, заохочуючи людей переглянути та переосмислити власну ідентичність. Мистецькі репрезентації, які кидають виклик загальноприйнятим нормам, можуть сприяти зміні суспільних поглядів, просуваючи гендерну рівність і прийняття. Візуальне мистецтво, література, музика, перформанс та інші мистецькі засоби здатні відобразити різні гендерні ідентичності, представити особливості усвідомлення людиною своєї гендерної ідентичності.

Висновки. Отже, взаємодія між нормативністю та етикою в мистецтві наголошує на складній і багатогранній суті художньої культури. Нормативність створює структуру, в межах якої мистецтво створюється і оцінюється, забезпечує безперервність і послідовність, тоді як етичні принципи визначають моральні виміри мистецької практики. Взаємозв'язок між етикою та естетикою висвітлює глибокий вплив мистецтва на людський досвід, де краса і моральні цінності перетинаються, формуючи наше сприйняття світу. З розвитком мистецтва постійний взаємозв'язок між нормативністю, етикою та естетикою залишатиметься ключовим для забезпечення життєздатності та актуальності художньої культури.

Канон і естетична норма як впорядкована застигла традиція відіграють важливу роль у формуванні простору художньої культури. Канон забезпечує ціннісні орієнтири та стандарти для оцінки мистецтва, але його неухильне виконання може стримувати творчість та увічнювати практики виключення. Визнання та подолання обмежень з боку застиглих традицій має важливе значення для формування інклюзивного та активнішого мистецького середовища, що відображає різноманітний характер сучасного суспільства, яке розвивається та еволюціонує.

Цензура, як інституційна форма контролю над діяльністю у сфері культури, відіграє важливу роль у формуванні художньої творчості та культурного самовираження. Хоча вона спрямована на захист суспільних норм і запобігання шкоді, вона також обмежує свободу вираження поглядів і обмежує різноманіття культурного продукту. Знання концепцій, типів, механізмів та впливу цензури має важливе значення для усвідомлення її впливу на мистецтво та захисту відкритішого та інклюзивнішого культурного світу.

Процес формування гендерної ідентичності передбачає обумовленість семантичного поля особистості соціокультурною нормою. Мистецтво відіграє значну роль у кодуванні та ретрансляції гендеру як культурної норми. Важливим аспектом цього складного взаємообумовленого процесу є використання статевої символіки як способу інтерпретації складних аспектів маскулінності та фемінності [Коваль, Сахно, Бундич, 2023]. Естетичні засоби в гендерному вихованні мають важливе значення для розвитку всебічного та інклюзивного гендерного сприйняття та гендерної ідентифікації. За допомогою різних видів мистецтва можна ефективно долати гендерні стереотипи та сприяти створенню справедливого і відкритого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Богдан П. А. «Заперечення заперечення» ідеалу в чуттєвій діяльності людини-суспільства. *Освітній дискурс*. 2023а. № 47 (12). С. 17–28. Doi: 10.33930/ed.2019.5007.47(12)-2
- Богдан П. А. Мистецтво естетичне чи політичне, Г. Лессінг між Платоном та Арістотелем. *Multiversum. Philosophical almanac*. 2023б. № 2 (2). С. 114-128. Doi: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.2.5>
- Бренюк А. Народні звичаї та обряди в творах українських художників. *Молодий вчений*. 2021. № 10 (98). С. 225-229. Doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-10-98-47>
- Волинець В. Вплив штучного інтелекту на сучасне мистецтво: можливості та виклики. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. 2023. № 6 (1). С. 21-31. Doi: <https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.1.2023.283933>
- Галич О. Цензура та цензори в спогадах Сергія Єфремова. *Український інформаційний простір*. 2022. № 1 (9). С. 162-173. Doi: [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(9\).2022.257213](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(9).2022.257213)
- Гришко В. Д., Шейко В. О. Вплив культури на становлення світоглядних поглядів української молоді. *Гілея: філософські науки*. 2019. № 148. С. 7–10.
- Дубрівна А., Мирошніченко М. Канони минулого та сучасні новації у мистецтві: взаємодія та протиріччя. *Актуальні проблеми сучасного дизайну : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 23 квітня 2020 р. Київський національний університет технологій та дизайну*, 2020. С. 24-26.
- Каблова Т. Б., Тетеря В. М., Цап Г. В. Гендерні складові китайського вокально-сценічного мистецтва. *Мистецтвознавчі записки: зб. наук. пр.* 2023. Вип. 43. С. 117–122.
- Клепшня Г. М. Поняття ідеалу у класичній філософії. *Вісник національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2014. № 1 (19). Doi: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.19.10280>
- Коваль О. А., Сахно А. Є., Бундич С. В. Статевий символізм в гендерній ідентифікації особистості: комунікативні стратегії репрезентації маскулінності і фемінності. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2023. № 47. С. 74-83. Doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.9>
- Кучма І. А. Канон тіла в західноєвропейській культурі. *Матеріум. Вип. 5. Культурологія*. 2000. С. 41-49.
- Лессінг Г.-Е. Лаокоон. Київ: «Мистецтво», 1968. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lessinh_Hothold_Efraim/Laokoona.pdf (дата звернення: 06.07.2024)
- Санніков Є. В. Проблема авторства та етика використання штучного інтелекту для створення візуальних творів. *Український мистецтвознавчий дискурс*. 2024. № 2. С. 132-140. Doi: <https://doi.org/10.32782/uad.2024.2.15>

Тулупов О., Кіріченко Є. Ненормативна лексика в англо-українському перекладі: творчість vs цензура. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов.* 2022. № 96. С. 52-60. Doi: <https://doi.org/10.26565/2786-5312-2022-96-07>

Червінський О., Червінська К. БіоАрт—новий міждисциплінарний напрям в сучасному мистецтві та перспективи його розвитку в Україні. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія.* 2022. № 18. С. 114-119. Doi: <https://doi.org/10.31500/2309-7752.18.2022.277715>

Чорна Л. В. Роль ідеалу в світоглядному просторі Постмодерну. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2016. № 14. С. 126-129. URI: <https://hdl.handle.net/11300/11788> (дата звернення: 07.07.2024)

Юган Н. Л. Формування національної ідентичності українського суспільства засобами театру. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв.* 2019. № 2. С. 341-345.

Коваль Олена Аркадіївна

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
факультет соціології і права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
проспект Берестейський, 37, Київ, 03056
E-mail: koval.olena@lkl.kpi.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6016-8222>

Сахно Андрій Євгенович

аспірант кафедри філософії
факультет соціології і права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
проспект Берестейський, 37, Київ, 03056
E-mail: andrii.sakhno1997@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8739-0333>

Стаття надійшла до редакції: 10.07.2024

Схвалено до друку: 06.09.2024

**SOCIETAL IDEAL IN THE FORM OF ARTISTIC CULTURE:
CANON, NORM AS TOOLS OF CENSORSHIP**

Koval Olena A.

PhD in philosophy,
Associate Professor at the Department of Philosophy
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
37 Beresteyskyi Avenue, Kyiv, 03056
E-mail: koval.olena@lkl.kpi.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6016-8222>

Sakhno Andrii Ye.

PhD Student of the Department of Philosophy,
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute"
37 Beresteyskyi Avenue, Kyiv, 03056
E-mail: andrii.sakhno1997@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8739-0333>

ABSTRACT

Understanding the social ideal and the peculiarities of its embodiment in artistic activity, the implementation of social control over sensuality through the artistic canon and norms has long been a controversial issue that affects both artistic creativity and social norms. This article examines how these constructions function as so-called "tools" of censorship in artistic culture and in the field of education.

The purpose of the research is to determine the role of normativity and ethics in art, to consider the canon and aesthetic norm as established traditions, to analyze censorship as an institutional control over sensual activity, and also to find out the use of aesthetic means in gender education.

The results of the study indicate the dual role of canon and norms: on the one hand, they serve as the basis of traditions and cultural identity, defining artistic life and preserving social values over time. On the other hand, they function as censorship mechanisms, ensuring conformity and limiting the diversity of artistic expression. Such tensions are further exacerbated by the institutional mechanisms that ensure control over artistic practices, often mirroring dominant ideologies and power structures.

By exploring a variety of historical facts and examples, we highlight how canonization and normativity can stifle diversity and crowd out alternative thought within artistic communities. The study examines the consequences of such censorship on the evolution of cultural discourse and the persistence of social inequality.

The obtained conclusions indicate the need for a detailed study of the canon and norms in artistic environments, recognition of their role not only as cultural artifacts but also as tools of control. Thanks to a critical approach to the concepts justifying the need for canons and norms in artistic activity, the study advocates the idea of greater inclusiveness and openness of the artistic process, which questions established hierarchies and contributes to the creation of a pluralistic cultural environment. Consequently, this study contributes to ongoing debates surrounding artistic freedom and censorship, prompting researchers and practitioners to rethink the influence of canon and normativity on artistic innovation and societal ideals.

Keywords: *societal ideal, integrity, education, canon, norm, censorship, stereotyping, communicative practices, culture, gender identification.*

REFERENCES

- Bohdan, P. A. (2023). "Denial of denial" of the ideal in the sensory activity of human-society. *Educational Discourse*, 47 (12), 17 – 28. Doi: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.47\(12\)-2](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.47(12)-2) (In Ukrainian).
- Bohdan, P. A. (2023). Art: Aesthetic or political, G. Lessing between Plato and Aristotle. *Multiversum. Philosophical Almanac*, 2 (2), 114 - 128. Doi: <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2023.2.2.5> (In Ukrainian).
- Breniuk, A. (2021). Folk customs and rituals in the works of Ukrainian artists. *Young Scientist*, 10 (98), 225-229. Doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-10-98-47> (In Ukrainian).
- Volynets, V. (2023). Impact of artificial intelligence on contemporary art: Opportunities and challenges. *Digital Platform: Information Technologies in the Sociocultural Sphere*, 6 (1), 21-31. Doi: <https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.1.2023.283933> (In Ukrainian).
- Halych, O. (2022). Censorship and censors in the memories of Serhiy Yefremov. *Ukrainian Information Space*, 1 (9), 162-173. Doi: [https://doi.org/10.31866/2616-7948.1\(9\).2022.257213](https://doi.org/10.31866/2616-7948.1(9).2022.257213) (In Ukrainian).
- Hryshko, V. D., & Sheiko, V. O. (2019). The impact of culture on the formation of worldview views of Ukrainian youth. *Hileya: Philosophical Sciences*, 148, 7-10. (In Ukrainian).
- Dubrivna, A., & Myroshnychenko, M. (2020). Canons of the past and modern innovations in art: interaction and contradictions. *Actual problems of modern design: materials of the International Scientific and Practical Conference, Kyiv, April 23, 2020* (pp. 24-26). Kyiv National University of Technology and Design. (In Ukrainian).
- Kablova, T. (2023). Gender components of Chinese vocal-stage art. *Art Studies Notes*, 43, 117 - 122. (In Ukrainian).
- Kleshnya, H. M. (2014). The concept of the ideal in classical philosophy. *Bulletin of the National Aviation University. Series: Philosophy. Culturology*, 1 (19). Doi: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.19.10280> (In Ukrainian).

- Koval, O.A., Sakhno, A.E., & Bundych, S.V. (2023). Gender symbolism in gender identification of the individual: communicative strategies of masculinity and femininity representation. *Bulletin of Lviv University. Series of Philosophical and Political Studies*, 47, 74-83. Doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.9> (In Ukrainian).
- Kuchma, I.L. (2000). Body canon in Western European culture. *Magisterium. Vol. 5. Culturology*, 41-49. (In Ukrainian).
- Lessing, G.-E. (1968). Laocoön. "Art", Kyiv. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Lessinh_Hothold_Efrain/Laokoon.pdf (accessed on July 6, 2024) (In Ukrainian).
- Sannikov, Y. V. (2024). The problem of authorship and ethics of using artificial intelligence to create visual works. *Ukrainian Art Studies Discourse*, 2, 132 - 140. Doi: <https://doi.org/10.32782/uad.2024.2.15> (In Ukrainian).
- Tulupov, O., & Kirichenko, Y. (2022). Obscene language in English-Ukrainian translation: Creativity vs. censorship. *Bulletin of V. N. Karaz'in Kharkiv National University. Series: Foreign Philology. Teaching Methods of Foreign Languages*, 96, 52 - 60. Doi: <https://doi.org/10.26565/2786-5312-2022-96-07> (In Ukrainian).
- Chervinskyi, O., & Chervinska, K. (2022). BioArt—a new interdisciplinary direction in contemporary art and its development prospects in Ukraine. *MIST: Art, History, Modernity, Theory*, 18, 114 - 119. Doi: <https://doi.org/10.31500/2309-7752.18.2022.277715> (In Ukrainian).
- Chorna, L. V. (2016). The role of the ideal in the worldview of Postmodernism. *Current Problems of Philosophy and Sociology*, 14, 126 - 129. Retrieved from <https://hdl.handle.net/11300/11788> (accessed on July 7, 2024) (In Ukrainian).
- Yugan, N. L. (2019). Formation of national identity of Ukrainian society through theater. *Bulletin of the National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts*, 2, 341 - 345. (In Ukrainian).

Article arrived: 10.07.2024

Accepted: 06.09.2024

Як цитувати: Коваль, О., & Сахно, А. (2024). СУСПІЛЬНИЙ ІДЕАЛ У ФОРМАХ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ: КАНОН, НОРМА ЯК ІНСТРУМЕНТИ ЦЕНЗУРИ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 140-150. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-12>

In cites: Koval, O., & Sakhno, A. (2024). SOCIETAL IDEAL IN THE FORM OF ARTISTIC CULTURE: CANON, NORM AS TOOLS OF CENSORSHIP. *The Journal of V. N. Karaz'in Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 140-150. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-12> [In Ukrainian]

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-13

УДК 130.2:[316.74+792.01+001.12]

Поліна Опря

ПЕРСПЕКТИВИ ФІЛОСОФСЬКО-ТОПОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕАТРУ

У статті досліджується феномен театру через призму феноменологічного та філософсько-топографічного методів. Театр протягом свого існування відображав і трансформував суспільне життя. З розвитком людства його понятійна множинність лише збільшувалася. Автор розглядає театр не лише як мистецьке явище, а й як унікальний простір, де перетинаються реальне й уявне, особисте та колективне, тілесне і духовне.

Спираючись на два культурні повороти, які відбулися у XX столітті – просторовий та перформативний, – театр постає як унікальний об'єкт дослідження, де ці концепції знаходять своє найповніше втілення. Концепція «гетеротопій» Мішеля Фуко дозволяє розглядати театральний простір як місце, що існує одночасно в реальному та уявному вимірах. Перформативний поворот, представлений ідеями Еріки Фішер-Ліхте та Річарда Шехнера, акцентує увагу на процесуальності та тілесності театральної дії. Перформативний поворот розглядається через призму феноменології тілесності Моріса Мерло-Понті, який вказав на нерозривний зв'язок між тілом і простором у формуванні людського досвіду. Ця концепція розширюється роботами Мішеля Дюфрена про естетичний досвід глядача та дослідженнями Крістофа Вульфа про роль ритуалу й мімезису в театральній практиці.

Філософська топографія, яка ґрунтується на феноменології, запропонована як метод дослідження театру, дозволяє розглядати його як особливу конфігурацію смислів завдяки топонімам, які виступають не лише функціональними зонами, а й носіями певних культурних значень. Концепція «феноменології Чужого» Бернгарда Вальденфельса допомагає осмислити взаємодію між глядачем та актором, які є рівноправними учасниками творення інтерсуб'єктивного досвіду. Театральна дія стає своєрідним «порогом» між знайомим і незнайомим, або між власним і чужим, що дозволяє розглядати театр як простір можливого проявлення прихованого. Запропонований у статті підхід відкриває нові горизонти для розуміння театру як своєрідної лабораторії людського досвіду. Він дозволяє побачити, як через театральний простір проявляються фундаментальні аспекти нашого буття. Це дослідження може стати основою для подальшого переосмислення ролі театру в культурі та його потенціалу як середовища для експериментування з новими формами.

Ключові слова: театр, просторовий поворот, перформативний поворот, тілесність, феноменологія, топографічна методологія.

Театр як філософська парадигма дослідження

Театр – це унікальний феномен мистецтва. З одного боку, в ньому поєднуються елементи літератури, музики та перформансу. З іншого боку, синтез цих аспектів, породжує можливість розгортання культури та екзистенції людини. З розвитком історії та під впливом соціальних і культурних потрясінь, театр зазнав трансформацій, що зробило його об'єктом дослідження у різних мистецьких дисциплінах, після чого ми можемо допустити, що театр – це вже більше за мистецтво. Спочатку *визначимо*, що таке театр і які *конфігурації його понять* існують. Досліджуючи поняття театру, перше, що ми знаходимо, це позначення театру як фізичного простору: 1) «a building where plays, shows, etc., are performed on a stage» [The Britannica Dictionary, 2024, 1a] 2) «a building, room, or outside structure with rows of seats, each row usually higher than the one in front, from which people can watch a performance, or another activity» [Cambridge Academic Content Dictionary, 2024]. Таке технічне визначення, з одного боку, є досить тривіальним, але з іншого боку, показує нам, як ми спочатку пізнаємо об'єкт. Ми пізнаємо його через форму, текстуру,

© Опря П. В., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

розташування та тіло (в даному випадку це будівля). В Стародавній Греції, театральний простір був у вигляді амфітеатру, що символізувало демократичність, зв'язок з природою та космосом. Історик театру Девід Вайлс, у своєму дослідженні стверджує: «Грецький театр був відкритий небовиду, визнаючи, що драма була релігійним ритуалом, який виконується як для богів, так і для смертних» [Wiles, 2003, p. 34]. Тенденція на закриті театральні приміщення була відома з епохи Відродження, що втілювало гуманістичну філософію з її антропоцентричною орієнтацією. Сучасний театрознавець Річард Шехнер аргументує: «Закритий театр епохи Відродження створив контрольоване середовище (controlled environment), де людина-творець (human creator) могла маніпулювати реальністю, відображаючи нове розуміння людини (man) як «міри всіх речей»» [Schechner, 2003, p. 179]. Процес просторових змін постійно триває, і сьогодні експериментальні підходи до театального простору, починаючи з постмодерну віддзеркалюють філософію деконструкції традиційних форм. Пітер Брук у своїй фундаментальній праці постулює: «Я можу взяти будь-який порожній простір (empty space) і назвати його голою сценою (bare stage). Людина іде цим порожнім простором, поки хтось інший спостерігає за нею, і це все, що потрібно для того, щоб театральна дія відбувалась (act of theatre to be engaged)» [Brook, 1968, p. 7] Ця цитата ілюструє постмодерністський підхід до театального простору, який відкидає конвенційні обмеження.

Наступний рівень допоможе нам визначити театр – як виконавче мистецтво: 1) «the art or activity of performing in or producing plays on a stage» [The Britannica Dictionary, 2024, 2b]. 2) «the art or activity of writing and performing plays, or the public performance of plays» [Cambridge Academic Content Dictionary, 2024]. Таке визначення театру *відкриває нам можливості* дослідження феноменів актора, режисера, драматурга, та інших членів побудови театального процесу. Тобто від осіб, які створюють об'єкти для того, хто сприймає, а саме, для глядача. Для кращого розуміння цієї сторони, варто звернутися до теоретиків театру та їх концепцій, які формують межі театального. Для театального діяча та драматурга Бертольда Брехта, театр був способом критичного осмислення дійсності та впливу на свідомість глядачів. Його концепція «епічного театру» поєднує у собі драматичну напругу, конфлікти та послідовну прогресію дій [Патріс, 2006, с. 150-151]. Театр для німецького драматурга був тією ареною, де глядач і актор знаходяться як на фізичній відстані, так і на емоційній, що дозволяє критично подивитися на соціальні виклики, які демонстрував Брехт у виступах. Французький теоретик театру та актор Антонен Арто вважав, що театр – це місце трансформації людини і суспільства через звернення до дії, а не до слова. До того ж – до дій, які мають носити шокуючий, жорстокий характер, що виводить глядача зі стану повсякденного автоматизму і пробуджує в ньому глибинні, ірраціональні імпульси. Для Арто, театр був своєрідним ритуалом, здатним повернути людину до сакральних витоків буття, звільнити її від влади раціонального мислення та соціальних норм. Він закликав до створення «театру жорстокості» – не в сенсі показу фізичного насильства, а в плані нещадного впливу на підсвідомість глядача. Жак Дерріда висловився про театр жорстокості Арто таким чином: «Театр жорстокості – це не репрезентація. Це саме життя в тому, що воно має в собі нерепрезентабельного. Життя – не репрезентабельне джерело репрезентації. Отже, я сказав «жорстокість», як сказав би «життя»» [Дерріда, 2000, с. 472]. Він закликав звільнити театр від диктату слова і створити нову мову сцени – мову жестів, знаків, здатних безпосередньо впливати на підсвідомість. Арто був одним із перших, хто почав працювати над концепцією перформативності в театрі, звертати увагу на примат жесту над словом для розуміння сутності людини. Якоюсь мірою, створюючи «театр жорстокості» Арто робить жест батьковбивства, тобто вбивства логосу в театрі. Реформатор українського театру 20-х років XX століття – Лесь Курбас, як і багато молодих європейських інтелектуалів того століття, вважав, що театр – це не просто відображення дійсності, а інструмент його активного перетворення. Він бачив у театрі засіб виховання нової людини, формування нового типу суспільних відносин: «Театр – це не тільки відображення життя, а й саме життя, не як відтворення дійсності, а й сама дійсність,

не як споглядання, а як і дія» [Курбас, 2022]. Курбас, також наголосив на відмові домінування слова в театрі, написавши про це так: «Надати тілу всі прекрасні контури і лінії, вистудіювати кожний мускул і нерв, навчитись володіти ним до певної досконалості; ... примусити своє тіло говорити більш виразно і зрозуміло, ніж людське слово, показати через тіло все божеське і все сатанинське, що тільки є в природи, – такі поставимо ми вимоги до техніки актора...» [Курбас, 2022]. Для Курбаса театр – це 1) лабораторія, в якій сприймають і сприймаються, пізнають через перформативні акти, 2) модель культури, де відбувається пошук соціальних, політичних і філософських питань.

Останній рівень визначення театру це його *метафоричне втілення*: «a place where important events or actions occur» [The Britannica Dictionary, 2024, 3a]. Це визначення слід сприймати у метафоричному значенні, тобто театр постає перед нами контрпростором повсякденного життя. Як місце, де розгортаються значущі події, театр стає універсальною метафорою для різноманітних сфер людської діяльності. Перше що спадає на думку, це метафора «театру військових дій», що набуває особливого значення. Ця метафора підкреслює драматичність і масштабність військових операцій, де кожен учасник виконує свою «роль» у грандіозній і часто трагічній виставі історії. Подібно до театральної вистави, військові дії мають свій сценарій, акторів (військових), режисерів (командування) та глядачів (світову спільноту). У філософії, метафор «театру» не бракує. Засновник емпіризму в філософії Нового часу Френсіс Бекон, докладно розглядає концепцію «ідолів театру» в своїй головній філософській праці «Новий Органон» (лат. «Novum Organum»), яка була опублікована в 1620 році. «Ідоли театру» (*idola theatri*) – «консервативність та односторонність мислення, вплив авторитетів, концепції яких створюють штучні картини світу» [Юркевич, 2021, с. 152]. Мислитель у цьому випадку порівнював ці картини світу з театральними п'єсами, які створюють ілюзорний, відірваний від реальності світ. Відома робота французького філософа та представника ситуаційного інтернаціоналу Гі Дебора «La Société du spectacle», є чудовим прикладом метафоричного прояву театального. Метафору «спектаклю», мислитель використовував для критичного аналізу сучасного капіталістичного суспільства. Для Гі Дебора «спектакль» – це не просто метафора, а фундаментальна характеристика соціального життя в умовах розвинутого капіталізму: «Спектакль – це не сукупність образів, а соціальні стосунки між людьми, опосередковані образами... Спектакль, узятий у своїй сукупності, є одночасно результатом і проєктом існуючого способу виробництва. Це не доповнення до реального світу, не додаткова декорація. Це серце ірреалізму реального суспільства» [Debord, 1995, p. 12]. У суспільстві спектаклю люди відчужені від свого власного життя та творчої активності. Вони стають пасивними глядачами, які споживають готові образи та уявлення, нав'язані їм засобами масової інформації та індустрією розваг. Ф. Бекон та Гі Дебор використовують метафору «театру» і «спектаклю» у світлі ірреального як негативного впливу. Але Жан-Поль Сартр, впливовий філософ та драматург XX століття, знаходить у театрі вихід у «ірреальний світ» – як шлях до розширення свідомості, де людина, а в даному випадку глядач, може через іншого та інше пізнати себе.

Три визначення театру, які розглянуті вище, дають нам уявлення про те, що театр – це не тільки категорія мистецтвознавства. Насправді театр – це *унікальна парадигма* для дослідження культури та людського існування. Наскільки театральний простір здатний виходити за межі мистецтвознавства, можна побачити у спробі розглянути театр як філософську категорію. Перше визначення театру, як фізичного простору, може здатися досить простим, але я пропоную зупинити увагу саме на просторовості. Те, яким способом простір впливає сприймає і сприймається, і наскільки просторовий поворот у другій половині XX століття, вплинув на його формування. Третє визначення театру показує нам важливість перформативної дії в театральному мистецтві, яка так само піддається філософському осмисленню. Більшість теоретиків театру та мистецтва досліджують сучасний театр через призму перформативних актів Джона Остіна, з чого виводять теорію

перформативності. Філософська рефлексія перформативності, знаходить свій прояв через призму феноменології, а саме концепції тілесності Моріса Мерло-Понті.

Просторовий і перформативний поворот

Середина і кінець XX століття, в європейській історії, були періодом пошуків нових методологічних підходів. Філософські напрацювання попередніх століть почали з'являтися в новій формі, в новій теоретичній перспективі бачення. Цей пошук втілювався в низку «культурних поворотів» (cultural turns), які відбулися наприкінці XX століття. Німецька літературознавиця та культуролог Доріс Бахман-Медік виокремлює наступні повороти: інтерпретативний поворот (interpretive turn), перформативний поворот (performative turn), рефлексивний поворот (reflexive turn), постколоніальний поворот (postcolonial turn), просторовий поворот (spatial turn), іконічний/пикторіальний поворот (iconic / pictorial turn) та перекладацький поворот (translational turn) [Bachmann-Medick, 2016].

При дослідженні театру, особливо цікавить просторовий поворот, який оформився як поняття у 1980-х роках в роботі Едварда Соджа «Постмодерна географія». Трохи раніше, теоретик культури Фредрік Джеймсон наголосив: «Always spatialise!» [Bachmann-Medick, 2016]. Його ідея полягала в тому, що наша буденність, яка пронизана досвідом і мовою, знаходиться у владі простору а не часу, як це було в часи «високого модерну» [Bachmann-Medick, 2016]. Ще раніше Мішель Фуко на конференції в Тунісі проголосив XX століття століттям простору. Філософські напрацювання Фуко в філософії простору є важливими та влучними для дослідження театру. Представник французького структуралізму та постструктуралізму, вивів концепцію «гетеротопій» – місць, що знаходяться за межами усіх інших місць [Фуко, 2018, с. 34]. Тобто, це реальні (фізичні) місця, які виступають як контрпростори до існуючих соціальних просторів. Фуко наводить шість принципів гетеротопії, які можна застосувати до театрального простору. Шостий принцип: «Роль гетеротопії полягає в тому, щоб створити ілюзорний простір, який викриває весь реальний простір, всі розташування, за якими розгортається людське життя, як ще більш ілюзорні» [Фуко, 2018, с. 39-40]. В контексті театрального простору який формує ірреальний світ, працюючи з уявою, дозволяє усвідомити глибинну діалектичну взаємодію між ілюзорністю та реальністю, характерну для людського буття. Театр як гетеротопічний простір конститується як своєрідна *метафреальність*, що одночасно протиставляється емпіричній дійсності та відображає її сутнісні риси в спотвореному, алегоричному вигляді. Посилаючись на Сартра, який затвердив, що театральна ілюзорність є не просто втечею від реальності, а радше її іманентною критикою, що викриває приховані механізми екзистенційних протиріч. Отже, театральна гетеротопія функціонує як своєрідне дзеркало (яке за Фуко також є гетеротопією), що відображає реальність в її найбільш загострених і парадоксальних формах. Через це викривлене відображення глядач отримує можливість поглянути на власне життя та поставити під сумнів самі онтологічні засади свого буття.

Підходячи до перформативного повороту, де з'являються вже тілесні практики, ми можемо побудувати *місток* між простором та перформативністю. Ідеться про феноменологічну діяльність, яка працює з допредикативним досвідом. Це допомагає розширити межі свідомості через *просторово-тілесні зв'язки*. Ми відчуваємо простір, бо маємо тіло. Тіло, наш єдиний засіб сприйняття простору, саме собою є простором – просторово протяжним об'єктом і свідомою істотою, що займає простір, рухається у ньому і населяє його. Як зазначив французький феноменолог Мерло-Понті: «Мое тіло не було для мене не більш ніж фрагментом простору, для мене взагалі не було б простору, якби я не мав тіла» [Мерло-Понті, 2001 с. 126]. Мерло-Понті підкреслює важливість тіла як основу досвіду, свідомості, мислення – нашого буття для пізнання світу. Це означає, що простір не сходиться десь у зовнішньому та відділеному по відношенню до тіла, – вони переплетені між собою. Театральна вистава – це не просто візуальне видовище, але й тілесний, кінестетичний досвід. Глядачі не лише споглядають сценічну дію, але й відчувають її через власну тілесну співприсутність з акторами. Театр активує наш пропріоцептивний та інтероцептивний досвід, змушуючи усвідомити себе як втілених суб'єктів. Ба більше,

театральний простір *організовує* нашу тілесність специфічним чином. Розташування глядачів в залі, їхня дистанція від сцени, архітектурні особливості театру – все це впливає на тілесне самовідчуття аудиторії. Театр не просто відображає, але й *формує* нашу просторовість, демонструючи її культурну та історичну зумовленість. Водночас, за Мерло-Понті, наша тілесність є інтерсуб'єктивною, тобто завжди передбачає взаємодію з іншими. В театрі ця інтерсуб'єктивність проявляється особливо яскраво. Глядачі не лише співприсутні з акторами, але й утворюють спільноту між собою, разом переживаючи емоції та смисли вистави. Театр стає простором спів-буття, в якому конститується колективна тілесність.

Феноменологічна сторона дослідження театру має два досягнення: 1) висування на перший план позиції глядача; 2) ставлення до глядача як до людини, яка бере участь у процесах розуміння на основі як когнітивних, так і афективних реакцій [Hamilton, 2019]. Мерло-Понті, наприклад, був відомий тим, що ставив на перше місце сприйняття світу спостерігачем. Продовжив цю роботу, його учень – Мішель Дюфрен. Естетичний досвід постає як подія зустрічі тіла з мистецьким твором, де простір виступає медіумом афективних, дискурсивних та перформативних практик. Як зазначає Дюфрен, естетичне сприйняття вимагає особливої відкритості суб'єкта, тому він одночасно є активним і пасивним. Активність глядача проявляється через готовність сприймати об'єкт, бути інтенційно відкритим. Пасивність глядача полягає у повному відкритті свідомості для естетичного об'єкта, який самостійно проявляє себе власною матеріальністю, структурою, афективністю [Dufrenne, 1973 р. 19-38]. Глядач дозволяє цьому об'єкту захопити та повести себе, довіряючись його інакшості. Тілесність відіграє ключову роль у феноменологічному розумінні театру. Театр трансформує та проблематизує наше повсякденне ставлення до власної тілесності. В театрі тіло глядача виявляється *розщепленим* між кількома режимами буття. З одного боку, воно залишається фізичним об'єктом серед інших об'єктів, підпорядкованим законам простору та часу. З іншого боку, воно стає «феноменальним тілом» (за виразом Мерло-Понті), яке активно конститує світ вистави через своє залучення. Ба більше, тіло глядача в театрі завжди є тілом-для-іншого. Воно експонується поглядам інших глядачів і акторів, стає частиною інтерсуб'єктивного простору. Як показує Мерло-Понті, наше сприйняття світу завжди опосередковане присутністю інших суб'єктів, навіть якщо вони не дані нам безпосередньо. Ми завжди вже знаходимось у символічному просторі культури, де циркулюють колективні значення та коди. Тому й естетичний об'єкт несе в собі сліди Іншого – його потенційне буття-для-іншого.

Ми не можемо пройти повз одного з провідних сучасних теоретиків перформативності – Кристофа Вульфа, який досліджує ритуал, мимезис та перформативність як соціальну дію: «Коли йдеться про перформанс як тілесне виконання художньої чи соціальної дії, цим позначається унікальна, обмежена в часі подія. Художній перформанс має місце у встановлений час як подання перед чи спільно з глядачами. Ця подія, що призупиняє порядок буднів, що дає глядачам шок і повідомляє їм новий досвід... Власне перформанс виникає тільки у зв'язку художнього дійства з глядачем» [Wulf, 2007, р. 84]. Через цю оптику ми можемо розглянути театр, тому що: 1) театр *є полем* розгортання соціальної уяви, де через образи відбувається трансформація колективних уявлень та цінностей; 2) театральна вистава має ритуальну структуру, яка через повторення певних дій та висловлювань конститує специфічну реальність; 3) театр – це унікальний простір, в якому, особливо за останні сто років, розгортається і досліджується по новому тілесність. Вульф звертає увагу на те, що тілесна дія, створює унікальну подію. Сучасна дослідниця перформативності Еріка Фішер-Ліхте розглядає театр як антропологічний і культурний феномен і звертає увагу на важливу рису перформативності, проява якої відбувається завдяки простору, і це – подія. Подія – це жива «матерія» перформансу, його екзистенційне ядро, що виникає у взаємодії між акторами і глядачами, і саме через їхнє «спів-буття» народжується специфічний естетичний досвід [Fischer-Lichte, 1999]. Отже, просторовість проявляє себе через тілесну перформативність, через що створюється не

артефакт художнього твору, а подія, яка характеризується процесуальністю та унікальністю. Отже, середовище, в якому відбувається театральна постановка, не тільки наповнює простір семантичними надбудовами, але і сам простір *визначає* рух сприйняття самого актора та глядача.

Топографічна методологія – інструмент дослідження театру

Після розгляду просторового повороту, феноменології тілесності та перформативності, стає очевидним що театр – це складний і міждисциплінарний феномен. Побачивши, як театр відкривається через ракурс просторово-тілесних зв'язків, ми можемо перейти до філософської топографії як до нового методу дослідження театру. *Топографічна методологія* може бути дуже ефективним інструментом для дослідження театру як культурного феномену. Витоки філософської топографії як методу дослідження театру ми можемо знайти у працях Бернгарда Вальденфельса, Едварда Соджа, Карла Шлегеля, Джеффа Малпаса. Ця методологія спирається на просторовий поворот у філософії і пропонує розглядати культурні явища крізь призму їхньої просторової організації та взаємодії з людським досвідом. Маючи таку міждисциплінарність, топографічна методологія може розгортатись, починаючи з феноменологічного дослідження досвіду «Іншого», як це робить Вальденфельс, закінчуючи дослідженням простору театру, де якраз і відбувається зустріч з «Іншим» [Вальденфельс, 2006]. Важливим аспектом топографічного аналізу театру є *дослідження* інтерсуб'єктивного простору, що виникає між акторами та глядачами. Цей простір можна розглядати як своєрідну «*зону контакту*», де відбувається не лише обмін інформацією, але й формування спільного досвіду, що трансцендує індивідуальні межі сприйняття. Така перспектива дозволяє нам *переосмислити* роль глядача, розглядаючи його не як пасивного спостерігача, а як активного учасника у створенні театального «ландшафту». У такому випадку, феноменологія та філософська топографія – дві основні методології які складають єдність простору та тілесності. Український феноменолог Володимир Приходько, спираючись на ідеї Мерло-Понті та Вальденфельса, пропонує використовувати топографічну методологію, що працює з графічними картами просторового досвіду. У цій методології слова і речі виступають топонімами – результати трансформації практик у конкретному історичному ландшафті [Приходько, 2017]. У контексті театру топографічна методологія дозволяє аналізувати театральний простір як особливу конфігурацію смислів, практик та афектів. Театр постає як своєрідна «карта», де різні елементи вистави (декорації, костюми, жести акторів, репліки персонажів тощо) виступають як «топоніми» – знаки, що відсилають до певних культурних кодів та значень. Такий підхід допомагає розглянути театральний простір як мініатюрну модель різноманітних культурних явищ. Театр є *мініатюрним конструктом культури*, топоніми яких застосовуються у формі метафор для людських явищ поза театром.

Застосовуючи це розуміння топонімів до театру як простору розгортання естетичного, соціального і навіть екзистенційного досвіду, можна навести кілька прикладів. Зокрема, слово "драматург" вказує на автора драматичних творів, що відображають специфіку театральної практики, в якій текст п'єси створюється окремо від її сценічного втілення. Інший приклад – «ложа», тобто відособлена частина театального залу для невеликої групи глядачів. Цей топонім відсилає до соціальних практик відвідування театру привілейованими верствами суспільства в певні історичні періоди. Сучасний театрознавець Річард Шехнер звертає увагу на те, що створення навіть різних входів до театру («вхід для акторів» і «вхід для глядачів») показує «різновид практики, яку застосовують у промисловості, де виробництво товарів відділяють від їх збуту» [Guszpit, Gołaczyńska, 2006, p. 77]. Кожен з цих топонімів називає не тільки елемент театального простору або діяча, а й несе в собі цілий комплекс театральних і соціокультурних практик, характерних для даного історичного ландшафту. Таким чином, топографічна методологія дозволяє більш глибоко зрозуміти *взаємозв'язок* між естетичним досвідом, просторовою організацією театру і більш широким культурно-історичним контекстом.

Відомий вислів Вільяма Шекспіра: «Так, світ – театр, Де всі чоловіки й жінки – актори. Тут кожному приписаний свій вихід, не одну з них кожне грає роль» [Шекспір, 2004, с. 121], п'ять століть згодом, залишається всеохопною метафорою людського існування. Театр, маючи тисячолітню історію та перебуваючи під впливом значних політичних, релігійних і науково-технічних змін, не лише зберігся до наших днів, але й продовжує активно досліджувати власні межі, які перетворив на невід'ємну частину свого буття, зробивши їх ключовим елементом власної ідентичності та творчого потенціалу [Sartre, 1973, р. 19-21]. Пройшовши шлях від стародавніх ритуалів до сучасних експериментальних форм, театр продемонстрував свою здатність адаптуватися до мінливих умов і потреб суспільства. Він залишається *унікальним простором*, де перетинаються реальне й уявне, особисте та колективне, тілесне і духовне. Як місце, що поєднує в собі різні види мистецтва, театр демонструє плюралізм, але водночас і єдність естетичного досвіду. Людський досвід неможливий поза простором, так само як і простір неможливо уявити поза людським тілом. Саме тому, театральне середовище постає *пріоритетним* предметом дослідження, оскільки містить *поєднання* просторовості і перформативності, які є головними компонентами створення театральної події. Саме це середовище реалізує в найбільшому ступені єдність простору й тілесності, щодо чого доречною буде думка українських дослідників: «Простір для споглядання речей, предметне поле, базується на основі тіла і Землі як тіла всіх тіл. Вони є транспортом, який формує простір досвіду, наближення та віддалення, спорожнення та наповнення» [Pryhodko, Rudenko, 2018, р. 34]. Концепція «феномену транспортного засобу» тіла, безпосередньо реалізується в театрі. Тіло актора «*транспортус*» глядача в інший простір, розкриває нові смисли і створює умови присутності в уявному світі, де перед людиною постають екзистенційні питання. Актор репрезентує глибинні екзистенційні смисли та соціальні коди у формі просторово-тілесних конфігурацій. Сам простір, в якому створюється «подія», як і феноменологічна діяльність, працює з допредикативним досвідом. Вона передає смисли й емоції не тільки через слова, але й через тілесні вирази, які *впливають* на глядача на дорефлексивному рівні. Цей досвід є первинним, він передує мовному вираженню і концептуальному осмисленню. Отже, театральне середовище *постає* моделлю культури та інтерсуб'єктивних відносин.

Першочергово з чим працює актор та глядач, то це з театральним простором. Те, як побудований театр – це сцена, авансцена, зали, гардероб, фос, навіть жанрове виконання, постають перед нами *картографічною мапою* часу на якій розгортається людський досвід, у іншій, не повсякденній формі. *Перспективи* подальших досліджень театру в руслі філософської топографії відкривають можливості для поглибленого розуміння ролі просторових чинників у формуванні людського досвіду, міжсуб'єктивних взаємодій та культурних трансформацій. Це сприятиме більш цілісному осягненню феномену театру як естетичної, соціальної та антропологічної практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Вальденфельс Б. *Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого*. Київ: ППС ("Сучасна гуманітарна бібліотека"). 2002, 2004. 206 с.

Деррида Ж. Театр жорстокості та закриття вистави. *Письмо та відмінність* / пер. з фр. Київ: Основи, 2000. С. 293-316.

Курбас Л. *Філософія театру*. Харків-Київ: Видавництво Олександра Савчука, 2022. 918 с.

Мерло-Понті М. *Феноменологія сприйняття* / пер. з фр. Київ: Український Центр духовної культури, 2001. 552 с.

Патріс П. *Словник театру* / пер. з фр. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 640 с.

Приходько В. В. Концептуалізація просторового повороту у філософствуванні: "структуралістська доба", "екзистенційна географія", "топографічна методологія". *Гуманітарні студії*. 2017. № 29. С. 123-131.

Фуко М. Інші простори. *Рухливий простір*. Київ: Медуза, 2018. С. 30-42.

Шекспір В. *Як вам це сподобається* / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», Том 4, 1986. с. 121.

Юркевич О. М. Наукова індукція Ф.Бекона: Історія та сучасність. «Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона»: матеріали міжнар. наук. конф., 18–19 грудня 2020 р. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 150-156.

Bachmann-Medick D. *Cultural turns: New orientations in the study of culture*. Berlin: De Gruyter, 2016. 481 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110402988>

Brook P. *The empty space*. New York: Atheneum, 1968. 157 p.

Cambridge Academic Content Dictionary (n.d.). *Theater*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/theater> (дата звернення: 29.06.2024).

Debord G. *The society of the spectacle* / transl. from French by D. Nicholson-Smith. New York: Zone Books, 1995. 151 p.

Dufrenne M. *The Phenomenology of Aesthetic Experience* / transl. from French by E. S. Casey, A. A. Anderson, W. Domingo, L. Jacobson. Evanston: Northwestern University Press, 1973. 628 p.

Fischer-Lichte E. From text to performance: The rise of theatre studies as an academic discipline in Germany. *Theatre Research International*. 1999. Vol. 24, № 2. P. 168–178. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0307883300020794>

Guszpit I., Gołaczyńska M. *Teatr, przestrzeń, ciało, dialog*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. s. 247.

Hamilton J. R. Philosophy of theater. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / ed. E. N. Zalta. Stanford : Stanford University, 2019. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/theater/> (дата звернення: 12.10.2024).

Pryhodko V., Rudenko V. Body and space relationship in the research field of phenomenological anthropology: Blumenberg's criticism of Edmund Husserl's "anthropology phobia". *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2018. № 13. С. 30–40. DOI: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i13.125512>

Sartre J.-P. *Un theatre de situations*. Paris: Gallimard, 1973. p.19-21.

Schechner R. *Performance Theory*. New York: Routledge, 2003. 432 p.

The Britannica Dictionary (n.d.). *Theater*. URL: <https://www.britannica.com/dictionary/theater> (дата звернення: 29.06.2024).

Wiles D. *A Short History of Western Performance Space*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 316 p.

Wulf C. *Une anthropologie historique et culturelle: Rituels, mimesis sociale et performativité*. Paris: Téraèdre, 2007. 276 p.

Опря Поліна В'ячеславівна

аспірантка, філософський факультет

Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

вулиця Володимирська, 60, Київ, 01033, Україна

Email: opryapolina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0397-704X>

Стаття надійшла до редакції: 14.10.2024

Схвалено до друку: 16.11.2024

PROSPECTS OF PHILOSOPHICAL-TOPOGRAPHICAL RESEARCH OF THEATER

Oprya Polina V.

PhD Student at the Department of Theoretical and Practical Philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

60, str. Volodymyrska, 01601, Kyiv, Ukraine

Email: opryapolina@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0397-704X>

ABSTRACT

This article examines the phenomenon of theatre through the lens of phenomenological and philosophical-topographical methods. Throughout its existence, theatre has reflected and transformed social life, with its conceptual multiplicity only increasing as humanity has evolved. The author considers theatre not merely as an artistic phenomenon, but as a unique space where the real and the imaginary, the personal and the collective, the embodied and the spiritual intersect.

Drawing on two cultural turns that occurred in the 20th century – the spatial and the performative – theatre emerges as a unique object of study where these concepts find their fullest manifestation. Michel Foucault's concept of «heterotopias» allows us to view theatrical space as a site that exists simultaneously in real and imaginary dimensions. The performative turn, represented by the ideas of Erika Fischer-Lichte and Richard Schechner, emphasizes the processual nature and embodiment of theatrical action. This turn is examined through the prism of Maurice Merleau-Ponty's phenomenology of embodiment, which highlighted the inextricable link between body and space in the formation of human experience. This concept is further expanded by Mikel Dufrenne's work on the aesthetic experience of the spectator and Christoph Wulf's research on the role of ritual and mimesis in theatrical practice.

Philosophical topography, grounded in phenomenology, is proposed as a method for studying theatre, allowing us to view it as a special configuration of meanings through topoi, which function not only as functional zones but also as carriers of specific cultural significations. Bernhard Waldenfels' concept of the «phenomenology of the Alien» helps to understand the interaction between spectator and actor as equal participants in creating intersubjective experience. Theatrical action becomes a «threshold» between the familiar and the unfamiliar, or between the own and the alien, allowing us to consider theatre as a space for the potential manifestation of the hidden.

The approach proposed in this article opens new horizons for understanding theatre as a unique laboratory of human experience. It allows us to see how fundamental aspects of our being are manifested through theatrical space. This research can serve as a foundation for further rethinking theatre's role in culture and its potential as an environment for experimenting with new forms.

Keywords: *theatre, spatial turn, performative turn, embodiment, phenomenology, topographical methodology.*

REFERENCES

- Waldenfels, B. (2004). *Topography of the Alien: Studies on the phenomenology of the Alien*. Kyiv: PPS (In Ukrainian)
- Derrida, J. (2000). The theater of cruelty and the closure of representation. *Writing and difference*. (p. 293-316). Kyiv: Osnovy. (In Ukrainian)
- Kurbas, L. (2022). *Philosophy of theater*. Kharkiv-Kyiv: Vydavnytstvo Oleksandra Savchuka. (In Ukrainian)
- Merleau-Ponty, M. (2001). *Phenomenology of perception*. Kyiv: Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury. (In Ukrainian)
- Pavis, P. (2006). *Dictionary of the theatre*. Lviv: Publishing Center of Ivan Franko National University (In Ukrainian)
- Prykhodko, V. V. (2017). Conceptualization of the spatial turn in philosophizing: "structuralist era", "existential geography", "topographic methodology". *Humanitarni studii*, 29, p. 123-131. (In Ukrainian) DOI:10.15802/ampr.v0i13.125512
- Foucault, M. (2018). Other spaces. *Mobile space*. (p. 30-42). Kyiv: Meduza. (In Ukrainian)
- Shakespeare, W. (1986). *As you like it*. (O. Mokrovolsky, Trans.) Vol. 4, (pp. 121). Kyiv: Dnipro. (In Ukrainian)

- Yurkevych, O. M. (2021). Scientific induction of F. Bacon: History and modernity. In *"New Organon" (1620) and university philosophy. To the 400th anniversary of Francis Bacon's treatise "New Organon": Proceedings of the international scientific conference, December 18-19, 2020* (p. 150-156). Kharkiv : V. N. Karazin Kharkiv National University. (In Ukrainian)
- Bachmann-Medick, D. (2016). *Cultural turns: New orientations in the study of culture*. De Gruyter. DOI: 10.1515/9783110402988
- Brook, P. (1968). *The empty space*. Atheneum.
- Cambridge Academic Content Dictionary (n.d.). *Theater*. Retrieved June 29, 2024, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/theater>
- Debord, G. (1994). *The society of the spectacle* (D. Nicholson-Smith, Trans.). New York: Zone Books. 151 p.
- Dufrenne, M. (1973). *The phenomenology of aesthetic experience* (E. S. Casey, A. A. Anderson, W. Domingo, & L. Jacobson, Trans.). p. 19-38. Evanston : Northwestern University Press.
- Fischer-Lichte, E. (1999). From text to performance: The rise of theatre studies as an academic discipline in Germany. *Theatre Research International*, 24(2), p. 168-178. DOI: 10.1017/S0307883300020794
- Guszpit, I., Gołaczyńska, M. (2006). *Theater, space, body, dialogue*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. (In Polish)
- Hamilton, J. R. (2019). Philosophy of theater. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 ed.). Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/theater/>
- Pryhodko, V., Rudenko, V. (2018). Body and space relationship in the research field of phenomenological anthropology: Blumenberg's criticism of Edmund Husserl's "anthropology phobia". *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen*, 3, p. 30-40. DOI: 10.15802/ampr.v0i13.125512
- Sartre, J.-P. (1973). *A theater of situations*. Paris: Gallimard. (In French)
- Schechner, R. (2003). *Performance theory*. New York: Routledge.
- The Britannica Dictionary. (n.d.) *Theatre*. Retrieved June 29, 2024, from <https://www.britannica.com/dictionary/theater>
- Wiles, D. (2003). *A short history of western performance space*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wulf, C. (2007). *A historical and cultural anthropology: Rituals, social mimesis and performativity*. p. 84. Paris: Téraèdre. (In French).

Article arrived: 14.10.2024

Accepted: 16.11.2024

Як цитувати: Опря, П. (2024). ПЕРСПЕКТИВИ ФІЛОСОФСЬКО-ТОПОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕАТРУ. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (71), 151-160. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-13>

In cites: Oprya, P. (2024). PROSPECTS OF PHILOSOPHICAL-TOPOGRAPHICAL RESEARCH OF THEATER. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 151-160. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-13> [In Ukrainian]

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-14

УДК 141.319.8:159.9.016.1-053-055]:791.221.9(44)

Ульяна Абашнік

«СУБСТАНЦІЯ»: БОДІ-ГОРОР VS ЕЙДЖИЗМ І СЕКСИЗМ

В даній статті критично проаналізовано головні риси боді-горор фільму «Субстанція» (2024) відомої сучасної французької сценаристки та режисерки Коралі Фаржа у філософсько-антропологічному аспекті. В центрі уваги перебуває прояв та сприйняття феномену жахливого у всіх його складових: страх, паніка, жахіття, тремтіння, дрижання, гідота, огида, потворність тощо. Спочатку стисло вказано на основні етапи виникнення та розвитку фільмів у піджанрі боді-горору від початків до теперішнього часу. Далі коротко розглянуто особливості розробленості тематики фільмів жахів взагалі (зокрема, у творах щодо фільмів Девіда Кроненберга, Девіда Лінча, Рідлі Скотта, Кацухіро Отомо). Особлива увага приділена дослідженням феномену жахливого в контексті боді-горор фільмів у новітніх зарубіжних публікаціях (Девід Гаквейл, Білі Уолкер, Елісон Пірс, Барбара Крід та інші).

В основній частині статті спочатку надається огляд сюжетної лінії фільму «Субстанція», а також визначаються основні технічні характеристики цього фільму. Потім аналізуються окремі сцени фільму, де насамперед сконцентровано увагу на загальних проявах феномену жахливого та його складових частинах. Також наголошується на ролі тілесності та «тілесної свідомості» (Мартін Зеель) у сприйнятті глядачами феномену жахливого. Після цього в гендерному контексті акцентується увага на різних проявах ейджизму та сексизму, що зокрема спонукає головну героїню даного фільму до пошуку еліксиру молодості та придбання чарівної «субстанції». У висновках наголошено на значимості феміністичного погляду на боді-горор, який майстерно втілили сценаристка і режисерка та обидва головні жіночі персонажі цього фільму, підкресливши актуальність сучасних дебатів щодо дискримінації жінок та об'єктивації жіночого тіла (сексизму, ейджизму тощо).

Ключові слова: тілесність, візуальна культура, феномен жахливого, фільм жахів, боді-горор, сексизм, ейджизм, гендер.

Постановка проблеми. Феномен жахливого відіграв та відіграє важливу роль у людській культурі та мистецтві, зокрема й у візуальній культурі. Новий імпульс у своєму розвитку жахливе отримало з виникненням кінематографу, особливо у межах окремого жанру фільмів жахів, або горор-фільмах (англ. Horror film) [Hahn, 2002]. На початок XXI століття у цьому жанрі сформувалось декілька піджанрів, серед яких є кінематограф «тілесного жаху», або боді-горору (англ. Body horror), а також «біологічного горору» (англ. Biological horror). У одному із сучасних визначень цього піджанру відома сучасна авторка Білі Уолкер справедливо вказує: «Боді-горор, піджанр, що займається мутаціями тіла та відвертим гротеском, є, мабуть, найважчою категорією жахів для шлунка. Співнений рішучості продемонструвати наші нутроці, боді-горор змушує нас звиватися перед своїми гротескними чарами. Він був віднесений до статусу фільму категорії В, принижуючи піджанр як ніщо інше, як посудину для безпричинного насильства та крові» [Walker, 2023].

Як окремий піджанр, боді-горор був вперше описаний у часопису «Screen», який виходить з 1969 р. за підтримки університету Глазго в Оксфордському університетському виданні (Велика Британія). Серед класичних авторів, які знімали фільми у піджанрі боді-горору, були канадець Девід Кроненберг, американець Девід Лінч, британець Рідлі Скотт, японець Кацухіро Отомо та ін. [Podrez, 2020]. Саме ці режисери суттєво вплинули на сучасне покоління митців боді-горору, зокрема французьку сценаристку та режисерку Коралі Фаржа (франц. Coralie Fargeat, нар. в 1976 р.), яка створила свій боді-горор фільм «Субстанція» (2024). Саме цей фільм буде в центрі уваги цієї статті, зокрема гендерні аспекти в контексті феномену жахливого. *Актуальність дослідження* полягає в тому, що такі

© Абашнік У. В., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

мистецькі твори формують цілісну картину / образ розуміння гендерної дискримінації та насильства й, отже, допомагають визначити шляхи їх подолання, або хоча б зменшення.

Ступінь розробленості проблеми. Питання феномену жахливого було та залишається предметом різних досліджень у зарубіжній літературі різними мовами. Також іноземні філософи зверталися та звертаються до різнобічного аналізу цього феномену. У цьому сенсі можна назвати сучасного американського філософа та представника спекулятивного реалізму Юджина Такера і його трилогію «Жах філософії» [Thacker, 2011; Thacker, 2015a; Thacker 2015b]. Також важливою була монографія «Фільм жахів та інакшість» (2022) американського професора Адама Ловенштейна [Lowenstein, 2022]. Стосовно аналізу музичного та звукового супроводу в фільмах жахів можна вказати на дві наступні праці: «Звуки страху: музика у фільмах жахів» (2012) німецького професора Франка Генчеля [Hentschel, 2012] та «Звук в американському фільмі жахів» (2024) американського професора Джефрі Баллінса [Bullins, 2024].

Із новітніх досліджень саме у вузькому сенсі теми цієї статті щодо боді-горору слід вказати на монографію «Жахи плоті. Філософія боді-горору у фільмі» (2020) сучасного британського дослідника Девіда Гаквейла, на особливостях якої зупинимося далі [Huckvale, 2020]. Також варто згадати книгу «Жанр тіла: Анатомія фільму жахів» (2023) Девіда Скотта Діффрієнта [Diffrient, 2023], статтю «Чи є боді-горор новою інтимністю?» відомої фрілансерки Біллі Волкер [Walker, 2023]. Щодо гендерного контексту можна вказати на збірку «Жінки створюють жахи: створення фільмів, фемінізм, жанр» (2020) під редакцією Елісон Пірс [Women, 2020] та на книгу «Монструозно-жіноче: фільм, фемінізм, психоаналіз» (2024) сучасної австралійської професорки Барбари Крід [Creed, 2024].

У контексті вітчизняних досліджень тематики горор-фільмів важливою подією був вихід перекладної збірки «Фільм жахів» (2008) [Фільм жахів, 2008], яка базувалася на монографії «Жанри фільмів. Горор-фільм» (2004) відомої німецької дослідниці Урсули Фоссен [Vossen, 2004]. В українських працях останніх років здебільшого домінує погляд на феномен жахливого збоку філологів та мистецтвознавців, серед яких можна назвати публікації Х. Ф. Баталіної, О. В. Вовк, А. О. Раті, Я. Ю. Сазонової. Тематики сучасної культури, проблем тілесності, візуального мистецтва та історії й теорії кіно, зокрема й контексту жахливого, торкалися в своїх працях харківські дослідники: Я. М. Білик, Л. М. Газнюк, Н. В. Загурська, Н. С. Корабьова, О. М. Перепелиця, Д. В. Петренко, Л. В. Стародубцева, О. В. Титар та інші.

Метою цієї статті є критичний аналіз фільму тілесних жахів «Субстанція» у філософсько-антропологічному аспекті. *Завдання* цієї статті буде полягати, по-перше, в огляді сюжетної лінії названого фільму, по-друге, у розгляді прояву особливостей феномену жахливого, по-третє, у вибіркового аналізі гендерних аспектів у цьому творі, зокрема у контексті прояву дискримінації жінок, сексизму, ейджизму тощо.

На початку, даючи загальну характеристику, визначаючи функції та перспективи фільмів жахів в цілому, наведемо думку сучасного професора Каліфорнійського державного політехнічного університету (м. Сан Луїс Обіспо) Дугласа Кісея, який у своїй монографії «Фільми жахів 21-го століття» (2017) наголошує: «Іншими словами, горор – це безладний жанр друга та диявола, притягування та відштовхування. Жах – це розмиті лінії та амбівалентні почуття. Особливо це стосується сучасного горору, який знаходиться в авангарді, коли справа доходить до дослідження незвіданої території та невирішених питань» [Keesey, 2017, р. 13]. Отже ідеться про амбівалентність людських почуттів і бажань, що розкриваються у просторі жахливого, який у боді-горорі зведений до образу людського тіла та його трансформацій.

Важливим філософським орієнтиром щодо аналізу фільмів боді-горору стала книга «Жахи плоті. Філософія боді-горору у фільмі / кіно» (2020). У цій праці, невеликій за обсягом, але всеохоплюючій та глибокій за змістом, сучасний британський дослідник Девід Гаквейл представив основні риси та тенденції розвитку фільмів боді-горору. У структурному відношенні монографія складається зі вступу, восьми частин (глав), епілогу

під назвою «Втіха / Розрада», приміток, бібліографії та «індексу / покажчика», який включає назви фільмів і їх авторів. У вступі автор наголошує: «*Жахи плоті* – це аж ніяк не вичерпний огляд усіх фільмів жахів про тіло, коли-небудь створених; скоріше я вибрав назви, які, на мою думку, уособлюють наші численні тілесні тривоги, які я розділив на сім широких тем: не так сім поколінь / віків людини, як сім стадій людського тіла» [Huckvale, 2020, р. 6]. І хоча Гаквейл тут говорить про сім «широких тем», насправді його книга складається з восьми частин, які мають показові назви, котрі охоплюють згадані стадії виникнення, розвитку та відмирання людського тіла: «Копуляція», «Генерація», «Засвоєння / Травлення», «Каліцтво», «Інфекція», «Мутація», «Розпад / Дезінтеграція», «Відмирання / Вмирання». Кожна з цих назв є своєрідною концептуалізацією процесів, які відбуваються з тілом, і які вказують разом людські бажання і страхи. Принаймні, як вони експонуються в фільмах боді-горору. У цих частинах автор на прикладі окремих фільмів жахів демонструє головні риси тієї чи тієї стадії трансформації людського тіла, посилаючись на погляди окремих філософів (Арістотель, Шопенгауер, Кант, Гегель, Ніцше, Фройд) та письменників (Софокл, Шекспір, Уолт Уйтмен та ін.) на людину, людське тіло тощо.

Ця книга розпочинається епіграфом із «Жульєтти» (1797) Маркіза де Сада (1740–1814), відомого французького письменника та філософа [Huckvale, 2020, р. VI], до якого Гаквейл звертається також у вступі, що спонукало одну із рецензенток книги Крістіну Шекрст до наступного висновку: «У *Жахах плоті: філософія боді-горору в кіно* Девід Гаквейл простежує боді-горор у кіно аж до праць маркіза де Сада, який стверджує, що людина отримує задоволення та страждає від болю лише за допомогою органів чуття або органів тіла (стор. 1)» [Šekrst, 2022, р. 280]. Саме в зверненні до філософського осмислення тіла вбачає особливість даної книги Крістіна Шекрст. Власне і підсумовуючи свої думки, англійський дослідник зауважує: «Ця книга про все це, про нашу повну і невідоротну залежність від тіла, його болю і задоволення, а найбільше – про нашу тривогу і жах перед його тлінною *вразливістю*» [Huckvale, 2020, р. 14]. Отже, з цього боку, боді-горор можна розглядати як жанр, що відповідає певній епохальній зацикленості на тілі, його трансформаціях (пов'язаних зі внутрішніми процесами і зовнішніми загрозами), зокрема хворобах, старінні й намаганнях їх призупинити чи подолати, що і позначається як вразливість.

В цьому контексті звернімося до фільму «Субстанція» (англ. *The Substance*, 2024), який буквально за декілька місяців після виходу отримав широкий розголос у міжнародній кінокритиці, котра наділяє його різними епітетами на зразок «феміністичного» боді-горору тощо. Цей американо-британо-французький фільм був знятий Коралі Фаржа, його тривалість 141 хвилина, в головних ролях знялися актори: Демі Мур (її героїня Елізабет Спаркл), Маргарет Кволлі (її героїня Сью), Денніс Кудейд (його герой – продюсер Гарві). Сюжетна лінія фільму розповідає про знамениту 50-річну акторку Елізабет Спаркл, котра є ведучою популярного телевізійного фітнес-шоу. На самому початку фільму вона випадково дізнається, що її телешоу має бути скасовано, бо вона буцімто занадто стара (про це говорить телефоном продюсер Гарві якомусь співрозмовникові). Під впливом негативних емоцій Елізабет потрапляє в автомобільну аварію після того, як вона побачила на автодорозі, як робітники здирають рекламний плакат, на якому вона рекламує зубну пасту. Під час огляду у лікарні Елізабет отримує від молодого лікаря накопичувач USB з номером телефону та написом на ньому «Субстанція», – це речовина, яка омолоджує тіло. Елізабет замовляє «субстанцію», вводить в своє тіло рідину під назвою «Активатор», внаслідок чого з її спини народжується її «омолоджена версія» або її друге Я у вигляді юної дівчини Сью.

Молода Сью швидко перемагає в новому конкурсі продюсера Гарві й отримує роль ведучої нового фітнес-телешоу. Однак Сью та Елізабет повинні через кожні сім днів «мінятися», підживляючи одна одну спеціальною рідиною. Причому обидві жінки не бачаться у свідомому стані – якщо Сью «оживає» на свої сім днів, то Елізабет втрачає

свідомість та життєздатність їй просто лежить всі сім днів у ванній кімнаті, їй навпаки. Але оскільки тіло Елізабет незабаром починає швидко старіти, то вона з розпачу та злості вживає надмірні дози їжі і напоїв, а під час одного зі своїх семи днів «життя» навіть намагається скасувати дію «субстанції». В цей час тіло Елізабет швидко мутує, з ним відбуваються жахливі метаморфози (старіє обличчя, випадає волосся, відбувається деформація різних органів тощо).

Одного разу Сью, яка має виступити ведучою на новорічному телешоу, вперше стикається у свідомому стані з Елізабет та вбиває її. Але оскільки обидва тіла Елізабет та Сью згідно з правилами дії «субстанції» є єдиним цілим, то після смерті Елізабет починаються жахливі зміни в тілі Сью, яка у відчайдушній спробі врятуватися намагається створити нову версію себе, завдяки «Активатору». Натомість в результаті виникає жахливий «Монстр Еліза-Сью», котрий шокує глядачів під час новорічного шоу та викликає паніку серед присутніх. Один з глядачів обезголовлює цього монстра, з якого ллються фонтани крові та вивалюється гора кишок і внутрішніх органів. Із цієї скривавленої жахливої маси виривається обличчя Елізабет і вже у вигляді слизової маси доповзає до своєї зірки на Алеї слави у Голівуді, яка демонструвалася в аурі її слави на самому початку фільму [The Substance].

Важливу роль у сприйнятті глядачем різних проявів жахливого у фільмі «Субстанція» відіграє саме тілесність, бо, навіть *тілесна свідомість*, що є ключовою для кінематографу жахів і трилеру. Адже як зауважує професор філософії з університету Франкфурту на Майні Мартін Зеель у монографії «Мистецтва кіно» (2013), аналізуючи одну зі сцен із відомого шпійонського трилеру «На північ через північний захід» (1959) Альфреда Гічкока, «саме ця тілесна свідомість є тим, що активізується такою установкою у глядачів» [See, 2013, S. 206]. Отже, тут мова йде про тілесне сприйняття глядачем окремої жахливої сцени та відповідні емоції, які вона викликає. Тобто трансформації, що відбуваються з тілами героїв, так би мовити, «усвідомлюються» тілом, відбиваються в «тілесній свідомості». А жах дає змогу гостріше, інтенсивніше відчувати переживати і нарешті усвідомлювати.

У фільмі «Субстанція» прояв жахливого підсилюється в сенсі згаданої «тілесної свідомості», що можна прослідкувати в експресивній сцені, коли головна героїня Елізабет у ванній кімнаті ввела в себе активуючу рідину, після чого розпочинаються перетворення: з її хребту буквально проривається назовні нова істота, її друге «Я» у юному образі дівчини Сью. До речі, цей режисерський хід нагадує відповідні метаморфози інших фільмів жахів, наприклад, «Муха» (1986) канадського майстра Девіда Кроненберга. В тій сцені Елізабет падає на кахельну підлогу (27 хв.), б'ється в судамах, а в цей час камера спочатку крупним планом показує її ліве око, потім її спину, з якої хвилями випинаються невеличкі горби, потім знову око, в якому зіниця подвоюється, потім знову – спину, яка з хрускотом буквально розривається по лінії хребта. Потім ще раз камера зупиняється крупним планом на лівому оці Елізабет – тепер замість одного лівого ока – їх вже два (28 хв.). До того ж ці обидва лівих ока відрізняються кольором – одне зеленуватого кольору (Елізабет), інше поряд має блакитний колір (майбутньої Сью).

В цей час далі зі спини Елізабет спочатку буквально вилазить лікоть молодої Сью, яка вже через декілька секунд уважно і зацікавлено споглядає своє юне тіло у невеличкому дзеркалі ванної кімнати (30 хв.), тоді як на підлозі з кахлю непорушно лежить скривавлена та з розділеним хребтом Елізабет, що зрештою викликає огидну нудоту та блювання у Сью (32 хв.). Після цього Сью бере спеціальну викривлену голку та товсту нитку й зшиває розріз шкіри Елізабет. Весь цей процес демонструється глядачеві крупним планом на фоні гримас огиди на обличчі Сью, до того ж з розрізів шкіри Елізабет огидно просочується кров тощо (33 хв.). Будучи тілесною істотою, глядач в кінотеатрі чи перед екраном телевізора, або комп'ютера чи планшета не може байдуже споглядати цю сцену. Дехто з загостреними емоційними почуттями може навіть уявляти себе в ролі Елізабет, котрій

зпивають шкіру на хребті, що супроводжується чвирканням крові та шарудінням шовкової нитки, а це лише підсилює сприйняття феномену жахливого.

Особливістю прояву жахливого саме у сенсі боді-горору в цьому фільмі є те, що у деяких епізодах задіяний принцип повільності перетворень, тобто складові жахливого (бридке, потворне, страшне тощо) проявляються не відразу та не одномоментно шокують глядача, як, наприклад у класичних фільмах жахів на кшталт «Чужий» (1979) режисера Рідлі Скотта. Натомість у цьому відношенні можна спостерігати, як у фільмі «Субстанція» після активації однойменної речовини Елізабет поступово, повільно занурюється у старість, – наприклад, показовою є сцена з жахливо постарілим обличчям та мутованою лівою ногою (87 хв.). Відтепер усі кадри з нею, навколо неї – це або її темна квартира, просиджене крісло біля телевізора, або її візити за новими ін'єкціями, що нагадує візити похилих та старих людей за різними підтримуючими препаратами до аптеки.

Потворне, бридке та огидне¹ як складові феномену жахливого проявляються в короткій сцені, коли Сью забула, що кожні сім днів їй необхідно мінятися тілом з Елізабет та після вечірки запросила додому молодого хлопця. Однак під час пестоців у юної Сью з носа почала капати кров, після чого вона швидко вибігла, щоб підживити рідиною старе тіло Елізабет. Утім варто також зауважити, що всі жахаючі прояви тіла в фільмі виникають внаслідок порушень правил, режиму, відчуття міри. Отже Сью не вдається перехитрити тіло, несвоєчасно вживаючи в нього наступну дозу рідини. Тож в наступній сцені, коли хлопець почав розстібувати змійку її плаття, з її спини почали вивалюватися на підлогу внутрішні органи (60 хв.). Ця сцена прояву потворного, огидного, бридкого демонструє людські страхи перед руйнацією тіла, цим образом ніби засвідчується, що старіння нагадує про себе навіть у молодому тілі, що неможна виправити те, що підвладно часу. Тіло демонструє, що його життя лінійне. І боді-горор показує, що ця лінійність є, так би мовити, негативною.

Навіть у невеликих епізодах авторам та акторам фільму «Субстанція» вдалося досить яскраво втілити прояви негативного – як потворного чи огидного, в будь-якому разі чогось неприємного, і передовсім такого, що обмежується тілом. І ця тілоцентрованість не дозволяє утворити жодної нормальної комунікації між персонажами фільму. Все наче забруднене тілесним. Якогось міжлюдського зв'язку не виникає, наприклад, коли Елізабет після автомобільної аварії виходить із клініки і випадково зустрічається з бувшим однокласником Фредом. На радощах цей чоловік записує свій телефон для Елізабет на шматку паперу, який однак падає в каламутну калюжу з недокурком та брудною водою. Коли Фред підіймає і передає брудний папірець з проханням зателефонувати йому, просить її «не дивитися на рівень холестерину» на шматку папірця, який, як виявляється, відірвано від якоїсь медичної довідки (13 хв.). Коло знову замикається на тілі.

Слід однак зауважити, що головне напруження фільму пов'язане з жіночим тілом. Отже ключовий меседж тут стосується гендерної нерівності, об'єктивації і стигматизації саме жіночого тіла. В гендерному контексті важливим є епізод на початку фільму, коли Елізабет випадково зайшла до чоловічого туалету та стала вимушеним свідком телефонної розмови продюсера її фітнес-шоу Гарві щодо пошуку нової, молодшої ведучої замість неї (06 хв. та 07 хв.). Його мова сповнена огидних та принизливих висловлювань на адресу жінок взагалі й щодо буцімто старого віку Елізабет зокрема, хоч сам Гарві явно старший за неї. Ця сцена спонукає до виникнення негативних емоцій у глядачів ще й тому, що Гарві говорить в туалеті, справляючи свою фізіологічну потребу. Тобто тут ідеться про чіткий прояв «ейджизму» (англ. Age – вік), дискримінацію жінки за її віком. Власне, цей ейджизм й

¹ Слід зауважити, що прояви жахливого в його різноманітних складових (огидне, потворне, страшне, бридке тощо) також наочно демонструють невеликі музичні композиції під промовистими назвами: «Я ненавижу себе» (I Hate Myself), «Більше крові» (More Blood), «Монстр» (Monstro), «Застрель монстра» (Shoot the Monster) тощо, долучені як музичний супровід фільму автором саундтреку – британським композитором і продюсером Бенджаміном Стефанські (Benjamin Stefanski, нар. 1987 р.), більш відомим під псевдонімом Рефферті (Raffertie).

спонукає Елізабет до пошуку еліксиру молодості, що стає певним двигуном розвитку подальших подій у фільмі.

У певному сенсі прояв ейджизму глядач спостерігає й у сцені (50 хв.), коли Сью почала вибивати стіну у ванній кімнаті з використанням різної техніки, щоб у створене таким чином нове приміщення за стіною перемістити несвідоме тіло Елізабет. Саме тоді мешканець сусідньої квартири, молодий хлопець Олівер, прийшов до неї, щоб виказати свою невдоволеність грюкотом. Однак коли двері відчиняє не Елізабет, а молода Сью, Олівер замість зауважень навпаки радо пропонує допомогти в «будь-чому». Тобто, ідеться про «молоде», фізично довершене, доглянуте жіноче тіло як таке, що включене в світ чоловічого погляду / культури і як інструмент, який може на неї якимось впливати. Натомість «старе» жіноче тіло заслуговує хіба що на приховану кімнату.

Ще одна сцена також добре демонструє ейджизм і сексизм. Під час візиту до ресторану з Елізабет, Гарві бридко «пожирає» креветки з соусом і голосно «філософствує» про те, що люди «чекають чогось нового, тому оновлення неминуче», неоднозначно дивлячись до того ж на юну офіціантку у міні-юбці (09 хв.). Сексизмом відає сцена зустрічі продюсера Гарві з вже звільненою з роботи Елізабет, коли він їй у коридорі повідомляє, що відтепер їй знайдена заміна й вручає їй коробок з подарунком (46 хв.). Як потім виявляється, в тому коробку була книга з кулінарними рецептами. Тобто, все, що звільнена з роботи Елізабет тепер може робити, – дивитися телевизор і готувати їжу за рецептами.

В гендерному контексті можна навести ще один приклад прояву сексизму й об'єктивації жіночого тіла, коли два чоловіки-члени комісії на кастингу «Хто стане наступною Елізабет Спаркл?» обговорюють фізичні «недоліки» чергової учасниці (38 хв.). Цю сексистську лінію вже у наступному епізоді продовжує продюсер Гарві, коли він під час першої бесіди зі Сью уточнює ім'я своєї асистентки, котра називає себе Ізабелла. Натомість Гарві, клацаючи пальцями, безцеремонно резюмує: «Іза...Іза...Іза..., занадто довго виголошувати. Віднині будеш Сідні, це коротше, і це краще!» (40 хв.). Тобто, дівчина-асистентка тепер не має права навіть працювати під своїм ім'ям, бо всім процесом керує такий собі підстаркуватий мачо-сексист.

Ці епізоди створюють певний соціальний контекст, в якому опиняється жінка, де вона повністю дорівнює її тілу, вигляд якого визначає і її місце в (чоловічому) світі. Втім сама жінка-тіло постає як своєрідний соціальний конструкт, поведінка якого визначається чоловічим бажанням.

На підставі цього вибіркового критичного аналізу фільму жахів «Субстанція» як *основні висновки* можна підкреслити наступне. По-перше, з естетичної та філософсько-антропологічної точки зору цей фільм увібрав у себе ключові риси горор-фільмів, зокрема боді-горору, жахаючий ефект яких зосереджений на вразливості й трансформативності тіла, що відбиває зосередженість сучасної людини на власному тілі. По-друге, серед особливостей зображення феномену жахливого слід визначити саме феміністичний / антисексистський погляд, який передається за допомогою боді-горора. По-третє, такий феміністичний підхід дав змогу наголосити на гендерних аспектах феномену жахливого, зокрема й у сенсі зображення дискримінації жінок (сексизму, ейджизму тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Фільм *жахів. Горор* / упоряд.: Урсула Фоссен, Володимир Войтенко; пер. з нім. Ігор Андрущенко. Київ: KINO-КОЛО, 2008. 502 с.

Bullins J. *Sound in the American horror film*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2024. 235 p.

Creed B. *The monstrous-feminine: film, feminism, psychoanalysis*. Second Edition. London; New York : Routledge, 2024. XVII, 266 p.

Diffrient D. S. *Body Genre: Anatomy of the Horror Film*. Jackson: University Press of Mississippi, 2023. 329 p.

Hahn R.M. *Das neue Lexikon des Horrorfilms: alles über die dunkle Seite des Kinos: mehr als 1800 Horrorfilme mit Inhaltsangaben, Filmografien und Kritiken* / Ronald M. Hahn & Rolf Giesen. Berlin: Schwarzkopf & Schwarzkopf, 2002. 779 S.

Hentschel F. *Töne der Angst: die Musik im Horrorfilm*. Berlin: Bertz + Fischer, 2011. 254 S.

Huckvale D. *Terrors of the flesh: the philosophy of body horror in film*. Jefferson: McFarland & Company, Inc., Publishers, 2020. VI, 190 p.

Keesey D. *Twenty First Century Horror Films*. Harpenden: Kamera Books, 2017. 249 p.

Lowenstein A. *Horror film and otherness*. New York: Columbia University Press, 2022. XIII, 224 p.

Podrez P. Der Horrorfilm. *Handbuch Filmgenre. Geschichte – Ästhetik – Theorie*. Hg. von Marcus Stiglegger. Berlin u.a.: Springer, 2020. S. 539–556.

Seel M. *Die Künste des Kinos*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2013. 256 S.

Šekrst K. David Huckvale (2020). Terrors of the Flesh: The Philosophy of Body Horror in Film. *Film-Philosophy*. 2022. Vol 26. Iss 2. pp. 280–283. <https://doi.org/10.3366/film.2022.0201>

Thacker E. *In the Dust of This Planet. (Horror of Philosophy Vol. 1)*. Winchester, UK; Washington, USA: zero books, 2011. 170 p.

Thacker E. *Starry Speculative Corpse (Horror of Philosophy Vol. 2)*. Winchester, UK; Washington, USA: zero books, 2015. 186 p.

Thacker E. *Tentacles Longer Than Night (Horror of Philosophy Vol. 3)*. Winchester, UK; Washington, USA: zero books, 2015. 205 p.

The Substance. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Substance

Vossen U. *Filmgenres. Horrorfilm*. Stuttgart: Reclam, 2004. 371 S.

Walker B. Is Body Horror the New Intimacy? *Hyperallergic*. (January 9, 2023). URL: <https://hyperallergic.com/790028/is-body-horror-the-new-intimacy/>

Women make horror: filmmaking, feminism, genre. Edited by Alison Peirse. New Brunswick: Rutgers University Press, 2020. 259 p.

Абашнік Ульяна Володимирівна

аспірантка, філософський факультет

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

Email: ulyanaabashnik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0990-5855>

Стаття надійшла до редакції: 18.09.2024

Схвалено до друку: 16.11.2024

“THE SUBSTANCE”: BODY HORROR VS. AGEISM AND SEXISM

Abashnik Uliana V.

PhD Student of the Department of Theory of Culture and Philosophy of Science

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Svobody sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: ulyanaabashnik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0990-5855>

ABSTRACT

This article critically analyzes the main features of the latest body horror film “The Substance” (2024) by the famous modern French screenwriter and director Coralie Fargeat in the philosophical and anthropological aspects. The focus is on the manifestation and perception of the phenomenon of horror in all its components: fear, panic, horror, trembling, disgust, ugliness, etc. First, the main stages of the

emergence and development of films in the body horror subgenre from the beginnings to the present are briefly indicated. Further, the peculiarities of the development of horror film themes in general (in particular, in the works on the films of David Cronenberg, David Lynch, Ridley Scott, Katsuhiro Otomo) are briefly considered. Particular attention is paid to the study of the phenomenon of horror in the context of body horror films in the latest foreign publications (David Huckvale, Billie Walker, Alison Pierce, Barbara Creed and others).

The main part first provides an overview of the storyline of the film “The Substance”, as well as the main technical characteristics of this film. Then individual scenes of the film are analyzed, where first of all, attention is focused on the general manifestations of the horror phenomenon and its constituent parts. The role of corporeality and “corporeal consciousness” / “das leibliche Bewusstsein” (Martin Seel) in viewers' perception of the phenomenon of horror is also emphasized. After that, in a gender context, attention is focused on various manifestations of ageism and sexism, which, in particular, encourages the main character of this film to search for the elixir of youth and acquire a magical “substance”. The conclusions highlight the importance of the feminist view of body horror, which was skillfully embodied by the writer and director and both main female characters of this film, emphasizing the relevance of the contemporary debate on discrimination against women and the objectification of the female body (sexism, ageism, etc.).

Keywords: Corporeality, Visual culture, Phenomenon of the Horror, Horror film, Body horror, Sexism, Ageism, Gender.

REFERENCES

- Horror movie. Horror* / edited by: Ursula Vossen, Volodymyr Voitenko; Transl. from German by Ihor Andrushchenko (2008). Kyiv: KINO-KOLO. (In Ukrainian).
- Bullins, J. (2024). *Sound in the American horror film*. Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers.
- Creed, B. (2024). *The monstrous-feminine : film, feminism, psychoanalysis. Second Edition*. London; New York : Routledge.
- Diffrient, D. S. (2023). *Body Genre: Anatomy of the Horror Film*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Hahn, R. M. (2002). *Das neue Lexikon des Horrorfilms: alles über die dunkle Seite des Kinos: mehr als 1800 Horrorfilme mit Inhaltsangaben, Filmografien und Kritiken* / Ronald M. Hahn & Rolf Giesen. Berlin: Schwarzkopf & Schwarzkopf.
- Hentschel, F. (2011). *Töne der Angst: die Musik im Horrorfilm*. Berlin: Bertz + Fischer.
- Huckvale, D. (2020). *Terrors of the flesh: the philosophy of body horror in film*. Jefferson: McFarland & Company, Inc., Publishers.
- Keesey, D. (2017). *Twenty First Century Horror Films*. Harpenden: Kamera Books.
- Lowenstein, A. (2022). *Horror film and otherness*. New York: Columbia University Press.
- Podrez, P. (2020). Der Horrorfilm. *Handbuch Filmgenre. Geschichte – Ästhetik – Theorie*. Hg. von Marcus Stiglegger. (S. 539–556). Berlin u.a.: Springer.
- Seel, M. (2013). *Die Künste des Kinos*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Šekrst, K. (2022). David Huckvale (2020). Terrors of the Flesh: The Philosophy of Body Horror in Film. *Film-Philosophy*. Vol 26, Iss 2, pp. 280–283. <https://doi.org/10.3366/film.2022.0201>
- Thacker, E. (2011). *In the Dust of This Planet. (Horror of Philosophy Vol. 1)*. Winchester, UK ; Washington, USA: zero books.
- Thacker, E. (2015a). *Starry Speculative Corpse (Horror of Philosophy Vol. 2)*. Winchester, UK ; Washington, USA: zero books.
- Thacker, E. (2015b). *Tentacles Longer Than Night (Horror of Philosophy Vol. 3)*. Winchester, UK ; Washington, USA: zero books.
- The Substance. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Substance
- Vossen, U. (2004). *Filmgenres. Horrorfilm*. Stuttgart: Reclam.
- Walker, B. (2023). Is Body Horror the New Intimacy? *Hyperallergic*. (January 9, 2023). URL: <https://hyperallergic.com/790028/is-body-horror-the-new-intimacy/>

Women make horror: filmmaking, feminism, genre. Edited by Alison Peirse (2020). New Brunswick: Rutgers University Press.

Article arrived: 18.09.2024

Accepted: 16.11.2024

Як цитувати: Абапнік, У. (2024). «СУБСТАНЦІЯ»: БОДІ-ГОРОР VS ЕЙДЖИЗМ І СЕКСИЗМ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 161-169. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-14>

In cites: Abashnik, U. (2024). "THE SUBSTANCE": BODY HORROR VS. AGEISM AND SEXISM. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 161-169. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-14> [In Ukrainian]

АВТОРСТВО У ДИСКУРСИВНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Стаття присвячена проблемі авторства у перспективі аналізу функцій дискурсу Мішелем Фуко. Робиться висновок, що версія «смерті автора» Мішеля Фуко суттєво відрізняється від версії Ролана Барта. Якщо у останнього місце інстанції сенсу (яке до цього відводили автору) зайняло «письмо», то для Фуко було важливим не просто відмовитися від авторства, а вказати на фіктивність, ідеологічність самої презумпції «підстави» або «першопочатку», до якої апелювали усі форми «влади-знання» європейського трансценденталізму.

З цієї причини для Фуко є неприйнятним просте скасування концепту «авторства» на користь концепту «письма» (що було позицією групи «Тель Кель», неофіційним лідером якої виступав Барт). «Письмо», як і авторство, є, на думку Фуко, черговим «першопочатком», а значить – анахронізмом, що продовжує традицію європейського трансценденталізму, який, за Фуко, вже є історією мислення, а не його теперішнім. З цієї ж причини Фуко відмовляється і від того, щоб звернутися від ідеї «авторства» до концепту «твору», оскільки останній має на увазі «єдність» і «цілісність» задуму, а отже, побічно, продовжує підтримувати віру в авторську індивідуальність, яка є трансцендентною щодо тексту. І «письмо», і «твір» для Фуко – не більш ніж нові псевдо-універсалії, які прийшли на зміну колишній («автору»), але зберегли у недоторканності всі її конститутивні характеристики (початковість, цілісність, безперервність, телеологічність). Тоді як заявлена Фуко програма «децентрації» вимагала не переходу від одного центру до іншого або його перейменування, а такого ракурсу, який би не залишив у привілейованому становищі жодного «центру», в принципі – чи то «автор», «письмо», чи то «твір».

Поява поняття «функція-автор», як і інших дискурсивних «функцій», визнається у статті результатом стратегії «децентрації». На відміну від концептів «авторства», «письма» та «твору», які зберігали в недоторканності ідею «першопочатку» та «цілісності» дискурсу, «функція-автор» характеризується як процедура, дія якої поширюється лише на певні типи дискурсів. До того ж визнається історичність (тобто дискретність) як цих типів дискурсів, так і самої «функції-автор».

До того ж, крім «функції-автор», у статті було описано, проаналізовано та проілюстровано всю низку процедур, що контролюють виробництво дискурсу, згідно з Фуко. Наявність великої кількості процедур дискурсивного примусу не дозволяє наділяти «функцію-автор» статусом «центральної» процедури і страхує від того, що вона розглядатиметься як чергова модифікація «першопочатку» (аналогічна до «письма» чи «твору»).

Ключові слова: *смерть автора; функція-автор; першопочаток; дискурсивні процедури; децентрація.*

Ролан Барт на початку «Смерті автора» наводить фрагмент з «Сарразина» Бальзака, де описується переодягнений жінкою кастрат. Барт запитує: кому належить цей «голос» – автору, оповідачеві, романтичній психології? І приходить до висновку, що відповідь на це губиться в байдужості самого «письма», де зливаються всі голоси й заплутуються всі сліди. Барт вважає, що розкрити це ми не зможемо ніколи, адже в письмовій формі зникає будь-яке уявлення про голос, про виток. Письмо – це сфера невизначеності, неоднорідності та невпевненості, де губляться відбитки нашої суб'єктивності [Barthes, 1977, p. 142–148]. Тому для Барта «смерть автора» стала наслідком виявлення лінгвістичних і семіотичних форм відчуження суб'єкта. В обох випадках місце смислотворчої інстанції (традиційно відведеної автору) займає «письмо».

В тлумаченні Мішеля Фуко «смерть автора» суттєво відрізняється від запропонованого Бартом бачення цієї проблеми. Перш ніж критикувати абсолютизацію «письма», Фуко вважає за необхідне звернути увагу на низку симптоматичних змін в осмисленні літературної діяльності. І це питання досі залишається актуальним, адже не секрет, що досить тривалий час вдатися до письмової форми висловлювання означало

«відсунути» смерть, символічно подолати її, а сама література розглядалася як найбільш привабливий аналог «безсмертя», втілена «пам'ять». Фуко наводить приклад казок Шахерезади, які мали на меті «відстрочити» смерть і продовжити життя, а також подвиги античних героїв, що здійснювались з оглядом на міфи, які згодом будуть про них складатись. Однак у наш час літературу, навпаки, схильні більше ототожнювати зі смертю, ніж бачити в ній аналог «вічного життя»: «...творіння, яке приносило безсмертя, тепер отримало право вбивати», підсумовує Фуко, звертаючись до імен Гюстава Флобера, Марселя Пруста і Франца Кафки. Крім них, може бути названий і сучасник Фуко – Моріс Бланшо, який присвятив темі «письма» як жертвоприношення суб'єктивності не одну сторінку «Простору літератури» [Blanchot, 1955, p. 91].

Але, незважаючи на те, що в сучасному розумінні «письма» виявляється його глибока спорідненість зі смертю, саме це поняття, як вважає Фуко, разом з поняттям «твору» лише блокує, замовчує і спотворює те, що несе в собі подія «смерті автора». «Письмо» наділяється рисами «істотного», «священного» та «деміургічного». Виникає питання: чи не є воно просто перенесенням емпіричних властивостей автора у форму трансцендентальної анонімності? [Foucault, 1977, p. 113-119]. Тобто, по суті, йдеться про те, що, відмовляючись від автора як історичної і біографічної особи (або, якщо користуватися термінологією представників «наратології», «конкретного автора»), ми залишаємо недоторканою саму ідею «основи», концепт своєрідного архе – фундаментальний принцип європейського трансценденталізму, хіба що присвоюємо йому інше ім'я. Парадоксальним чином «письмо» починають характеризувати тими ж способами, якими колись намагались окреслити фігуру автора. Презумпція таємного сенсу «письма» так само вимагає інтерпретації, а імпліцитні значення, які за ним визнаються, закликають до критичного коментаря.

Схожим чином справа стосується і поняття «твору». На перший погляд, тенденція розглядати твір у його структурній організації свідчить про позбавлення від необхідності шукати «ключ» до тексту за його межами: в біографії автора, його етичних або смакових вподобаннях, характерних особливостях його роботи. Але як тільки виникає питання: «Що таке твір?» – відповісти на нього інакше, окрім як: «Це те, що написав автор», – знову-таки не виходить. Існує принцип комплементарності, взаємозумовленості концептів «твору» і «автора», що виступають двома сторонами однієї медалі. Крім того, єдність твору, що визнається апіорі, продовжує апелювати до єдності авторської індивідуальності і задуму. Але якщо ми спробуємо сформулювати критерії, на основі яких якісь із усієї сукупності «слідів», залишених тим чи іншим індивідом, будуть названі «твором», то знову зайдемо у глухий кут. Фуко наводить дуже яскравий приклад з Ніцше: чи можна все, до чого він встиг «прикласти руку», вважати «твором», віднести до культурної спадщини? Як бути із записником, сторінки якого рясніють не тільки афоризмами, але й приватно-побутовими записами, такими як: запис про любовне побачення, рахунок з пральні тощо? Чи можна встановити рівноцінні відносини між юнацькою автобіографією Ніцше, його дисертацією, академічними статтями, «Заратустрою», поштовими листівками, підписаними «Діоніс» і «Кайзер Ніцше»? Поряд із приватними непорозуміннями постають і питання більш загального характеру. Чим слід керуватися при виборі текстів для повного або вибраного зібрання творів? Чи варто легітимізувати чернетки і щоденники автора, начерки і незавершені твори, його переписку і записи на полях його улюблених книг? Якій редакції його текстів слід віддати перевагу, і як бути з купюрами, продиктованими інтересами видавця або суспільним настроєм?

Ступінь розробленості проблеми дослідження. Згадані вище питання стануть предметом вивчення «генетичної критики», яка зосереджується на авторському рукописі [Katajamäki, 2023]. Представники цього напрямку запропонують нове тлумачення «твору»: для них він стане лише одним з етапів генезису тексту, одним з багатьох варіантів, які виникають під час письма. Такий підхід до «твору» знайде своє вираження в ключових термінах цього напрямку – «авантекст» (Avan-texte) та «генетичне досьє» (Dossier genetique). Під першим

слід розуміти всю сукупність чернеток і рукописів, а друге включає не тільки рукописні варіанти твору, а й проміжні друковані видання та редакції конкретного тексту. Складна диференціація рукописних аналогів твору, розроблена «генетичними критиками», перетворює його з усталеної структури, «цілісності», в складну конфігурацію «слідів»; як тут не згадати порівняння Бартом твору з кораблем «Арго», в якому легендарні мандрівники, в ході плавання, замінили всі частини, в результаті чого вийшов абсолютний структурний об'єкт, створений за допомогою двох простих операцій: субституції (одна деталь замінює іншу, як у парадигмі) і номінації (ім'я деталей ніяк не пов'язане з їхньою стабільністю); у міру комбінування деталей всередині одного й того ж імені нічого більше не залишається від початку. Арго – це такий об'єкт, чия причина – тільки в його імені, а ідентичність – тільки в його формі [Barthes, 1990].

На відміну від «генетичних критиків», які вважають, що уявлення про «єдність» твору ґрунтується на знайомстві лише з однією з багатьох його версій, Фуко пов'язує походження цього уявлення з «особливою функцією вираження». Він пише в «Археології знання», що якщо ми так легко говоримо про твір «автора», то лише тому, що він тепер буде визначатися особливою функцією вираження [Foucault, 1969, p. 26]. Тут він має на увазі поширену думку про те, що в певному дослідницькому ракурсі можливий доступ до певної «точки Алеф» – центру всього різноманіття властивих твору зв'язків: використана лексика, досвід, уява або «несвідоме» автора, історико-соціальний контекст його творчості тощо. Але з цього боку, як правило, зовсім не враховується, що «єдності» не задані спочатку, а є похідними ряду «інтерпретативних операцій», які не будуть однаковими, наприклад, для роману і наукового трактату. Те саме, на думку Фуко, стосується і концепту «книги», що виступає втіленням уявлення про «єдність». Для кожної книги характерна внутрішня «система посилань» до інших книг або дискурсів, причому, знову ж таки, ця «система посилань» не залишається тотожною для історичної монографії, трактату з математики і поеми: чи не є феномен матеріальної єдності книги суто умовністю поряд з її дискурсивною єдністю? – запитує Фуко [Ibid., p. 25]. Фуко наголошував на тому, що єдність твору є результатом інтерпретативних процедур, які залежать від типу дискурсу. Це, на його думку, руйнує уявлення про єдність авторської індивідуальності. Він також зазначав, що "твір" та його єдність є проблематичними поняттями, подібно до індивідуальності автора [Ibid., p. 16]. Оспорожуючи ж привілейований статус «письма», як уже було сказано, Фуко прагне позбутися ідеї «першоджерела» («витоку», «основи») і тьмного сенсу, нею передбачуваного. І «письмо», і «твір» для нього – не більше ніж нові псевдо-універсалиї, що прийшли на зміну іншій постаті (Автору), але зберегли в недоторканності всі її конститутивні характеристики (першопочатковість, цілісність, безперервність, телеологічність). «Децентрація» за Фуко – це не просто перестановка фігур на шахівниці, а зміна самої дошки, на якій жодна фігура не може претендувати на особливе становище. Це стосується і «автора», і «письма», і «твору» – жоден з них не є більш важливим за інші [Ibid., p. 23].

Сьогодні існують різні інтерпретації, що дають нове бачення функції автора [Храбров, 2022], але саме реалізація проєкту «децентрації», стосовно до проблеми авторства, призводить до того, що «автор» позбавляється статусу стійкого референта, перестає бути маркером постійного й універсального зв'язку між текстом і індивідом, який його написав.

Актуальність дослідження. Виходячи з сучасних досліджень, можна стверджувати, що актуальність постструктуралістського підходу до питань авторства пов'язана з декількома аспектами. Для когось, цей підхід, перш за все, інструмент критики капіталістичної форми функціонування знання у контексті глобалізації [Peters, 2022]. Мова йде про претензію на усунення монополії на володіння знаннями та створення певних умов для «соціалізму знань», який буде базуватися на принципах відкритості, етики співпраці та транснаціональної мережевої інтелігентності. Для когось фукіанська стратегія «децентрації» в питанні про авторство, набуває важливості тією мірою, якою вона виписується в більш

загальний дослідницький проєкт «відкритості» мислення та історії [Krylova, 2024]. З іншого боку, аналіз дискурсивних механізмів влади може бути цікавим тим, що дозволяє розглянути роль соціальних відносин влади в академічній царині та висвітлити процес встановлення нормативів у наукових дисциплінах [Stawarska, 2020], а також проаналізувати дискурсивні підстави різноманітних антагонізмів, що виникають між різними теоретичними напрямками [Bristow, 2022]

Робоча гіпотеза дослідження:

Запропонований в статті аналіз усієї низки процедур, що контролюють виробництво дискурсу, не дозволить, на нашу думку, наділяти «функцію-автор» статусом «центральної» процедури та застрахує від того, що вона стане розглядатися як чергова модифікація «першопочатку» (аналогічна до «письма» чи «твору»).

Об'єктом дослідження виступає проблема авторства.

Предметом дослідження виступає дискурсивна обумовленість авторських практик.

Мета дослідження – довести, що авторські практики формуються під впливом функцій дискурсивного примусу.

Завдання дослідження – показати:

1) чим версія «смерті автора» Мішеля Фуко відрізняється від версії Ролана Барта та як вона пов'язана зі стратегією «децентрації»;

2) як саме кожна з функцій дискурсу обумовлює практики, що претендують на статус «авторських».

Новизна дослідження полягає у демонстрації того, що процес формування «авторських» дискурсів залежить від цілої низки дискурсивних процедур, а не від однієї «функції-автор».

Розгляд проблеми авторства Фуко починає з аналізу функціонування авторського імені. З одного боку, ім'я автора – різновид власного імені. Але з іншого – зв'язок власного імені з іменованим індивідом і зв'язок імені автора з тим, що воно іменує – не є ідентичними. Схожість між ними полягає лише в тому, що цей зв'язок не може бути цілком охарактеризований ні за типом десигнації, ні за типом дескрипції. Говорячи про Ернеста Гемінгвея, його можна назвати як «автором «Старого і моря», так і «представником «втраченого покоління», а також «лауреатом Нобелівської премії 1954 року», та «класиком американської літератури ХХ століття» тощо. Іншими словами, ім'я автора передбачає цілу серію дескрипцій, які явно в ньому не представлені. Водночас, оспорити істинність однієї або кількох з безлічі варіантів дескрипцій – не означає змінити сенс власного імені (як зазначає Фуко, те, що Рембо не написав «Духовне полювання» ніяк не відбилося на сенсу його імені). Проте, якщо продовжити порівняння, то виявиться, що відмовити носію імені «Х» в якійсь із визнаних за ним характеристик – зовсім не те саме, що проробити ту ж операцію з ім'ям автора. Заявити, що Шекспір не писав сонетів, що приписуються йому, або назвати його «автором «Органона», тим самим, ототожнюючи з Френсісом Беконем, або ж констатувати, що Гомера або Гермеса Трисмегиста не існувало – означає змінити сам спосіб буття текстів, що закріплені за цими іменами. Все це дозволяє зробити висновок, що, крім функцій десигнації і дескрипції, авторське ім'я володіє ще цілим рядом функцій, які не властиві власному імені.

По-перше, це функція класифікації: ім'я автора дозволяє згрупувати ряд текстів, розмежувати їх, виключити з їх числа одні і протиставити їх іншим [Foucault, 1969]. По-друге, виділивши якусь кількість текстів, ім'я автора встановлює між ними певні відносини: спадкоємність, взаємопояснення, запозичення відсилання, цитування тощо. І, по-третє, воно присвоює дискурсу певний статус, вказує на особливий модус його існування. Все це дозволяє зробити висновок, «що ім'я автора не йде, подібно до власного імені, зсередини якогось дискурсу до реального і зовнішнього індивіда, який його виробив, але що воно прагне в якомусь роді на кордон текстів, що воно їх вирізає, що воно слідує вздовж цих розрізів, воно розміщується в розриві, встановлюючи певну групу дискурсів і її особливий спосіб буття» [Ibid., p. 22].

Той факт, що авторське ім'я не відсилає, як власне ім'я, до певної зовнішньої та реальної особи, а окреслює певну групу текстів і визначає спосіб їхнього функціонування в культурі, дозволяє Фуко розглядати автора як мінливу функцію дискурсу [Taylor, 2011, р. 76]. Проведений ним аналіз «функції-автора» дозволяє виявити чотири притаманні їй риси. По-перше, дискурси, що наділені цією функцією, стають об'єктами присвоєння. Водночас, дискурс як форма власності – похідний від дискурсу як «проступку». Довгий час встановлення належності тієї чи іншої книги, тексту, висловлювання було зумовлене необхідністю знайти порушника «докси», культурної норми, традиційної установки. Згодом культура виробила регулятивні механізми – своєрідні форми самозахисту, що дозволяють не лише відстежувати й інтегрувати творчі прояви, які не вписуються в горизонт її очікувань, а й заохочувати їх. Те, за що раніше карали, починає приносити символічні й економічні дивіденди. Встановлення «режиму власності» (закон про авторське право, договори між видавцем і автором, правила передруку й поширення книжкової продукції) перетворює «жест, пов'язаний з ризиком» [Foucault, 1976, р. 30-35], на виклик, що вимагає винагороди, фігуральний «проступок», який прагне бути відрефлексованим тією самою культурою, на норми якої він посягнув (цей парадокс П'єр Бурдьє назве «інституціоналізацією аномії»). Саме тому, стаючи об'єктом присвоєння, формою власності, літературний дискурс продовжує заохочувати акти виклику (що набувають форми «остороження» й винаходу «прийомів»), підносить практику «порушення» до рангу імперативу. Стаючи формою власності, дискурс «стерилізується» як «проступок», перетворюється на фігуральний виклик, метафору протиправного втручання, однак продовжує зберігати спогад про свою минулу, не метафоричну, небезпеку.

Другою важливою характеристикою «функції-автора» є те, що вона не є універсальною: її застосування може варіюватися залежно від історичних умов і культурного контексту. Так, наприклад, до XVII-XVIII століть літературні тексти не вимагали обов'язкової атрибуції – їм замінювала тривалість їхнього обігу в культурі. Навпаки, рукописи наукового спрямування набувають цінності лише тоді, коли були закріплені за авторитетним іменем, яке слугувало показником істинності представленого в них знання. Згодом, як відомо, ситуація змінюється: авторське ім'я в межах наукового дискурсу стає не більше ніж «умовним позначенням» для якоїсь теореми, вірусу або процесу, тоді як у літературі анонімність тексту стає неприємною перешкодою, що вимагає, якщо не виправлення, то хоча б його видимості. Навіть якщо відомостей про автора недостатньо, або їх майже немає, необхідно компенсувати цю помилку створенням «міфу» про нього: наприклад, саме так чинять зі Лотреамоном «символісти».

Третьою особливістю «функції-автора» є спосіб її утворення: вона не виникає спонтанно і не набуває вигляду простого зв'язку між індивідом і текстом, а формується низкою операцій, сукупність яких і прийнято вважати за фігуру автора. Фуко зазначав, що авторство є не стільки властивістю індивіда, скільки результатом інтерпретативних практик, які ми застосовуємо до текстів. Ці практики, за його словами, часто мають психологічне забарвлення [Ibid., р. 30-35]. Принцип такого конструювання, знову ж таки, залежить від історичного періоду і типу дискурсу: «автор-філософ», «автор-романіст» і «автор-поет» відрізняються між собою оскільки філософський текст, роман і поема представляють собою три абсолютно різних принципи організації тексту, і, відповідно, передбачають три різні типи читання. Однак, при цьому Фуко вважає за можливе знайти в правилах побудови автора подібну інваріанту. Таким інваріантом для нього слугують критерії автентичності текстів, прийняті в християнській екзегетичній традиції. Відповідно до них, автор представляв собою: 1) стабільний ціннісний рівень текстів; 2) принцип їхньої зв'язності; 3) стилістичну єдність; 4) історичну відповідність. Згідно зі Святим Ієронімом, який розробив цю систему, якщо книга не відповідає одній з цих вимог, а саме: 1) поступається іншим творам того ж автора; 2) перебуває з ними в суперечності; 3) містить терміни, вирази і обороти, які в них не зустрічаються; 4) в ній згадується про осіб і події,

що жили і мали місце після смерті автора – необхідно вилучити її з корпусу авторських текстів.

Згідно з четвертою характеристикою, «функція-автора» не відсилає до одного індивіда, а надає місце одразу кільком «Его». Як відомо, і в дискурсах, наділених «функцією-автора», і в дискурсах, позбавлених її, наявні ознаки, що вказують на інстанцію повідомлення (особисті займенники, прислівники часу і місця, дієвідмінювання). Щоправда, у випадку літературних текстів, в яких оповідь ведеться від імені оповідача, вони відсилають не до реального автора, а до «оповідної інстанції», позбавленого тіла голосу. Ні емпіричний автор, ні його alter ego, від імені якого ведеться оповідь, автором в абсолютному сенсі визнані бути не можуть. Звідси Фуко робить висновок, що «функція-автора» розташовується в самому «розщепленні» між реальним автором і фіктивним оповідачем.

Подібний підхід дозволяє уподібнити «функцію-автора» проміжкам у пунктирі, а відрізки прямої, цими проміжками утворені – порівняти з різними модусами автора, запропонованими «наратологією». В рамках цієї дисципліни прийнято розрізняти: «конкретного автора», «абстрактного автора» і «фіктивного наратора» [Schmid, 2011, p. 2]. «Конкретний автор» – безпосередній творець твору, що володіє біографією і залучений в історико-соціальний контекст, персону, яка знаходиться «за кулісами» твору – в сфері емпіричної реальності. «Абстрактний автор» реконструюється в процесі читання, він – результат «психологізації» дискурсу читачем. Аналогом «абстрактного автора» в західноєвропейській традиції є також поняття «імпліцитного автора» (implied author) – термін, введений в ужиток американським літературознавцем Уейном Бутом. Бут пише, що «якби автор не намагався бути не особистим, читач неминуче створить образ [автора], що пише тим чи іншим способом (...)» [Ibid.]. Нарешті, під «фіктивним наратором» маєтись на увазі автор інтегрований у оповідання у вигляді голосу героя-оповідача.

У «Порядку дискурсу» «функція-автор» належить до другої групи процедур дискурсивного примусу (тобто позначає вторинну, а точніше – проміжну – фазу обробки дискурсу). Однак, перш ніж дискурсу буде присвоєно статус «авторського», він має виникнути відповідно до певних принципів. А після того, як він стане «авторським», йому треба буде функціонувати в культурі за правилами, не всі з яких можна звести до «функції-автора». Нашою метою буде продемонструвати, що багато аспектів проблеми авторства можуть бути розкриті лише виходячи з аналізу трансформації інших – не збіжних з «функцією-автор» – механізмів дискурсивного примусу, які були представлені Фуко.

Спочатку спробуємо визначити, у якому відношенні до авторства знаходиться перша група вищезгаданих процедур. Її складають «способи виключення», до яких Фуко відносить: 1) заборону; 2) поділ і відкидання; 3) протиставлення істинного і хибного.

Фуко стверджував, що концепція «заборони» передбачає існування низки обмежень щодо мовленнєвої діяльності, зокрема, обмеження кола тем, які підлягають обговоренню, обмеження контексту, в якому це обговорення є прийнятним, та обмеження кола осіб, які мають право на участь у ньому [Foucault, 1976, p. 17-35]. З цього можна зробити висновок, що відмінність між авторами полягає не лише в способах обігу їхніх текстів, а й у можливостях висловлювання, якими кожен з них володіє, залежно від культури та часу. «Заборона» встановлює межу самої думки, передусе наміру, визначає його, наказує про що думати / говорити / писати можна, а про що ні, визначає межу, переступивши яку думка і слово підносяться до рангу злочину. Наприклад, неможливо навіть уявити, щоб твір, подібний до «Антихриста» Фрідріха Ніцше або «Молитва Сатані» Шарля Бодлера міг з'явитися одночасно з «Молотом відьом» Шпренгера та Інститоріса. Але в XIX столітті того ж Бодлера, перебуваючи в межах християнської культури, ніхто вже не спалив за слова: «Славен будь, Сатано». А Ніцше зміг абсолютно безкарно оголосити християнство ворожим самому життю. Однак, попри те, що «Сатанинські вірші» були написані Салманом Рушді в другій половині XX століття, їхня поява в контексті ісламської культури коштувала йому еміграції.

Деякі з найрезонансніших судових процесів ХХ століття, в центрі яких опинилося питання про накладення заборони на видання і поширення літературних творів («Улісс» Джеймса Джойса або «Тропік Рака» Генрі Міллера), і про притягнення до кримінальної відповідальності їхніх видавців, переконують у тому, що, інколи, «заборона» може бути піддана сумніву, зігравши на двозначності визначення того, що вона забороняє (в даному випадку йдеться про визначення категорії «непристойного» в літературі).

Наведених прикладів достатньо для того, щоб спробувати припустити, що «заборона» має кілька режимів функціонування, що не охоплені класифікацією Фуко. Ми пропонуємо позначити їх як «абсолютний» і «відносний».

В першому випадку мається на увазі такий стан культури, за якого існує чітке уявлення про об'єкт «заборони», його реальність і загальнообов'язковість не можуть бути піддані сумніву, а за його порушення передбачена сувора форма покарання. Порушити «абсолютну заборону» означає вчинити не проступок, а злочин. Як ми знаємо, в «Що таке автор?» Фуко звертав увагу на те, що спочатку дискурс був не власністю, а «жестом, пов'язаним з ризиком», актом, що розміщувався «в біполярному полі священного і профанного, законного і незаконного, благоговійного і богохульного» [Foucault, 1977, р. 115-116], авторство ж встановлювалося в тій мірі, в якій дискурс був переступним, а автор міг бути покараний. Іншими словами, «абсолютна заборона» вказує на стійкість і непорушність меж між священним і профанним, авторство ж, означаючи їх порушення, в граничному випадку, може призвести до смерті. Крайня міра в деяких випадках може бути замінена або відмовою автора від своїх слів (Галілей), або вигнанням (така можливість була надана Сократу), або якою-небудь іншою формою покарання, зафіксованою в культурі (головне тут – її загальновідомість і постійність).

При «відносній забороні» її об'єкт доводиться уточнювати заново, як тільки виникає підозра про порушення. І тільки після того, як це буде зроблено, і вдасться довести, що «порушення» таки мало місце, автор може понести покарання, міра якого може варіюватися, адже буде залежати від того, в якому ступені він порушив ре-актуалізовану культурну норму. Тобто тут мова йде вже про заборону «мислиму» (що неможливо в ситуації «абсолютної» заборони – «табу»). «Відносна» форма «заборони» означає, що норми були попередньо встановлені, але їх необхідно постійно ре-актуалізувати, підтримувати їх реальність самим роздумом про них. «Відносна» заборона дозволяє говорити про ступінь його порушення, що неможливо у випадку заборони «абсолютної»: «табу» не можна порушити «в тій чи іншій мірі», тому й покарання, яке доведеться за це понести – величина постійна.

Багатий матеріал, що ілюструє функціонування «відносної заборони», пропонує американський адвокат Едвард де Грація в роботі «Дівчата оголюють коліна завжди і всюди. Закон про непристойність і придушення творчого генія» [De Grazia, 1992]. В ній він розповідає про різні визначення поняття «непристойного» в історії американської і британської законодавчих систем. Поява згаданих ним процесів проти літературних творів і їхніх видавців залежала від прийнятої дефініції «непристойного». Де Грація виділяє три доктрини, що послідовно змінювали одна одну, та були названі за іменами суддів, що їх запропонували: Хикліна, Вулсі та Бреннана.

Відповідно до «доктрини Хикліна» (1868), видання і поширення твору могли бути заборонені, якщо вони мали тенденцію «розбещувати і спокушати тих, чий душі відкриті для подібних аморальних впливів» [Ibid., р. 83-85], а правом встановлювати наявність даної тенденції володіли представники спеціальної судово-експертної групи. Подальше використання тлумачення «непристойності», запропонованого Хикліном, призвело до того, що літературні достоїнства книги, визнаної аморальною, тільки погіршували її злочинні властивості, служили «обтяжуючими обставинами». Відповідно до цієї правової норми, наприклад, наприкінці ХІХ століття, за першу англomовну публікацію роману Емілі Золя був засуджений і у віці сімдесяти років відправлений у в'язницю видавець Генрі Візетеллі.

«Доктрина Вулсі» (1933) була розроблена у зв'язку з процесом над джойсівським «Уліссом» і, відповідно до неї, можливість публікації роману мала розглядатися не з точки зору наявності в ньому тенденцій, згубних для незміцнених дівочих і юнацьких душ, а з точки зору здатності тексту викликати сексуальне збудження в «людині, що нормально відчуває». Після того, як сам суддя Вулсі і двоє його друзів, які, за його ж оцінкою, «нормально відчували», прочитали епізод з Герті Макдауелл («Навсікая»), що став предметом розгляду, і не відзначили в собі жодних ознак збудження, справа вирішилася на користь видавців.

Незважаючи на сприятливий для Джойса і його англомовних шанувальників результат, «доктрина Вулсі», по суті, залишала рішення питання про «непристойність» на розсуд суб'єктивних оцінок судді. Поки, під час розгляду справи про роман Генрі Міллера «Тропік Рака», завдяки судді Бреннану, на літературу і мистецтво не стала поширюватися перша поправка до американської конституції, що гарантувала громадянам свободу слова, друку, зібрань і совісті, що, фактично, поклало край спробам визначення «непристойного» в мистецтві в судовому порядку. Але сказати, що «доктрина Бреннана» вирішила дану проблему, було б перебільшенням: вона лише представила її в іншому ракурсі. Якщо до її прийняття, щоб накласти заборону на твір вимагалось довести, що він має ознаки «непристойності», то тепер він міг бути виправданий або засуджений на підставі наявності або відсутності в ньому естетичних якостей. За свідченням Умберто Еко, що входив до складу відповідної експертної групи, визначити до якого жанру – еротики або порнографії – відноситься той чи інший кінофільм, інколи, буває гранично важко. Найменшого натяку на фавулу, у вигляді наративних зв'язків між сценами явно порнографічного змісту, вже достатньо, щоб, при бажанні, класифікувати його як еротичний. Що пояснює критику, якій продовжує піддаватися «доктрина Бреннана» з боку консервативно налаштованих громадян, що звинувачують Верховний суд у «тому потоці порнографії», який «обрушився в свята святих домашнього вогнища» [Ibid., p. 455-457].

Уявлення про те, що твір не можна заборонити, навіть якщо хтось знаходить в ньому очевидні ознаки непристойності, агресії або неполіткоректності, може виникнути лише в культурі з відносною автономією соціальних «полів», для кожного з яких передбачається відмінний режим функціонування «заборони». За такого розуміння «заборони» її порушення допускається в художньому контексті, але переслідується в інших сферах суспільного життя.

За «відносною заборони» порушення може бути виправдане діаметрально протилежним чином. Редактор і видавець журналу «Літл рев'ю» Джейн Гіп використовувала в захисті від звинувачень у «непристойності» опублікованого нею уривка «Улісса» «платонівську» аргументацію, акцентуючи увагу на «міметичній» властивості літератури і «референтивній функції» мови: De Grazia стверджує, що твердження про те, що Джойс навчає читачів стародавніх єгипетських перверсій, є безпідставними. Вона зазначає, що зображені в його творі сцени є відображенням реальності, де жінки носять відвертий одяг, а чоловіки, споглядаючи це, відчувають певні емоції. De Grazia підкреслює, що ці емоції, хоча й можуть бути менш виразними, ніж у містера Блума, не є ознакою розбещення [Ibid., p. 325-327].

За «відносною заборони», на відміну від «абсолютної заборони», тому ж слову, виразу, повідомленню, дії може бути надано різних тлумачень, залежно від того, в якому «полі» воно має місце. Хоча сучасного французького письменника Мішеля Вельбека нерідко звинувачують у відкритій неполіткоректності (в багатьох його романах присутня думка про неповноцінність мусульман), всі звинувачення легко відвести, посилаючись на нетотожність «емпіричного автора» і «фіктивного наратора», або приписавши небезпечні висловлювання герою оповідання. До того ж, погодимось, важко уявити, щоб щось подібне дозволив собі заявити видатний французький політик – його слова були б розцінені як керівництво до дії, як розпалювання міжнаціональної та міжрелігійної ворожнечі. Але «ісламофобія» Вельбека ніщо поряд зі словами Андре Бретона, який у

«Другому маніфесті сюрреалізму» відверто прирівнює художній акт до злочину: з безцільною стрільбою по натовпу.

Звісно, спроби авторів оскаржити заборону, вказати на близькість творчого жесту і протизаконного акту не вичерпуються наведеними прикладами. Однак і згаданих прецедентів достатньо, щоб зробити попередні висновки. Наша гіпотеза причин і наслідків зміни функціонування заборони така. Поки слово прирівнюється до дії, в ньому бачать не смутну подобу вчинку, а сам вчинок, злочином стає будь-яке висловлювання, що суперечить панівним нормам. Тією ж мірою, якою слово перетворюється на «відображення» реальності та втрачає стійкий зв'язок з референтом, дистанціюється від «справжнього» світу і набуває якості «подоби», дискурсивне «переступання» виявляється фігуральним злочином, не рівнозначним реальному правопорушенню. З'являється розмежування «прямого» і «переносного», «навмисного» і «ненавмисного» сенсів; *intentio* (задуму) і *actio* (дії), *voluntas* (волі) і *scriptum* (написаного) [Compagnon, 1998, p. 160-165].

Водночас, «фігуративний злочин» відіграє цілком прагматичну, соціально виправдану роль: будучи «утопією», він актуалізує межі, підкреслює недоторканність кордонів, порушення яких у реальному житті загрожує серйозним покаранням. «Систематичний злочин», практикований літературним дискурсом, пам'ятаючи про свою колись реальну небезпеку, про яку говорить Фуко, нагадує певний ритуал, покликаний «заклясти» будь-які спроби відтворити щось подібне в дійсності. За аналогією з теорією французького антрополога Рене Жирара [Girard, 1972], згідно з якою жертвоприношення є спробою перервати ланцюгову реакцію насильства шляхом його «інституціоналізації», розрізнення його «чистої» (сакральної) та «нечистої» (профанної) форм, «фігуративний злочин» можна розглядати як «інституціоналізоване», культурно легітимізоване порушення заборони, покликане підтримати його дієвість, запобігти його «нечистому» порушенню.

Аналогія «фігуративного злочину» з «жертвоприношенням» за Жираром стає повною у випадку таких художніх стратегій, в рамках яких не прийнято обмежуватися словом або зображенням. Насамперед, мова йде про найрадикальніші модифікації «перформансу» та «хепенінгу» – театралізованого набору дій, що мають хаотичний, випадковий і, часто, абсурдний та провокаційно-агресивний характер. Як пише критик Сьюзен Зонтаг: «Напевно, найбільше в хепенінгах вражає (назвемо його так) «ставлення» до аудиторії. Ніби мета задуму – або посміятися над публікою, або образити її. <...> За відсутності іншого, це насильницьке, образливе залучення аудиторії до того, що відбувається, і складає драматургічну основу хепенінгу <...> Козлом відпущення в хепенінгу є його аудиторія» [Sontag, 1994, p. 265]. Незважаючи на те, продовжує Зонтаг, що «смак до агресії – явище в мистецтві не таке вже нове» [Ibid., p. 267], і ще в XIX столітті англійський естетик Джон Раскін скаржився на те, що прагнення до надмірності, бажання шокувати, було характерною рисою сучасної йому публіки, що, за його словами, змушувало письменників і художників вдаватися до все більш витончених засобів виклику емоційної реакції з її боку, ніколи раніше агресія в мистецтві не проявлялася так буквально, як у наш час.

Виникає припущення, що поява таких агресивних форм впливу на глядача, як «хепенінг» або «перформанс» (що синтезують виражальні засоби поезії, прози, театру, живопису та музики), пов'язана з тим, що з часом автору стає все складніше «заклинати» деструктивні сили суспільства. Відбувається «автоматизація прийому», яка штовхає «фігуративного злочинця» до пошуку нових, ефективніших способів «непрямого» порушення заборони. Поступово акцент з ефективності впливу дискурсу, що «переступає» на реципієнта переноситься на дію як таку, а її здатність викликати щирий страх, жах, ненависть, біль починає переважати над її значимістю та можливістю розуміння (знана алогічність та абсурдність «хепенінгів»). Все це призводить до того, що «інституціоналізоване» порушення заборони все складніше відрізнити від довільного, а автора – від банального правопорушника.

Розглянуті приклади переконують у тому, що така процедура контролю над виробництвом дискурсу, як заборона, має найпряміший вплив на формування та зміну авторських стратегій.

Другим способом виключення Фуко називає «поділ» і «відкидання». Саме цією процедурою він пояснює крайню неоднозначність статусу дискурсу «божевілля» в історії європейської культури. Доля «божевілля» в культурі тісно переплетена з долею літератури та мистецтва. Доки слова «божевільного» ігноруються, не потрапляють у окреслене механізмом «поділу та відкидання» поле, вони – пряма протилежність літератури та мистецтва – авторським маніфестаціям, що претендують на те, щоб потрапити в «оперативну пам'ять» культури, а в подальшому, бути зафіксованими в її архіві. Доки той, від кого «божевільний» дискурс виходить, позбавлений імені та приречений на забуття, індивід, що претендує на авторство, повинен невпинно підкреслювати свою «розумність», наполягати на «здоровому глузді», кожним своїм словом присягаючи на вірність панівним культурним «нормам».

Свідченням граничної осмисленості діяльності письменника та поета – на протигагу відомому платонівському визначенню поетів як «божественних безумців» (в діалозі «Іон» співрозмовники відзначають, що одержимі божественним натхненням рапсоди «зовсім не в своєму розумі» (535 d) [Plato's, 2023]) – стає вимогливість до форми – знаку «виготовленості», «зробленості» твору, гарантії навмисності його походження. «Форма» передбачає освоєння «техніки» і, таким чином, підносить літературу та мистецтво, загалом, до рангу «професійної» діяльності, навичкам якої можна навчитися. Іншим аргументом «навмисності» твору, покликанням, наскільки це можливо, «заклясти» його «непередбачуваність» – головну причину виключення дискурсу «божевілля» – стає його «заздалегідь спланованість», впевненість у якій покликані підтримувати всілякі герменевтичні практики. Розпізнаваність форми та чіткість задуму – підтвердження душевного здоров'я автора.

Проте, з того часу, як слово «божевільного» заволоділо нашою увагою ми шукаємо в ньому якийсь сенс, вважає Фуко. Якщо до того «божевілля» було відштовхнуте відносно легітимної культури – йому не знаходилося тут місця – то тепер воно виявилось відштовхнутим відносно себе самого: від «його обличчя» тримають слово різні дисципліни, в нього заглядають як у дзеркало розуму. «Фундаментальний і конститутивний досвід божевілля» виявляється втраченим у «сплетінні теоретичних конфліктів, пов'язаних з проблемами тлумачення різних феноменів божевілля», «істина божевілля» несподівано визнається «істиною людини» (згідно з «Історією божевілля...», ізоляція «божевільного» переслідує мету звести «божевілля» до його «істини», що виявляється, одночасно, «істиною людини». «Істина божевілля» дорівнює йому самому, «за вирахуванням» навколишнього світу, суспільства і всього того, що суперечить природі – тобто людині в її початковій невідчуженості).

Логічно, що в такій ситуації дискурс «божевілля» виявляється залученням літературою та мистецтвом, потрапляє в поле їхніх практик. Нам здається, що принцип цього залучення може прийняти вигляд «практики меж» або ж інтеграції. Коли можна провести паралель між цим психічним розладом та розщепленням авторської ідентичності в процесі письма, ототожнити шизофренічні марення з самим «письмом», що стирає, згідно з Роланом Бартом, «сліди нашої суб'єктивності» [Barthes, 1989, p. 53].

У випадку «практики меж» мова йде про спроби окреслити, дослідити і, за можливості, вивчити межі, що пролягають між літературними / артистичними практиками та «божевіллям». Одними з перших подібні експерименти почали ставити Андре Бретон та його соратники. У «Першому маніфесті сюрреалізму» «автоматичне письмо» характеризується як диктування думки без жодного контролю з боку розуму, поза всякими естетичними або моральними обмеженнями – тобто як спроба «думати» так, як «думають» «божевільні». Іншим «граничним» експериментом «сюрреалістів» був «гіпнотичний сон» – свого роду, колективний транс, в який присутні занурювалися в повній темряві, віддаючись

безладному потоку мови (від експериментів довелося відмовитися, коли виникла реальна загроза фізичному та психічному здоров'ю учасників). В постмодерністській філософії «практика меж» отримає звучне, повне гортанних обертонів, найменування «транспресії».

Під «інтеграцією божевілья» слід розуміти всілякі спроби розглянути результати діяльності психічно неадекватних індивідів з точки зору їх художньої цінності. Ті ж «сюрреалісти» стали першими, хто відкрито визнав художню цінність рисунків божевільних, і передусім хворих шизофренією, таким чином, спробувавши реалізувати «функцію божевільного» в примітивному суспільстві, де індивід з аберантною поведінкою вважається сакрально «поміченим».

Тенденція шукати в «божевільні» джерела творчості настільки міцно укорениться в культурі ХХ століття, що Жиль Дельоз буде змушений попередити від необережного зближення цих сусідніх, але все ж, на його думку, принципово різних сфер, і провести більш чітке розмежування між «практикою меж» (яка, на його думку, полягає у виявленні в божевільні різних «форм здоров'я») і божевільням-хворобою, божевільням-мовчанням, божевільням-забуттям. Хоча «прийом», як зауважує Дельоз, і може бути розцінений як форма психозу, він тільки веде до межі, але ніколи не переступає її. Письменник, безумовно, перетворює рідну мову в, свого роду, «мову іноземну» (Марсель Пруст), «свердлить в ній діри» (Семюель Беккет), «змушує її марити» (Жиль Дельоз), але Делез розглядав літературу як своєрідного лікаря, який досліджує марення, щоб знайти в ньому приховані форми здоров'я. Він порівнював хворобу з обірваним процесом, тоді як здоров'я, за його словами, є динамічним та творчим, як це було у випадку з Ніцше [Deleuze, 1997, p. 110-115].

Третьюм способом виключення – опозиції істинного і хибного – Фуко приділяє особливу увагу, мотивуючи це тим, що саме він надає «форму нашій волі до знання» [Foucault, 1976, p. 56]. До Платона бути істинним для дискурсу означало – бути інституціоналізованим, здійснюватися відповідно до певного ритуалу, в ньому було важливо те, чим він був і що робив, а не те, про що він говорив. Але після платонівського поділу став важливим не сам акт висловлювання, а те, що воно в собі несло, на що вказувало, чим підкріплювалося. На думку Фуко, опозиція істинного і хибного встановлюється в історичному проміжку між Гесіодом і Платоном. Ім'я Гесіода тут згадане не випадково, адже він протиставив себе Гомеру, а «правдивість» свого дидактичного епосу – «брехливості» епосу героїчного, так само, як Платон протиставив себе софісту, а свою думку – інтелектуальній еквілібристиці. З того часу, як Гесіод спростував авторитет свого легендарного попередника з позицій «правдоподібності», гомерівська «брехня» буде обговорюватися протягом усієї історії античної культури. Такий поворот думки не міг не позначитися на дискурсах, що несуть «функцію-автор»: Фуко вважав, що західна література, мов корабель, що шукає свій якір, протягом століть намагалася знайти опору в природному, правдоподібному та істинному.

До «внутрішніх» процедур контролю над дискурсами, що запобігають випадковості їхньої появи, Фуко відносить: 1) коментар; 2) автора; 3) дисципліну.

Традиція коментаря, протягом століть зберігаючись в європейській культурі, вказує на існування різних за ціннісною ознакою текстів, являє собою «принцип розшарування» текстів на «первинні», «важливі оповіді», та на супроводжувальні додатки до них. Незважаючи на те, що до «важливих оповідей» протягом історії можуть відноситися різні за своїм походженням тексти, і немає дискурсів, за якими раз і назавжди був би закріплений статус «первинних», сам «принцип різнорівневості» залишається незмінним. Повне стирання такої «різнорівневості» Фуко вважає утопією, «грою (...) в душі Борхеса» [Foucault, 1976]. Очевидно, тут маєтеся на увазі те, що аргентинський письменник неодноразово прагнув зняти різницю між «первинним» і «вторинним» текстом, створюючи твори, що мають вигляд коментарів до неіснуючих творів.

Процедуру «автор» Фуко розуміє так, ніби дискурси організуються за принципом єдності, який є одночасно джерелом їх семантичного наповнення та центром, що

забезпечує їх когерентність [Ibid.]. Як зазначає французький дослідник, ця процедура, в певному сенсі, виступає додатковою по відношенню до попередньої: «автор» означає принцип групування текстів вже визнаних «первинними», тобто таких, що зазнали на собі впливу процедури «коментаря». В «Порядку дискурсу» Фуко робить суттєве зауваження, що стосується «функції-автор», демонструючи неоднозначність його ставлення до суб'єкта. Він пише, що «індивід, приступаючи до написання тексту <...> бере на себе певну функцію автора <...>» в тому вигляді, в якому він здобуває її від своєї епохи або ж якою вона, своєю чергою, стає в результаті здійснених ним пертурбацій [Foucault, 1977, p. 120-125]. Отже, «функція-автор» набуває тут подвійного характеру: вона може бути «набутою» і «видозміненою» (про що ні слова не згадується в «Що таке автор?»). З чого випливає, що Фуко не заперечує потенційної здатності суб'єкта письма видозмінювати функцію, руйнувати сформований традиційний образ автора і, виходячи вже з якоїсь нової точки зору, прокреслювати у всьому тому, що він міг би сказати, що він говорить щодня, щомиті, ще не ясний профіль свого твору [Foucault, 1976, p. 64].

Останньою, третьою, «внутрішньою» процедурою класифікації, упорядкування та розподілу дискурсів є «дисципліна». Вона окреслює теоретичний горизонт висловлювання, визначає сукупність вимог, яким воно має відповідати ще до того, як буде визнане «істинним» або «хибним». Авторство якогось наукового дискурсу, теоретичного постулату або теореми буде закріплене тільки в тому випадку, коли воно відповідає якимось вимогам істинності; але ще до того, як це буде зроблено – висловлювання має бути визнано відповідним методологічним установкам, інструментарію та технікам якоїсь із відомих дисциплін; в процесі його формулюванні мають бути задіяні характерні для цієї дисципліни поняття, терміни, концепції і навіть модель побудови метафор. Отже «перш ніж його можна буде назвати істинним або хибним, воно має бути, як сказав би Кантілем, «в істинному»» [Ibid., p. 67].

Третя група процедур відповідає за «проріджування мовних суб'єктів»: визначає умови приведення дискурсів в дію, передписує індивідам, що їх вимовляють, певні правила, згідно з якими доступ до цих дискурсів відкривається не всім бажаним. В неї входять: 1) обмін і комунікативність (дискурсивні ритуали); 2) дискурсивні спільноти; 3) доктрини; 4) соціальне присвоєння.

«Обмін і комунікативність» виконують обмежувальну функцію всередині «систем обмеження»: це особливі ритуали, що регламентують позиції, кваліфікацію та тип висловлювань індивідів, що вступають у той чи інший дискурс. Дискурсивні ритуали визначають жести та знаки, якими мають обмінюватися суб'єкти даного поля, повідомляють останнім особливі властивості, розподіляють між ними наявні ролі. Припустити, наприклад, що передмова до книги маститого майстра буде написана відомим вузькому колу цінителів молодим автором так само складно, як і уявити собі вихід збірника рецензій популярних письменників на працю якогось теоретика літератури (тоді як допустити зворотнє, погодимось, не складе особливої праці). Представляється, що подібне вивертання дискурсивних ритуалів навиворіт може відбутися тільки з метою демонстрації «прийому» в рамках постмодерністської «вправи», сама винятковість якого стане найкращим підтвердженням стійкості панівного правила.

Функція «дискурсивних спільнот» полягає в тому, щоб забезпечувати виробництво та обіг дискурсів у закритому просторі з метою збереження за їх власниками права власності, наданого їм «функцією-автором». Як зазначає Фуко, сам «персонаж письменника» зобов'язаний своїм існуванням певному «дискурсивному співтовариству», в якому відбувається інституалізація акту письма (тут він набуває вигляду «книги»), а також стверджується відмінність між «письмом письменників» («письмом» як «творчістю») і будь-якими іншими способами використання мови. Представники «дискурсивного співтовариства» сповідають і, отже, зберігають віру в «неперехідну» цінність авторського «письма», відрізняють ремесло письменника від діяльності інших мовних суб'єктів і суб'єктів, що пишуть – які б форми воно не приймало. Поміж «дискурсивного

співтовариства», в рамках якого відбувається інституалізація акту письма, диференціація «літератури» і інших видів використання мови, розрізнення «письменників» і просто «пишучих» суб'єктів, існують і інші «дискурсивні спільноти», що регламентують форми поширення і правила обігу медичного, юридичного, економічного або політичного дискурсів.

Те, що Фуко називає «дискурсивними спільнотами» в теорії американського літературознавця Стенлі Фіша [Fish, 1982] носить назву «інтенціональних» або «інтерпретативних спільнот». Щоправда, на відміну від французького дослідника, американський спеціаліст розглядає дію подібних ідеологічних об'єднань тільки в області літератури. Отже, можна сказати, що «спільноти» Фіша є складовими того «дискурсивного співтовариства» в теорії Фуко, яке веде поширення і обіг літературного дискурсу. Згідно з Фішем, та чи інша інтерпретація веде своє походження не від тексту, що розглядається, і не від читача, що його розглядає, а від певного ідеологічного об'єднання, що передбачає її «вектор». Такий теоретичний хід дозволяє порівняти «автора», «читача» і «текст», замкнувши їх у поле спільних «передбачень», звести всі три фігури літературної теорії до однієї, яка стала б основою всякого творчого акту і будь-яких рефлексій про нього. Йї інтенція, і розуміння, і значення тексту для Фіша – похідні якогось набору конвенцій, інтерпретативно-когнітивного коду, що поділяється деяким числом суб'єктів. Окреслити профіль знаючого читача для нього означає, одночасно, окреслити абрис авторської інтенції, оскільки, на його думку, мова йде про спільні передумови висловлювання, які створюють і сам текст, і якісь думки щодо нього. «Значення є приналежністю не нерухомих і стабільних текстів і не вільних і незалежних читачів, а інтерпретативних спільнот, відповідальних одночасно і за читачку активність і за тексти, що вона створює», а інтенція, форма і читачий досвід представляють собою лише різні способи відзначити (різні точки зору на) той самий інтерпретативний акт» [Compton, 1998, p. 190].

Отже, можна зробити висновок, що «спільнотам» Фіша в теорії Фуко відповідає те «дискурсивне співтовариство», яке веде поширення і обіг літературного дискурсу (точніше, «інтенціональні групи» є складовими цього «дискурсивного співтовариства»). Дискурсивна природа читання вказує на те, що естетична «реакція» не завершується на рівні «автор-читач» – її вершиною стає відношення «читач-читач», опосередковане конкретним твором (отож, фігуру автора не можна поставити на чолі досвіду читання / переживання тексту). Передумови такого примусу виявляються в структурі подвійної атрибуції, характерної для культури «авторитету». Під останнім слід розуміти таку культурну формацію, за якої «авторитетність» тексту й імені його творця – властивість делегована певною традиційною релігійною общиною (мається на увазі іудейський дохристиянський контекст). З одного боку, для того, щоб у тексті був шанс бути закріпленим за «авторитетним ім'ям» (повноправною розпорядницею якого є община, оскільки саме вона повідомила йому «авторитетність»), той, кому воно належить, уже повинен належати даній спільноті, бути вихідцем з общини. Але одна лише етно-культурна належність автора не є достатньою підставою для того, щоб висловлювання тут же було б включене в корпус традиційних текстів, що несуть «авторитетне ім'я». Воно повинне, до того ж, ще й відповідати «букві» традиції, не суперечити всім тим висловлюванням (текстам), які вже закріплені за «авторитетним ім'ям». Тільки відповідаючи обом вимогам, висловлювання асимілюється культурою, піддаючись «подвійній атрибуції». Наприклад, той самий текст, що входить в «Книгу притч Соломонових» або «Псалтир», може бути приписаний відразу кільком авторам: «вторинному» (Агуру, сину Якеєву; Лемуїлу; Асафу; Етану тощо) і «головному» (царю Соломону або царю Давиду) – яким приписується авторство збірника в цілому. «Первинна» атрибуція вказує на етнокультурну належність автора, засвідчує його походження і право на те, щоб його висловлювання було піддане вторинній верифікації – перевірці на предмет відповідності традиції. І тільки в тому випадку, коли висловлювання

відповідає цій повторній вимозі, воно – одного разу вже закріплене за якимсь ім'ям – приписується «імені авторитетному».

«Соціальне присвоєння» дискурсів замикає третю групу процедур. Під ним розуміється сума дій усіх соціальних інститутів, що входять в систему освіти, які, одночасно, і забезпечують доступ до дискурсу, і обмежують його, роблять так, щоб він ніколи не був ні абсолютним, ні рівним для всіх. В цьому питанні з Мішелем Фуко солідарний Жерар Женетт, який вважав, що структури знання ніколи не збігаються зі структурами освіти [Genette, 1970]. В програмах навчання одним авторам відводиться центральне місце, інші – опиняються на «периферії», про третіх згадується побіжно, а деякі піддаються забуттю. До того ж жодна диспозиція не є остаточною: авторські дискурси, що довгий час піддавалися замовчуванню, інколи спливають з «культурного небуття», ті ж, що займали пріоритетне місце, нерідко відтісняються або ж взагалі випадають з ряду соціально затребуваних.

Такою самою рухливістю відрізняються і підходи до культурних і літературних процесів, принципи їх оцінки, що практикуються і пропагуються в межах тієї чи іншої освітньої системи. Підтримуючи або, навпаки, змінюючи якусь форму соціального присвоєння дискурсів, система освіти, не тільки «редагує» їх і видозмінює, але й передбачає умови їх подальшої появи: те, що буде написано в певне десятиліття, безпосередньо залежить від того, що будуть в цей час читати; а те, як воно буде написано, не останньою чергою, буде передбачене тим, як будуть вчити «читати» в даний період часу. Переконалися в цьому дає змогу робота Жерара Женетта «Риторика і освіта» [Genette, 1970].

Згідно з Женеттом, особливістю вивчення літератури в ХІХ столітті у Франції була практично повна збіжність дескриптивного і нормативного підходів: знайомство з пам'ятками літератури відбувалося у формі наслідування їм – вивчення літературної історії плавно перетікало в її освоєння, теорія оберталася практикою. Твори давньогрецьких, давньоримських і французьких авторів були не об'єктами коментаря, а зразками для наслідування, приводом до літературного змагання, агону. Така форма навчання сприяла тому, що учень не просто знайомився з історією витонченої словесності, найбільш авторитетними її представниками і зразками літературних жанрів, а робив перші кроки на письменницькій ниві, піддавався першому спокушанню авторством. Границя між шкільною вправою і самостійним твором була надзвичайно рухливою: першими творами Флобера, наприклад, стали пість «творів», які він написав як шкільні завдання в четвертому класі (сюди увійшли п'ять історичних повістей і портрет Байрона). Така організація освітньої системи вела до того, що в ту епоху «займатися літературою» не складало для юнака, як сьогодні, авантюрного розриву з минулим – то було продовження, цілком нормальне закінчення успішно пройденого навчального циклу [Genette, 1970, р. 266]. Також суттєвою рисою викладання риторики в той час, був акцент на роботі зі стилем. Тобто – якщо дотримуватися традиційного античного поділу риторики на три частини – акцент робився на *elocutio*, способі вибору слів, що прикрашають (двома іншими виступали *inventio* – пошук ідей і аргументів, і *dispositio* – навички композиційної організації).

У ХХ столітті ситуація суттєво змінилась. Якщо до цього викладання риторики носить експліцитний характер (що виражається в побудові курсу класичної освіти, завершення якого риторика і вінчала), то тепер ідеологічний статус цієї дисципліни змінюється – вона починає існувати в системі освіти імпліцитно. Саме слово «риторика» зникає зі словника офіційної культури, стає зневажливим, набуває сенсу порожньої балаканини; підручники з даної дисципліни зникають – їх витісняють посібники з історії літератури, в яких акцент з техніки письма переноситься на зміст творів. Крім того, відбувається розмежування дескриптивного і нормативного підходів до вивчення літератури, що збігалися в минулому столітті: аналізувати тексти і знайомитися з їхніми авторами віднині не означає наслідувати їм; бо школярі продовжують вивчати Лафонтена

або Лабрюєра, але більше не мають можливості їм наслідувати, оскільки їм більше не задають написати самим байку або портрет; їм задають написати твір про байку або портрет, який не повинен повторювати форму свого об'єкта [Ibid., p. 268]. «Історія літератури» остаточно підкоряє собі тлумачення текстів, фактично зводячи до нуля суб'єктивний фактор: інтерпретація творів ставиться в пряму залежність від їхнього розташування в хронологічній сітці, зводиться до ілюстрації історико-літературної події. Шкільні твори перестають нагадувати твори (нехай і учнівські) і наближаються до коментарів, що знаменують остаточно утвердження дескриптивного підходу, що скасовує літературу-модель на користь літератури-об'єкта. Таким чином, шкільний дискурс перейшов в інший план: тепер він є вже не літературним дискурсом, а дискурсом про літературу, і звідси безпосередньо впливає, що риторика, що займається цим дискурсом, забезпечуючи його код і формулюючи його правила, виявляється вже не риторикою літератури, а риторикою металітератури; отже, вона стала метаметалітературою, учительським дискурсом про те, яким має бути учнівський дискурс про літературний дискурс [Ibid., p. 269].

Крім того, якщо в античній риторичній центральне місце займало *inventio* (пошук ідей), а класична риторика, по суті, ґрунтувалася на *elocutio* (виборі й використанні слів), то сучасна риторика (так звана «метаметалітература») часто базується на *dispositio* (методах композиційної організації). Це прояснює замкненість сучасної літературної критики на самій собі, її авторефлексивність.

Акцент на композиційній організації, на розробці «плану» сприяє адаптації вже відомого матеріалу до специфіки конкретного твору (з точки зору змісту) і водночас призводить до ігнорування стилістичної виразності (зовнішньої форми). Можна сказати, що ідеалом сучасного літературного твору є відсутність яскраво вираженої індивідуальності стилю.

«Твір про літературу» більше не є «вправою в стилі», як це було раніше, коли студенти наслідували класичні зразки. Тепер важливіше не повторювати стиль автора, а проаналізувати композицію твору, його структуру. Головне завдання – розкласти текст на складові, виявити його «рівні» і «зрізи», тобто показати, як він побудований. Засновником такого підходу Женетт вважає Паскаля, який казав: «Нехай мені не говорять, що я не сказав нічого нового: новим є розміщення матеріалу».

Доки вивчення літератури передбачало одночасно і аналіз класичних творів, і створення власних, в освіті була присутня риторика, яка поєднувала в собі аналітичну та творчу функції. Женетт називає таке поєднання «риторичною ситуацією». З часом ця рівновага порушилася. Риторика поступово витісняється з освіти, але не зникає повністю. Вона просто змінила свою форму. Тепер риторика більше зосереджена на аналізі літературних творів, ніж на створенні власних.

Така зміна вплинула на роль автора. Раніше критик був ніби «двійником» автора, він наслідував його стиль. Тепер автор все більше схожий на критика, він аналізує власний текст. Отже, у сучасній культурі аналіз став важливішим за творчість. Це особливо помітно у французькій літературі, де багато письменників, як от: Малларме, Пруст, Валері і Бланшо, займаються самоаналізом своїх творів. Ця зміна вплинула на те, як ми розуміємо поняття «автор». Якщо раніше автор вважався творцем, то тепер він радше дослідник власного твору.

На прикладі процесу, описаного Женеттом, ми бачимо, як зміна форм соціального засвоєння дискурсу впливає на його подальший розвиток та на долю тих дискурсів, що від нього залежать. У випадку з викладанням літератури у Франції зміни призвели до трансформації функцій і природи критичного та літературного дискурсів, а отже, і авторської функції. Тепер ми можемо виділити дві моделі читання. Перша, яка характерна для XIX століття, базується на ідеї, що література та літературна критика мають функціональне значення, пов'язане з набуттям знань. Таке читання виробляє «реферативний зміст», заснований на протиставленні суб'єкта й об'єкта. Друга модель

передбачає зовсім інші відносини між текстом і читачем, де зміст розглядається не як об'єкт для виявлення, а як ефект, який можна пережити. Як ми бачимо, всі три групи «великих процедур дискурсивного підпорядкування» безпосередньо впливають на авторські стратегії, визначаючи умови їх появи та формування. «Автор» далеко не є єдиним механізмом дискурсивного примусу (або, як каже Фуко, агентом «дискурсивної поліції»). Навпаки, існування складної системи підпорядкування, множини процедур, позбавляє дискурс будь-якої основи, джерела, а історичність цих процедур, їх тимчасовість роблять його переривчастим. Це призводить до нового розуміння влади в культурі: Фуко вважає її анонімною та поліморфною.

Підсумуємо. Розуміння «смерті автора» у Мішеля Фуко суттєво відрізняється від розуміння Ролана Барта. Якщо для Барта місце смислотворчої інстанції (традиційно відведеної автору) зайняло «письмо», натомість для Фуко було важливо не просто відмовитися від авторства як проєкції суб'єктивності, а показати фіктивність, «ідеологічність» самої презумпції «основи» або «першопричини», до якої апелюють усі форми «влади-знання» європейського трансценденталізму.

Саме тому для Фуко було неприйнятним просто усунути поняття «авторства» на користь поняття «письма», оскільки «письмо», як і «авторство», було черговим «знаком» «першопричини», а отже, анахронізмом, що продовжував традицію європейського трансценденталізму. З тієї ж причини Фуко відкидає ідею переходу від «авторства» до поняття «твору», оскільки останнє передбачає «єдність» і «цілісність» задуму, а отже, опосередковано підтримує віру в авторську індивідуальність, трансцендентну щодо самого тексту.

І «письмо», і «твір» для Фуко – це лише нові псевдо-універсалиї, що прийшли на зміну старій («автору»), але зберегли всі її конститутивні характеристики (початковість, цілісність, безперервність, телеологічність). Тоді як програма «децентрації», проголошена в «Археології знання», вимагає не переходу від одного центру до іншого, а такого філософського погляду, який би не залишав «у привілейованому положенні жодного центру», тобто перестав би відтворювати логіку трансценденталізму.

Поява поняття «функція-автор», як і інших дискурсивних «функцій», описаних у «Порядку дискурсу», стала результатом стратегії «децентрації», частково реалізованої Фуко. На відміну від понять «авторство», «письмо» і «твір», що зберігали ідею «першопричини» і «цілісності» дискурсу, «функція-автор» характеризується як процедура, що поширюється на певні типи дискурсів. До того ж визнається історичність (у розумінні Фуко – «переривчастість») як цих типів дискурсів, так і самої «функції-автор».

Крім того, аналіз у «Порядку дискурсу» не тільки «функції-автор», але й цілого ряду інших процедур, що контролюють виробництво дискурсу, не дозволяє надати «функції-автор» статус «центральної» процедури – тобто убезпечує від того, що її будуть розглядати як модифікацію «першопричини».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Barthes R. *Roland Barthes, par Roland Barthes*. Paris: Seuil, 1990. 191 p.
- Barthes, R. The death of the author / trans. S. Heath. In: *Image-music-text*. New York: Hill and Wang, 1977. P. 142-148.
- Blanchot M. *L'Espace littéraire*. Paris: Gallimard, 1955. 231 p.
- Bristow D. *Schizostructuralism Divisions in Structure, Surface, Temporality, Class*. New York: Routledge, 2022. 108 p.
- Compagnon A. *Le démon de la théorie: Littérature et sens commun*. Paris: Éditions du Seuil, 1998. 338 p.
- De Grazia Ed. *Girls Lean Back Everywhere: The Law of Obscenity and the Assault on Genius*. New York: Random House, 1992. 814 p.
- Deleuze G. *Critique et clinique*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1997. 187 p.

- Fish St. E. *Is There are a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge: Harvard University Press, 1982. 408 p.
- Foucault M. *The Archaeology of Knowledge*. New York: Pantheon Books, 1969. 240 p.
- Foucault M. *La volonté de savoir*. Paris : Éditions Gallimard, 1976. 224 p.
- Foucault M. What is an author? In D. F. Bouchard (Ed.), *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1977. P. 113–138
- Genette G. La rhétorique restreinte. *Communications*. 1970. № 16. P. 158-171. URL: https://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_1970_num_16_1_1234.
- Girard R. *La violence et le Sacré*. Paris: Editions Bernard Grasset, 1972. 451 p.
- Grant B. K. (Ed.) *Auteurs and Authorship: A Film Reader*. Oxford: Wiley-Blackwell, 2008. 340 p.
- Katajamäki S. (Ed.), Pulkkinen V. (Ed.), Dunderlin T. (As. Ed.) *Genetic Criticism in Motion. New Perspectives on Manuscript Studies*. Helsinki : Finnish Literature Society SKS, 2023. 183 p. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/87510/genetic-criticism-in-motion.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Krylova A. Foucault, Post-structuralism, and the Fixed «Openness of History». *Modern Intellectual History*. 2024. 21. P. 705–727. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1479244324000088>
- Peters M. A. Poststructuralism and the Post-Marxist Critique of Knowledge Capitalism: A Personal Account. *Review of Contemporary Philosophy*. 2022. № 21. P. 21–37. doi: 10.22381/RCP2120222.
- Plato's Ion. *The Dialogues of Plato. Trans. by David Horan. Platonic Foundation*, 2023. URL: <https://www.platonicfoundation.org/translation/ion/>
- Schmid W. *Elemente der Narratologie*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2011. 347 p.
- Sontag S. *Against Interpretation*. London: Vintage, 1994. 304 p.
- Stawarska B. *Saussure's Linguistics, Structuralism, and Phenomenology The Course in General Linguistics after a Century*. Cham: Palgrave Macmillan, 2020, 142 p.
- Taylor D. (Ed.) *Michel Foucault Key Concepts*. Chesham: Acumen, 2011. 208 p.
- Храбров Г. (2022). Peer-to-peer (пост)авторство. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. 2022. (67). С. 69-75. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-67-8>.

Лойко Олександр Вікторович

кандидат філософських наук

доцент кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: aloyko@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9933-0984>

Попова Наталія Валеріївна

кандидат філософських наук

доцент кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: natalia.v.popova@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8168-1017?lang>

Стаття надійшла до редакції: 20.08.2024

Схвалено до друку: 22.10.2024

AUTHORSHIP IN THE DISCURSIVE PERSPECTIVE

Loiko Oleksandr V.

PhD in philosophy, Associate Professor
Department of Theoretical and Practical Philosophy
named after Professor J. B. Schad
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: aloyko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9933-0984>

Popova Nataliia V.

PhD in philosophy, Associate Professor
Department of Theoretical and Practical Philosophy named
after Professor J.B. Schad
V.N. Karazin Kharkiv National University
4, Maidan Svobody, 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: nataliia.v.popova@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8168-1017?lang>

ABSTRACT

The article is dedicated to the problem of authorship from the perspective of Michel Foucault's analysis of discourse functions. It concludes that Foucault's concept of the «death of the author» significantly differs from Roland Barthes' version. While Barthes replaced the author as the source of meaning with «writing» Foucault aimed not merely to reject authorship but to point out the fictitious and ideological nature of the presumption of «foundation» or «origin» which all forms of «power-knowledge» in European transcendentalism appeal to.

For this reason, Foucault finds the simple abolition of the concept of «authorship» in favor of «writing» (the position of the «Tel Quel» group, whose informal leader was Roland Barthes) unacceptable. According to Foucault, both «writing» and «authorship» are merely new signifiers of «origin» making them anachronisms perpetuating the tradition of European transcendentalism. Foucault views transcendentalism as a historical mode of thought rather than a present reality. Similarly, Foucault rejects replacing the idea of «authorship» with the concept of «work» as it implies «unity» and «coherence» of intent and thereby indirectly supports belief in the individuality of the author, transcendent to the text itself.

Both «writing» and «work» for Foucault, are pseudo-universals that have replaced the previous one («author») while preserving its constitutive features (primacy, coherence, continuity, teleology). In contrast, Foucault's program of «decentering» demands a perspective that does not privilege any «center» be it «author», «writing» or «work».

The emergence of the concept of «author function» like other discursive «functions» is recognized in the article as a result of the strategy of «decentering» Unlike the concepts of «authorship», «writing» and «work», which preserve the idea of «origin» and «coherence» of discourse, the «author function» is characterized as a procedure whose effect applies only to certain types of discourse. Both the historical nature (i.e., discreteness) of these types of discourse and the «author function» itself are acknowledged.

Moreover, the article describes, analyzes, and illustrates the entire range of procedures controlling the production of discourse according to Foucault. The presence of a significant number of discursive constraint procedures prevents the «author function» from being regarded as a «central» procedure, avoiding its treatment as another modification of «origin» (similar to «writing» or «work»).

Keywords: *The Death of the Author; author function; origin; discursive procedures; decentering.*

REFERENCES

- Barthes, R. (1990). *Roland Barthes par Roland Barthes*. Paris: Seuil.
Barthes, R. (1977). The death of the author / trans. S. Heath. In: *Image-music-text* (pp. 142–148). New York: Hill and Wang.
Blanchot, M. (1955). *L'Espace littéraire*. Paris: Gallimard.

- Bristow, D. (2022). *Schizostructuralism Divisions in Structure, Surface, Temporality, Class*. New York: Routledge.
- Compagnon, A. (1998). *Le démon de la théorie: Littérature et sens commun*. Paris: Éditions du Seuil.
- De Grazia, E. (1992). *Girls lean back everywhere: The law of obscenity and the assault on genius*. New York: Random House.
- Deleuze, G. (1997). *Critique et clinique*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Fish, S. E. (1982). *Is there a text in this class? The authority of interpretive communities*. Cambridge: Harvard University Press.
- Foucault, M. (1969). *The archaeology of knowledge*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1976). *La volonté de savoir*. Paris: Éditions Gallimard.
- Foucault, M. (1977). What is an author? In D. F. Bouchard (Ed.) *Language, counter-memory, practice: Selected essays and interviews* (pp. 113–138). Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Genette, G. (1970). La rhétorique restreinte. *Communications*, 16, 158–171. https://www.persee.fr/doc/comm_0588-8018_1970_num_16_1_1234
- Girard, R. (1972). *La violence et le Sacré*. Paris: Editions Bernard Grasset.
- Grant, B. K. (Ed.) (2008). *Auteurs and Authorship: A Film Reader*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Katajamäki, S. (Ed.), Pulkkinen, V. (Ed.), Dunderlin, T. (As. Ed.) (2023). *Genetic criticism in motion. New perspectives on manuscript studies*. Finnish Literature Society SKS. <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/87510/genetic-criticism-in-motion.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Krylova, A. (2024). Foucault, Post-structuralism, and the Fixed «Openness of History». *Modern Intellectual History*, 21, 705–727. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1479244324000088>
- Peters, M. A. (2022). Poststructuralism and the Post-Marxist Critique of Knowledge Capitalism: A Personal Account. *Review of Contemporary Philosophy*, 21, 21–37. <https://doi.org/10.22381/RCP2120222>
- Plato's Ion. (2023). *The Dialogues of Plato*. Trans. by David Horan. Platonic Foundation. URL: <https://www.platonicfoundation.org/translation/ion/>
- Schmid, W. (2011). *Elemente der Narratologie*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sontag, S. (1994) *Against Interpretation*. London: Vintage.
- Stawarska, B. (2020). *Saussure's linguistics, structuralism, and phenomenology: The Course in General Linguistics after a century*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Taylor, D. (2011). *Michel Foucault Key Concepts*. Chesham: Acumen.
- Khrabrov, H. (2022). Peer-to-peer (post)authorship. *The Journal of V. N. Karaz'in Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (67), 69–75. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-67-8>

Article arrived: 20.08.2024

Accepted: 22.10.2024

Як цитувати: Лоїко, О., & Попова, Н. (2024). АВТОРСТВО У ДИСКУРСИВНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, (71), 170–188. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-15>

In cites: Loiko, O., & Popova, N. (2024). AUTHORSHIP IN THE DISCURSIVE PERSPECTIVE. *The Journal of V. N. Karaz'in Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 170–188. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-15> [In Ukrainian]

ЧИ ВСЕ ЗАХІД ЗНАЄ ПРО ПРИРОДУ? (ОБРАЗ ПРИРОДИ В КИТАЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ)

У статті обговорюється образ природи в китайській традиційній культурі. Перевага віддається саме філософському (а не культурологічному, літературознавчому, етичному, естетичному, етнологічному) аналізу. Втім, матеріал, на якому робиться цей аналіз, походить з різних джерел досвіду і має різний характер – символічний, концептуальний, поетичний, літературний, історичний, мовний. Це цілком корелює з характером і змістом традиційної китайської культури як такої, що виявляє відомий, але, з точки зору автора, недостатньо продуманий, а між тим, визначальний для її структури, принципів побудови і дії, та й взагалі, для самої події Китаю і китайського способу присутності, синкретизм. Утім, дуже важливо зауважити, що цей синкретизм не може розумітися у загальноприйнятому сенсі міфологічної змішаності, має досить неординарну специфіку і корелює з «матрично-мережевим» – назовемо це так – характером китайського образу природи. Синкретизм природи в китайській традиції це, так би мовити, майже синкретизм математичного детермінанту, матриці в «матаналітичному» сенсі – коли є присутніми багато різних елементів, але таким чином, що кожен знаходиться на своєму місці, і перебуває з кожним іншим елементом у цілком впорядкованих відносинах, і отже складає щільну структуру – в даному випадку, не тільки формальну, але також, концептуальну, актуальну і навіть, прагматичну. В цьому плані, ще одна математична асоціація традиційного китайського образу природи, яка виникає в нас тут само, є асоціація з поняттям групи в теорії груп. Природу, 天地的 («Піднебесну») в китайському традиційному ключі можна визначати як своєрідний інваріант певної групи (чи багатьох груп) перетворень, як множину всіх *симетрій* системи – міфологічних, формальних, мовно-письмових, образотворчих, етичних, естетичних, поетичних, політичних тощо.

Так, в китайській культурі є метафори, ба більше, вона переповнена метафорами. Але і в традиційній китайській культурі взагалі, і в китайській «натурфілософській» доктрині зокрема, будь-яка метафора, з нашої точки зору, є, передусім, метафорою структури і режиму структури.

Основна увага у статті приділяється аналізу головних рис іманентного способу побудови ідеї природи в межах китайської культурної традиції (і відповідних структурних та інструментальних утворень) – антропності, мовності, характерної естетизації, специфічної ролі числового компоненту, устрою просторово-часових смислів тощо.

Ключові слова: китайська культурна традиція, західна традиція, природа, образ природи, «перша природа», «друга природа», «Піднебесна», мовність, екологічність, антропність.

Коли у загально прийнятому плані – тобто, в режимі уявлення академічно освіченої спільноти – говорять про природу, про образ природи, зазвичай відтворюють парадигмальні змісти і здобутки західного природознавства. Варто зауважити, що це транскультурна і трансцивілізаційна традиція. З наукової картини природи будуть виходити як в МІТ (Massachusetts Institute of Technology) чи в Кембриджі, так і у جامعة بغداد - у Багдадському університеті чи у 北大, у «Бейді», як скорочують назву найбільшого університету Китаю – Пекінського університету, причому як ті, хто навчаються чи навчалися тут, так і ті, хто там викладає.

Але, якщо ми будемо говорити про Китай, цей академічний науковий образ природи – як, до речі, і все в Китаї – супроводжує, зовсім не заважаючи першому, певний глибинний шар відчуття і відтворення природи. Шар набагато давніший не тільки за західну наукову картину, але й, по суті, за сам Захід – шар китайської традиції. Це багата традиція. Це розвинута і багатомірна традиція. І головне, що це жива традиція. На відміну від багатьох давніх культурних, ментальних, духовних і екзистенційних традицій, це

традиція, яка підтримує та модулює сучасні переконання, долучається до формування інституцій суспільства, обслуговує і обумовлює суспільні, повсякденні, професійні практики, бере ґрунтовну участь в формуванні сучасних установок і змістів: світоглядних, гносеологічних, також і науково-пізнавальних [див: Liu, 2006; Lu, 2015a, 2015b, 2015c; Zhang, 2015]).

Традиційним «граничним» китайським вокабулативом (латинське «vocabulum» – це «слово, «назва») – ми можемо поставити тут дуже вдалим для цього випадку (саме в контексті китайської культури) українське слово «висловник», який пов'язаний з образом природи в китайській традиції і який відомий усім, є 天上的 («Піднебесна») [Luo, 2016b, 644页].

«Природа» це все – всі «десять тисяч речей» – що є «*під небом*». Тут важлива першопочаткова онтологічна економія, яка імплікована цим контуром. «Піднебесна» – це буття для речей як «десять тисяч речей». «Небуття – сказано у «Дао де дзин» – початок неба. <...> Буття – назва матері десяти тисяч речей» [Luo, 2016c, 647页]. Отже, «небо» – як те, що починається з «небуття», і як те, що не є, і чого не може бути у «Піднебесній», те, що невідповідне «Піднебесній», дає саму «Піднебесну», вперше дозволяє *піднебесність* речей як «речей-у-«Піднебесній»», тобто речей в аспекті буття.

Далі треба наголосити на декількох моментах.

«Формально», тобто в якості *чистої умови* природи в китайській традиції, «Піднебесна» дається як *простір*. (Важливо тут само зауважити: «простір» треба розуміти не як натуральну предметність, а саме як чисту «формальну» умову «поміщення-вбирання-розподілення». «Час» також є «простір» – модус актуалізації такої умови. Мова про це трохи попереду.) Ця даність двоїста. Простір розгортається, тобто *простирається*, розставляється – і в цьому сенсі, з'являється, виникає. До речі, дуже слушною структурою розуміння слугує тут інфляційна модель (чи інфляційна стадія) еволюції всесвіту (на рівні нашої метagalактики) в науковій теоретичній космології, коли всесвіт, виходячи «з нічого» (важливо, що в даному випадку це не слово натуральної мови, а цілком легітимний технічний термін теорії), майже миттєво роздувається («інфляційнує» – саме миттєвим характером цього процесу пов'язаний термін «інфляція») до спостережуваних зараз розмірів.

Інший аспект цієї двоїстості полягає у тому, що «Піднебесна» як простір – збирається. «Збиратися» буде тут означати – звичайно, не прямо і однозначно – давати речам місце, але, що більш важливе, запроваджувати для речей, так би мовити, горизонт гармонійного співіснування, горизонт неконфліктної, «контактичної» дружності – а отже, горизонт спокою (тривання спокою = незмінності). «Спокій» у традиційному китайському уявленні і артикуляції природи є кардинальним. Варіацією і складовою спокою є «мовчання».

Обговорюючи далі характер первинної артикуляції природи = «Піднебесної» в китайській традиції, необхідно зупинитися на наступному визначальному моменті: мотив «простору» і мотив «часу» об'єднуються у загальному процесуальному детермінанті «шляху» 道 (tao). Коли людина, занурена у китайську культурну традицію має на увазі проходження відстані, вона відчуває це не як здійснення топологічного чи механічного переміщення, але долаття шляху. Просторові терміни – це терміни шляху. Речі *проходять шлях*, а не долають відстань. Істотними визначальними характеристиками ситуації буде те, наскільки є довгим цей шлях, які обставини входять у справу щодо можливості пройти цей шлях. Чим шлях спонукається і чим обмежується. Що визначає можливість шляху. Як та і та річ може стати на шлях і т.і. Це, знов таки, відсилає до організації природи за принципом освоєння простору.

Саме в перспективі шляху з'являється «час». Те, що досягається швидко, шлях до того є легким. І навпаки. До того ж, час і простір формально нічим не відрізняються. Ця ситуація, як і багато інших в горизонті китайського світосприйняття, веде нас до кардинального значення мови і мовної структури в структурі можливості

«розтаємнення», «відкритості» суцього. Загальноприйняті вживані, навіть зараз, морфеми 时间 (shíjiān) – час, та 空间 (kōngjiān) – простір складаються з біноміальних пар shí – jiān, kōng – jiān. Як бачимо, родовою основою в обидвох комплексах виступає «jiān». В буквальному тлумаченні 间 (jiān) дається як «вмістилище» (гарно передає граничний, засадничий характер цього детермінативу англійське слово «container» з його «відкриваючим» і одночасно, «збираючим» префіксом). Отже, буквально, 时间 (shíjiān) та 空间 (kōngjiān) відсилають до «вміщень (місць) для годин / часів / сезонів (kōngjiān) та приміщень / порожнин (shíjiān) – причому, з точки зору «єдностіприродності», співобґрунтованості і амбівалентності того і другого аспектів. Так, поняття «пейзаж» (вид з перспективою, яка уходить вдалечінь) корелює із значенням «майбутнє»; значення «дорога» в певних фразеологізмах може бути розкрите як стан, коли «нема шляху (можливості) до повернення назад – зокрема, до того, що *було* і т.і (див. відповідні статті [Ma & Zhang, 1996; Luo, 2016c]).

Разом з тим, скажімо, основа 时 (shí) здавна семантично обмінюється з морфемами зі значенням «сонце». Згадаємо тут прийняту в китайській традиції художнього і поетичного письма артикуляцію часу як «guāngūn» – «світло – тінь». Саме накреслення ієрогліфа «сонце» відтворює сонячний годинник. Отже, дні це зміна світу та тіні. Час плине, але це не поступальний рух *всього часу* вперед. Дні спливають, але це спливання з точки зору традиційного китайського сприйняття є *невідчутний ухід кудись* у незворотність. Китайська поговорка каже: «Гра світу і тіні подібна до води, що тече – проходячи один раз, не повертається» [Lin, 2010, p. 117].

Але важливо (для показу цього і знадобилося експлікувати обмінний процес значень простору / часу / світу / тіні / шляху в артикуляції «Піднебесної»), що «гра світу й тіні» це не є «об'єктивні натуральні явища» у виокремленому сенсі. Вони пов'язані з присутністю людського роду, з актуальними сезонами людської історії та людської присутності тощо. В китайському уявленні час плине геть не сам час (порівняємо: з точки зору європейського світовідчуття ми скажемо «час летить», ми будемо вмовляти час не плинути так швидко, сприймаючи його як самостійну стихію). Плин часу відбувається (і являється) через зміну конкретних станів і перспектив людського роду, існування якого саме і маніфестує часову структуру «Піднебесної». Наприклад, китайська душа відчуватиме час як незворотне стирання барв життя, ухід зі «світу» у тінь, у нерозрізнюваність і забуття. Взагалі, як ми бачимо тепер ще краще, в китайській ментальній і мовній традиції універсальні артикулятори «час», «шлях» та «світ / тінь» щільно зв'язані. Шлях, яким прийшов предмет чи людина (задаючи, таким чином, такі-то «часи»), може бути «світлим» – ясним, конкретним (і тоді – правильним, благородним і добрим, гарним) і «темним» – неясним, непроясненим (і тоді – сумнівним, потворним, поганим) і т.д.

Скажімо, фігури 上 (shàng) – «попередній» і 下 (xià) – «наступний» широко присутні у виразах, які відтворюють образи роду, покоління, ходу історичних подій. Інша пара часових артикулятивів 去 (qù) / 新 (xīn) в універсальній артикуляції часових значень буде корелювати з фігурою 是 (shì) – ми вже зустрічалися з нею – яка представляє «зв'язок», «порядок» і сам аспект існування, взятий у формальному універсальному сенсі та 是活 (Shēnghuó) – «живе існування», «життя», фіксуючи колообіг перероджень у попередніх і майбутніх циклах народжень, уходів, змін і віх: «старе є (життя)», «нове є (життя)» тощо.

В тій частині давньої китайської традиції, яку ми можемо співвідносити з західним феноменом «філософії», щодо фіксації і репрезентації образу природи і відношення до природи, велике значення мають поняття 和 («hé») та 分离 («fēn(lí)»). Кажучи більш строго та адекватно, 和 («hé») та 分离 («fēn(lí)») буде не зовсім коректно називати «поняттями». Це, скоріше, структурні принципи, конструктивні елементи «матриці» природи. Їх характер радше інструментальний, «прагматичний», ніж предметний, репрезентативний, дескриптивний. Можна докладно показувати (це інша задача, яку ми не будемо вирішувати

тут), що визначення і функціонування 和 та 分(离) будуть поєднувати в певній обмінній структурі два класичних метафізичних регіони зі складу західної філософської традиції – ейдетичний і логічний, «синтетичний образ» і «форму». Але тільки до певної міри (див. відповідні статті [Луо, 2016а, 2016с]). В цьому контексті і як підтвердження і пояснення вище сказаного, варто зауважити ще раз, що дані конструкти глибоко і щільно пов'язані з «ключовою» лінгвістичною структурою побудови ієрогліфічного китайського письма та мови (див. щодо цього, наприклад, [Ma & Zhang, 1996]). Картина природи і світу, яку відтворює і культивує вся китайська традиція – це мовна картина. Дуже важливо, що саме мовний характер має (і певний окремий аспект саме мови і мовності складає) відчуття і репрезентація числа, та числового відношення в китайській культурі (про цей досить важливий момент ми поговоримо трохи нижче). З іншого боку, і «образність», як і «зразковість», які будуть (і повинні) фігурувати тут з точки зору адекватності наближення до китайського сприйняття справ у обговорюваному тут аспекті, видадуться не «умогоглядними», «розумовими», а скоріше, «естетичними» та «етичними». І ще «практичними» – досить щільно навантажені праксисом і фактичними сингулярними реалізаціями.

Як приклад цього поєднання операторів «мовності» і «практичності» у відтворенні традиційного образу природи в китайській культурі звернемо увагу на те, що у традиційному китайському сприйнятті рух у матеріальному (фізичному) сенсі фіксується – але, що важливо, тим самим онтологічним жестом / потенцією / структурою, також впорядковується – мовним чином. Це відбувається в порядку оформлення «кінетичних» ієрогліфів письма класифікаторами (ключами). Не упустимо з уваги той відомий, але в даному контексті, досить симптоматичний факт, що самі ієрогліфи («кінетичні» і будь-які інші) виконуються і організуються еконографічно – а отже, «речі» (і «начала речей» – тобто і «Небо», і «Піднебесна») і «слова» мають один принцип присутності і впорядкування. Що стосується ієрогліфів руху, нам відкривається дивовижна картина. Перелік ключі всіх таких ієрогліфів виглядає наступним чином: це «нога», «ходити», «кінь», «колесниця», «човен», «вода». Ми бачимо, що весь рух «Піднебесної» визначають і впорядковують, фактично, локальні антропоморфні значення. Але з цього не слідує, що мова йде про пряму проєкцію. Скоріше, це символ єдності і відточеності впорядкування, які гідні простих вивірених давниною навичок, які ніколи не змінюються і ніколи не підводять [Тап, 2013, р. 166-175].

Отже, з огляду на попереднє, ми можемо інтерпретувати 和 та 分(离), в якості, так би мовити, універсальних маркерів / місць структурного зв'язку речей, які імплікують у собі, скажімо так, потенцію введення в дію – у будь-якій ситуації, до якої вони причетні – певної «матрично-мережевої» структури, таким чином, що після цього введення всі елементи ситуації видаються включені в і реалізують певний цілком практичний, «фактичний» дієвий алгоритм. У зв'язку з цим, ми пропонуємо тут називати 和 та 分(离) *структуративами*. Внаслідок наскрізної дії цих структуративів предмети, явища, рослини, тварини, люди встають у цілком визначені «емпіричні» відносини – «бачать», «сприймають» одне одного, обмінюються і взаємодіють.

Якщо ми будемо намагатися наблизитися до мотивів 和 та 分(离) за змістом (звичайно, віддаючи собі звіт, у полісемантичності їх), в якості «робочої моделі» нашого герменевтичного зусилля, ми можемо закріпити за 和 («he») значення «контакту» та «контактності», «з'єднання», «зв'язку», «позитивного обміну», «симпатії», «симфонії» тощо. За 分 («fen») залишиться пучок значень «роз'єднання», «відділення», «розголосу», «розладу», «растрі». Структуратив «he» пов'язаний в давньокитайській традиції з сенсом «порядку» “shì”; структуратив «fen» асоціюється з сенсом «хаосу» (“luan”) [Ma & Zhang, 1996, 頁 77 і наст., 頁 238 і наст.]. Те і інше, як відомо, нерозривно пов'язане в китайській традиції з конфуціанською етикою.

В космічному (універсальному) відношенні «he» та «fen» пов'язані з мотивом світових рушійних сил, сил історії, сил долі. «У Піднебесній великі справи: як довгий час разом – неодмінно розділитися, як довго поряд – неодмінно об'єднуватися». В режимі людського існування наявна «діалектична» нерозривність 和 та 分(离). Туга і радість, зустріч і розставання – одне неможливе без іншого, це складає одну подію. За змістом такі категорії як «напря», «переміщення», взагалі «рух» «початкова точка», чи «момент», «точка прикладання дії, сили» і т.і. акумулюються у цих смислах.

Тримуючи на увазі все вище сказане, маємо наголосити на одному кардинальному моменті, амбівалентному моменті, який видається загальною перспективою побудови *самої природи* і одночасно, перспективою артикуляції образу *природи* в китайській традиції – а саме те, що просторово-часові форми (але не тільки вони) змістовно і процесуально конкретизуються *антропними значеннями*. Структуратив «місця», того, що здатне вміщати і розміщувати, розгортається як «розселення» – освоєння (тобто, щось вміщене, значить не порожнє). У це наповнення-освоєння просторово-часової форми входять, скажімо, такі смисли, як «рід», «минулі покоління (предки)», «майбутні покоління (нащадки)», «історична доба» і навіть «доля» (знов таки, в конотації «шляху»).

Саме з традиційним, антропним по суті, вітальним (екзистенційним) наративом про життя у попередніх (минулих) і майбутніх циклах пов'язане конкретне смислове наповнення образу «циклічного часу» в китайській традиції. Простір і час відлічуються в горизонті традиційної китайської настанови в термінах зміни поколінь («задні хвилі підганяють передні»), історичний простір і час – в термінах зміни династій. До речі, саме таким чином, політична еліта з точки зору традиційної китайської культури, набуває «надлюдської» (такої, що перевищує розмірність будь-якого пересічно-людського) ваги: бо вона є законотворчий необхідний елемент самої «Піднебесної» – природи і долі всього Китаю, а в максимальному сенсі – долі і шляху *всієї природи*. В цій замкненій перспективі формується центральний китайський актуатив «терплячого очікування». Бувають часи «світлого шляху», бувають часи «темного шляху», часи змінюються, ніхто і ніщо не може тут нічого зробити – треба просто бути осередком і втіленням спокою і *зачекати* [див.: Zhang, 2015, p. 227-246].

Відкриття «Піднебесної» як таке – як «вмістилище», «збирання» тощо, за можливістю і за визначенням, передбачає початкову вписаність події людського, вже-присутність людини 人 事物 (ren shi wu – «люди-речі», «людиноріч») – причому процесуалізується ця присутність в буквальному емпірично-практичному вигляді (те, як людина конкретно спостерігає, діє, як обирає, як відчуває, як творить, як комунікує, як співіснує – можна сказати, складає порядок «Піднебесної»; ключ 事(shi) означає зафіксований мовою аспект порядку як такий). «Збирання», принципово і структурно, організоване як «освоєння». Освоєння простору, це, з самого початку, «освоєння людиною» – освоєння практико-морально-естетичне. Ми можемо зафіксувати цю рису артикулювання природи в китайській традиції – в усій китайській культурній, літературній, мовній та естетичній традиції – таким чином: в Китаї нема «Піднебесної» без людини. У спосіб людського освоєння речі природи (природа) існують, знаходяться, переміщуються, співвідносяться, навіть оновлюються і т.д.

Тут потрібно спеціально наголосити на певному, так би мовити, форматі антропності «Піднебесної». Характер антропної обумовленості презентації природи в китайській культурі не відсилає до «особистості», «суб'єктивності» тощо, до чого ми звикли у відповідних традиційних дискурсах Заходу. (Між іншим, ми знаємо, що саме така класична західна антропність відкриває до існування феномен класичної західної науки, саме в дискурсі якої «природа» може постати «універсумом» об'єктивних фізичних явищ.) Натомість, екзистентність природи в межах китайської традиції є іманентною і саме з цього джерела отримують первинну онтологічну позитивність екзистенційні структури людського. Західна людина скаже: «Я живу важко. Я проводив свій день і провів цей день, невдало». Китасць скаже інакше: «Життя, живеться погано. Життя, шлях життя робить

мене важким». «Дні, що виступають (власне, щодо «мосі наявності під небом» – М.С.) як минулі, ті, що пройшли – пройшли погано». Езистентатив «жити» – є людський. Але цей екзистентатив в китайській традиції – культурний, ментальний, мовний – завжди виконується і втілюється у страждальному залозі. Але, зворотнім боком цього положення виступає те, що освоєння екзистанційного принципу речами – що можна вважати визначенням існування речей, є структурно людське освоєння, освоєння як реалізація людської можливості. До того ж, це не актуальне суб'єктне освоєння, а, так би мовити, загальна мережева структура будь-якого існування через освоєння. Іншими словами, можна сказати, що у відношенні між існуванням речей і 人 事物 (річчю-людиною) існує, так би мовити, першопочатковий перфект – безінтервальна неподільна єдність [див.: Тан, 2013].

Скажімо, в якості ілюстрації вище описаного, ще так: якщо використовувати відому західну гуманітарну термінологію, природу в традиційному китайському ключі неможливо розрізняти як «першу природу» і «другу природу». Ба більше, якщо б ми наполягали на цьому розрізненні, ми би мали ризик безнадійно «випасти з простору адекватності» самому семіотичному й символічному духові китайської традиції сприйняття природи і, до речі, також – практикування природи!

Однією з форм втілення порядків антропності в репрезентації китайського традиційного образу природи можна вважати естетичні механізми, які всюди тут присутні. Естетична компонента в китайській традиції виявлення природи має центральне дискурсотворче значення. Краса природи є невіддільною від краси людини, краси поведінки, краси відносин, краси вчинку, краси державної організації тощо. При цьому варто зауважити, що така краса кожного разу має втілюватися конкретно, фактично-емпірично. Для китайського сприйняття немає абстрактної краси. Як немає абстрактної природи. «Справедливість», «чеснота», «чемність», «виваженість» тощо є цілком характеристиками природи, світу, всесвіту. Тому, перебуваючи в гармонії зі всім сущим, благородна особистість ніколи не втрачає обличчя (індивідуальності). Це можна сказати про будь-яку річ чи ситуацію у традиційному сприйнятті китайців. «Гармонійний не вподоблюється» – так звучить старовинний вислів з «Луньюй», однієї з доктрин конфуціанського «Четверокнижжя» [цит. за: Smarandache & Zhengjie, 2008, 頁 78]. Це відноситься до благородного чоловіка, до чарівної жінки, до тварини, до пейзажу, до храму, до зірки, до травинки цілком тотожним чином [Lin, 2010; Tan, 2013].

На цьому шляху, яким ми рухаємося у даній розвідці, ми не можемо обійти традиційну *екологічність* китайського образу природи. Будучи не в змозі входити тут у навіть поверхневий розгляд цієї дуже обширної і значущої теми, звернемо увагу лише на один наступний факт, який, у цьому контексті, здається доволі парадоксальним: ніде у змістовний склад традиційного китайського погляду на природу не входить екологічна проблема. Ніде в традиційній китайській культурі не зустрічається предметно-об'єктивний дискурс чогось на кшталт «спричинення шкоди природі», псування людиною «навколишнього середовища», чи проблеми (задачі) вичерпання (збереження) «природних ресурсів» тощо. Так само, китайська традиція не знає відокремленої «екологічної етики», яка має такі різноманітні прояви у сучасних західних світоглядних орієнтаціях.

І це дуже важливо. Бо на нашу думку, ми маємо тут справу з універсальним симптомом визначальної ознаки китайської культури взагалі. Екологічність функціонує тут не як «зовнішня», «дуалістична» проблема чи завдання, а є внутрішнім відкладенням «онтологічного гештальту» рис традиційного образу природи в китайській традиції – замкненості, циклічності, органічності («екзистенційної вітальності»), «ієрогліфічності» («мовності»), естетико-математичної впорядкованості, антропності і т.д. – що, власне, показувалося і аналізувалося на попередніх сторінках. В межах образу природи у Китаї неможливо бути «неекологічним», бо це миттєво веде до руйнування «Піднебесної» – всього порядку «часів», «просторів», «місць», «сил», «відношень», «чеснот» і «благ». Іншими словами, «екологічність» є іманентною генетичною і структурною рисою – тобто *дійсною* рисою, дійсною характеристикою самої природи як такої у традиційному уявленні.

Відповідно, будь-який натуралізм в китайському зразку, будь-яке традиційно китайське «натуралістичне мислення» – мислення основ буття і буттєвого визначення природи – буде екологічним мисленням, в чому і полягає специфічність і того, і другого.

Це, до речі, задає унікальну специфіку екологічної етики природи в китайській традиції, яку можна було б назвати «онтологічною етикою» природи. Чи навпаки: сама онтологія природи, саме загальне визначення (і розгортання явищ) природи будується в китайській традиції як «естетико-етична екологія природи».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Tan Ch. *Confucius*. London-New York: Bloomsbury, 2013. 268 p.
- Lin D. *The Tao of success: the five ancient rings of destiny*. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin, 2010. 259 p.
- Liu JeeLoo. *An introduction to Chinese philosophy* (From Ancient Philosophy to Chinese Buddhism). Oxford-Malden: Blackwell Publishing, 2006. 434 p.
- Lu Yongxiang (Ed.). *A History of Chinese Science and Technology*. Volume 1. Shanghai Jiao Tong University Press, Shanghai and Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2015. 491 p.
- Lu Yongxiang (Ed.). *A History of Chinese Science and Technology*. Volume 2. Shanghai Jiao Tong University Press, Shanghai and Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2015. 493 p.
- Lu Yongxiang (Ed.). *A History of Chinese Science and Technology*. Volume 3. Shanghai Jiao Tong University Press, Shanghai and Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 2015. 624 p.
- Zhang Q. *An Introduction to Chinese History and Culture*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2015. 467 p.
- (美) 弗罗仁汀·司马仁达齐, (中) 江正杰. 中道辩证法与唯道主义自然哲学. 希泉出版社 中文部, 2008. 151. 页.
- 德威特. 世界观: 现代人必须要懂的科学哲学和科学史. 机械工业出版社于, 2018. 400 页.
- 德威特. 世界观: 现代人必须要懂的科学哲学和科学史. 机械工业出版社于, 2018. 400 页.
- 漢語 大 詞典. (主编罗竹风). 体积. 5.
堂語大詞典出版社《汉语大词典》工作委员会, 2016. 1528 页.
- 漢語 大 詞典. (主编罗竹风). 体积. 6.
堂語大詞典出版社《汉语大词典》工作委员会, 2016. 1619 页.
- 漢語 大 詞典. (主编罗竹风). 体积. 9.
堂語大詞典出版社《汉语大词典》工作委员会, 2016. 1450 页.
- 馬文熙張歸璧主持編著 古漢語知識詳解辭典 (责任编辑: 张力伟李亚明). 北京: 中華書局, 1996. 1439. 页.

Смоляга Марина Віталіївна

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»
вул. Кирпичова, 2, Харків, 61002, Україна
E-mail: 365mvs@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9813-9945>

Стаття надійшла до редакції: 25.09.2024

Схвалено до друку: 11.11.2024

DOES THE WEST KNOW EVERYTHING ABOUT NATURE? (THE IMAGE OF NATURE IN THE CHINESE TRADITION)

Smolyaga Marina V.

PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

2, Kyrpychova str., 61002, Kharkiv, Ukraine

E-mail: 365mvs@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9813-9945>

ABSTRACT

The article discusses the image of nature in Chinese traditional culture. Preference is given to philosophical (rather than cultural, literary, ethical, aesthetic, ethnological) analysis. However, the material on which this analysis is made comes from different sources of experience and has a different nature - symbolic, conceptual, poetic, literary, historical, linguistic. This is fully correlated with the nature and content of traditional Chinese culture as such, which reveals a well-known, but insufficiently thought-out, and meanwhile, defining syncretism. However, it is very important to note that this syncretism cannot be understood in the generally accepted sense of mythological mixture. Rather, it correlates with the "matrix-network" nature of the Chinese image of nature.

The syncretism of nature in the Chinese tradition is, so to speak, almost the syncretism of a mathematical determinant or matrix. So that there are many different elements, but in such a way that each is in its place, and is with each other element in a completely ordered relationship. In this case, these are not only formal elements but also conceptual, actual, pragmatic.

From this point of view, another mathematical association of the traditional Chinese image of nature arises – an association with the concept of a group in group theory. Nature, 天上的 ("Heavenly") in the Chinese traditional key can be defined by this analogy as an invariant of a certain group (or many groups) of transformations, the set of all symmetries of the system - mythological, formal, linguistic-written, pictorial, ethical, aesthetic, poetic, political, etc. Yes, there are metaphors in Chinese culture, and moreover, it is full of metaphors. But both in traditional Chinese culture in general and in the Chinese "natural philosophical" doctrine in particular, any metaphor, from our point of view, is, first of all, a metaphor of *structure* and *the regime of structure*.

The main attention in the article is paid to the analysis of the main features of the immanent way of constructing the idea of nature within the Chinese cultural tradition – anthropomorphism, linguistics, characteristic aestheticization, the specific role of the numerical component, the structure of spatio-temporal meanings, etc., and the corresponding structural and instrumental formations.

Keywords: *Chinese cultural tradition, Western tradition, nature, image of nature, "first nature", "second nature", "Celestial", language, environmental friendliness, anthropic.*

REFERENCES

- Tan, Ch. (2013). *Confucius*. London-New York: Bloomsbury.
- Derek, L. (2010). *The Tao of success: the five ancient rings of destiny*. New York: Jeremy P. Tarcher/Penguin.
- Liu, JeeLoo. (2006). *An introduction to Chinese philosophy (From Ancient Philosophy to Chinese Buddhism)*. Oxford-Malden: Blackwell Publishing.
- Lu, Yongxiang (Ed.). (2015). *A History of Chinese Science and Technology. Volume 1*. Shanghai Jiao Tong University Press, Shanghai and Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Lu, Yongxiang (Ed.). (2015). *A History of Chinese Science and Technology. Volume 2*. Shanghai Jiao Tong University Press, Shanghai and Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Lu, Yongxiang (Ed.). (2015). *A History of Chinese Science and Technology. Volume 3*. Shanghai Jiao Tong University Press, Shanghai and Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Zhang, Q. *An Introduction to Chinese History and Culture*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 2015. 467 p.
- Smarandache, F., Zhengjie, J. (2008). *Chinese Neutrosophy and Taoist Natural Philosophy*. Xiquan Publishing House. Chinese Branch, 2008 [in Chinese].

- DeWitt, R. (2018), *An Introduction to the History and Philosophy of Science* [in Chinese].
- Luo, Zhufeng (ed.). (2016). *Chinese Dictionary. Volume. 5*. Tangyu Dictionary Publishing House "Chinese Dictionary" Working Committee [in Chinese].
- Luo, Zhufeng (ed.). (2016). *Chinese Dictionary. Volume. 6*. Tangyu Dictionary Publishing House "Chinese Dictionary" Working Committee [in Chinese].
- Luo, Zhufeng (ed.). (2016). *Chinese Dictionary. Volume. 9*. Tangyu Dictionary Publishing House "Chinese Dictionary" Working Committee [in Chinese].
- Ma, Wenxi and Zhang, Guibi (Ed.), (1996). *The Ancient Chinese Knowledge Dictionary*. Beijing: Zhonghua Book Company [in Chinese].

Article arrived: 25.09.2024

Accepted: 11.11.2024

Як цитувати: Смоляга, М. (2024). ЧИ ВСЕ ЗАХІД ЗНАЄ ПРО ПРИРОДУ? (ОБРАЗ ПРИРОДИ В КИТАЙСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії», (71), 189-197. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-16>

In cites: Smolyaga, M. (2024). DOES THE WEST KNOW EVERYTHING ABOUT NATURE? (THE IMAGE OF NATURE IN THE CHINESE TRADITION). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 189-197. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-16> [In Ukrainian]

DOI: 10.26565/2226-0994-2024-71-17

УДК (UDC) 1:37

Sergey Golikov, Alexander Golikov

(?)INSTITUTIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN THE (POST)MODERN WORLD: RE-, DE-, COUNTER-, ANTI-, SUB-, SUBVERS-, DIVERS-, ALTER-...

The article is devoted to the problem of institutional processes in the sphere of higher education in the (post)modern world. The authors raise the question of the way of naming and describing these processes in the space between “re-”, “de-”, “counter-”, “anti-”, “sub-”, “divers-”, “alter-”, “subverse-”, without exhausting the possible understanding and interpretations exclusively by the categories they have found. Three key questions that the authors pose are the questions “ubi vadis?”, “quomodo vadis?” and “quo vadis?”, that is, the questions of the origins, method (image) and direction (trends) of institutional transformations of higher education. Here the authors pay special attention to the influence of the processes of globalization and the development of the space of communications and “high technologies”, deforming the social autonomy of the education system and the phenomenology of the compatibility of the Student and the Teacher. The social prerequisites of these processes are studied separately, in particular the growing role of education and, along with it, the growing hopes and expectations that have led to the transformation of the system of relations within the education system itself and to a change in the distribution of powers and decision-making opportunities between the subjects of the educational process. The focus is also on the diversification and marginalization of discursive equipment and facilities using the example of the rhetoric of inclusiveness and diversity and also the rhetoric of “sustainable development”. The processes of the educational institution themselves are studied as triggered by the invasion of globalist marketization using the example of the (re)constitution of new research areas, the increasing importance of national-cultural factors and local specificity, “customization”, which give rise to complications and deinstitutionalization of international mutual recognition systems. In such contexts, the authors argue, that universities are looking for new grounds for recognizing themselves and their activities, which is aggravated by the emergent phenomena of the pandemic situation. The authors conclude that traditional forms of higher education are losing their relevance and alter-institutionalization of education is taking place with the emergence of parallel “corridors” and alter-industries. This is aggravated by such factors as the internationalization of curricula, digitalization of education, institutions of continuous education, massification, reconfiguration of new educational inequalities, destruction of selection systems due to a decrease in social exclusivity, as well as diversification-institutionalization due to the diversification of educational programs.

Keywords: *education, institution, institutionalization, modernity, postmodernity, transformation, diversification.*

(Post)modernity, with its transgressions, generates and transforms social institutions that seemed immutable and indestructible. The intuition of eternity, naturalness and unconditionality, generated by the scale and power of modernity in all its diversity, is undergoing the most difficult and diverse tests at the beginning of the 21st century.

This also concerns the system(ities) of education, which historically developed to the extent of the complexity of the systematicity of society itself, which researchers have long accepted as a self-evident fact [Vanderstraeten, 2023]. This is precisely why social philosophers and sociologists recognize education, despite its incomparable power (both in the mathematical and in the socio-physical (according to A. Comte) sense) comparatively with the economy or politics, as one of the key subsystems of society.

And it is certainly true that education is generally recognized as one of the leading social institutions and even mega-institutions, integrating and aggregating many other institutions (understood as normatively organized, practically ordered and systematically structured

© Golikov S. O., Golikov A. S., 2024.

This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0.

connections of behavioral expectations) – such as, for example, teaching or apprenticeship, lecture or seminar. The institutional status of education is not questioned by social philosophers and sociologists either retrospectively (that is, referring to the processes of educational development), or currently, or prospectively.

Meanwhile, social reality itself challenges this banal obviousness. Ukrainian universities are faced with a variety of processes that have not yet received their full-fledged philosophical, socio-philosophical, sociological expertise. It is these processes that allow us to raise the question of the institutionalization of education in the context of re-, de-, counter-, anti-, sub-, diversion- and many others. For example, the paradoxically formally enshrined (and not yet institutionally enshrined, by the way) requirement to take into account informal education in the preparation of educational programs is a clear indicator of precisely such processes. On the one hand, this is the **re**institutionalization of qualifications and recognitions in the most embryonic state; on the other hand, this is the **de**institutionalization of existing qualification tools and mechanisms; on the third hand, this is the **counter**-institutionalization of the mechanisms of selection and construction of a biographical (and therefore, socially differentiating) trajectory; on the fourth hand, it is **anti**-institutionalization in the sense that the status and recognition of *informal* education is *formally* established despite the existing deep institutional processes, mechanisms and stability; on the fifth hand, it is **sub**-institutionalization, since within the educational institution, albeit launched “from above”, the formation of a subsystem of institutional relations occurs; on the sixth hand, it is **divers**-institutionalization, since within the educational institution, alternative trajectories and methods of achieving a socially recognized and approved (according to T. Parsons and R. Merton) result arise.

That is why it is important to analyze some of the bases for these processes, as well as their prerequisites, as well as their potential results and consequences, and, finally, the specifics of their development. It was precisely the implementation of such a complex socio-philosophical examination that ultimately became **the goal** of this article.

For this purpose, we turn to a systemic analysis of the processes presented above as in a drop of water – the whole ocean. And it cannot be said that such a formulation of the question will be fundamentally new. Thus, two years ago the UN posed this question in a radical way – that is, at the very root of meanings – namely as a question of a “new contract” for education and as a re-production of the “imagination of our future” [Reimagining Our Futures, 2022]. The questions of the globalization of education and the place of education in (new) globalities and glocalities [Bourn, 2022] continue to be relevant. The “digital revolution”, which has long since turned into a revolution of the “subjectivity of things”¹ and the revolution of “artificial intelligence” (repeatedly and not without reason questioned, but still influential in micro-practices, including institutional and educational ones) [Böhmer 2023], offers ever new and increasingly catastrophic² consequences. All this makes the topic we have chosen relevant both ontologically, that is, from the point of view of social demand, and epistemologically, that is, from the point of view of epistemic opacity at the moment.

Re-, de-, counter-, anti-, sub-, divers-, subvers-, alter-: ubi vadis?

The genesis of this complex of processes is polyaspectual and multidimensional. The question of “where from” is not fully disclosed, which is not surprising, given their multifactorial and multifaceted nature.

Thus, it is difficult to deny the influence of globalization processes, even if they have acquired completely unexpected aspects and turns in recent years (and even, perhaps, decades) [Bourn, 2022]. Globalization has made a colossal contribution to the erosion of the rocky and steep landscape of sociality on a global scale, “smoothing out” folds (in the sense of J. Deleuze) and unevenness, creating space and networks for ever-increasing speed (in the metaphor of

¹ So fashionable in recent decades in sociology – right up to the idea of the “parliament of things” of the recently deceased French philosopher Bruno Latour.

² Precisely in the semantic meaning of this ancient Greek word, meaning “complete revolution”.

P. Virilio). The main instrument in the hands of this gigantic “roller” was the market, which, even in the conditions of the Ukrainian education system, has made a significant contribution to the deinstitutionalization of many pledges and prerequisites for the social autonomy of the education system (as described by P. Bourdieu) and to the implementation of its heteronomization. In fact, the above paradigmatic example is precisely part of the marketization of education and the commodification of educational activity, its product and generation.

But no less important are the processes of development of the communications space and “high technologies” [Böhmer, 2023; Cai Yiyu, 2023]. They also served as a kind of “can opener” with which the environment (using N. Luhmann's terminology) “exposed” the conservatism and rigidity of the education system. They participated in the production of a unified – real or potential – space of the education market. They brought play into the sacred rite of education, “mixed” reality, “shifting” the temple of science towards the casino and the amusement park. Finally, it was they who destroyed the phenomenon of the jointness of the Student and the Teacher, both by creating opportunities for separating physical and communicative spaces, and, conversely, by uniting different segments of physical and communicative spaces, previously radically separated and demarcated.

However, not only technical but also social prerequisites are significant. Thus, the growing role of education in the last two or three centuries has naturally given rise to growing hopes and expectations from education on the part of society – to the point of placing responsibility on education (or at least co-opting education into the relevant “commissions”) for issues of ethics, social justice, equalization of inequality, and so on [Sanjakdar, 2022]. However, education in the form in which it was constituted and institutionalized in the 19th and 20th centuries (and above all in the countries of the conventional Western model of modernity) was certainly not capable of coping with this mission. On the contrary: as fundamental research, especially by continental philosophers and sociologists, shows (see, for example, researches by J.-C. Passeron and P. Bourdieu), education, including dialectically continuing its “power” of hermeticity and autonomy, thereby reproduced social inequalities, camouflaged injustices, naturalized and reified the social system. This is evidenced by a whole series of modern studies (see, for example, [Hird, 2023; Popkova, 2023]). And this, by the way, also gave rise to dissident movements in it, such as “feminist pedagogies,” “pedagogies of the oppressed”, and so on. However, it is obvious that such conceptual proposals, while interesting heuristically, are not at all a panacea due to their particularity.

An equally important social and socio-cultural prerequisite is the transformation of the system of relations within the education system itself. Thus, the shift towards “partnership”, “equal”, “subject-subject”, “student-centered” relations led to the need to develop a “change strategy” [Bringle, 2022]. And this, in turn, led to a change in the distribution of powers and decision-making opportunities between the subjects of the educational process, which mechanically entailed diversification-institutionalization, in which the conventional “old” institutional forms coexisted and continued to be reproduced alongside the little-known and little-recognized “new” and even “not-yet-institutionalized” ones.

Finally, another important prerequisite is the diversification and marginalization of the *discursive* equipment and furnishing of the institutional educational structure. Thus, interventions in the educational discourse from, for example, the rhetoric of inclusiveness and diversity [Weuffen, 2023] or the well-known rhetoric of “sustainable development” [Dibbern, 2023] for Ukrainian education are in this sense truly indicative and illustrative. It is also indicative that such rhetorics often turn out to be, as in the case of the officialization (but not full *sub*institutionalization) of informal education in the structures of formal education, dual in their status: “acceptable” and “recognized” formal institutions – and at the same time *under*institutionalized social structures and systems. Such a paradox of “institutionalization *from above*” is quite typical in the post-Soviet space, which gives rise to the possibility of interpreting these processes as *divers*-institutionalization.

Re-, de-, counter-, anti-, sub-, divers-, subvers-, alter-: quomodo vadis?

It is within the limits and frameworks created by the above-described factors that the processes of the institution of education take place. In particular, **counter-**, **sub-** and **alter-** institutionalization are the processes launched by the invasion of globalist marketization – including through the mechanisms of grant (re)distribution of profitability and economic demand for specialties, material (non)reinforcement of research areas and even ways of thinking about certain topics [McCambly, 2022]. This produces and constitutes fundamentally different and new mechanisms and institutions of academic and extra-academic (but influential for the sphere of science and education) inequality, lays down new criteria for the functioning of educational institutions and even influences decision-making in selection (of personnel, topics, categories of thinking, etc.). It is from this angle, for example, that the reconstitution and reinstitution of new (in quotation marks and without) research areas can be considered using the example of “sustainable development” (see the illustrative example in [Tijsma, 2023]).

A paradoxical – or, more precisely, dialectical – consequence for the institution of education of the processes of globalization is the increase in the significance of national-cultural factors, local specificity and special situationality (see how this is studied using the example of journalism education by [Korkonosenko, 2023]). This, in turn, leads to only the formalization of “credit-modular accounting”, and consequently to the anti-institutionalization of the credit-modular system, which, while outwardly remaining a sum of prescriptions, in fact turns out to be a disintegrated and heterogeneous set of different models of behavior and expectations, only at the level of form preserving homogeneity and coherence.

In particular, such specification and “local customization” give rise to complications and deinstitutionalization of not yet fully institutionalized systems of international mutual recognition of achievements and education systems [Jæger, 2023]. The interweaving of political, social, economic, and cultural interests is especially evident here. In this sense, it is indicative, for example, how medical education, not for qualification-medical or even for specific subject-matter reasons, but purely for political and economic reasons, turns out to be narrowly recognized and limitedly legalized. Here a “half-position” arises in which many education systems freeze – especially peripheral and semi-peripheral ones in globality. Namely, the destruction of protective barriers in the locality of these systems in the absence of recognitions and legalizations received “in return” in the global world.

In such a situation, universities are feverishly searching for new grounds for recognizing themselves and their activities, their legitimate argumentation and apologetics. For example, the actively promoted activities of a university for the benefit of local communities, groups and territories are from this series. There are also more exotic and unexpected variants of such legitimization – see, for example, [Saut, 2023]. Traditional institutional indicators, markers and mechanisms of legitimization, although they remain significant (especially in the autonomous and hermetic field of science and education), however, in the public space, and in the media discourse, and in the political space, they are forced to give in or at least make way for new ones, not yet fully institutionalized, but already providing alternative logics of affirmation and practice. From this point of view, the example of Johns Hopkins University is extremely illustrative. It “made a name” with its vigorous activity at the beginning of the pandemic situation in 2020, right up to the urgent and prompt creation of a dashboard, which turned into one of the objects of “Internet pilgrimages” – and at the same time, the posters of this university, its way of declaring itself to the world, distinguishing itself.

By the way, the pandemic situation has posed a new challenge and question not only to this university. Thus, Western researchers note that it was the pandemic that became the catalyst for the intensification of the use of technologically equipped educational scenarios [Doig, 2022], which in the direct practice of the Ukrainian education system gave rise to institutional and role conflicts between expectations from the student and the teacher, between the “possible” and the “required” in normative structures, between the “acceptable” and the “preferred” in behavior models, and so on. A typical example of this is the conflict between the “socially mainstream”

and “desirable for some” options for “taking a course” (using online; using online asynchronous; using direct contact; and so on), as well as all attempts to “compare” them, correlate these results, “drive” them into a single grading scale.

Re-, de-, counter-, anti-, sub-, divers-, subvers-, alter-: quo vadis?

Thus, educational institutions adapt and change their structures to meet new economic, political and cultural conditions. Some traditional forms of higher education are losing their relevance, for example, old forms of educational institutions that are unable to cope with new challenges. The philosophy and sociology of education are rightly sounding the alarm, saying that “numerical thinking” kills the very essence of education in a completely G. Lukacs-like logic of quantification of education [Chun, 2022]. The globalization of education, manifested in international university rankings, student and teacher exchanges, the creation and promotion of international educational standards, turns into “nicheization” of education, the emergence of professional “educational product promoters”, “education managers” and the transformation of education into “educational services” even in such profound and “service-demanding” areas as, for instance, art [Laot, 2023]. This, in turn, produces an alter-institutionalization of education, in which parallel and in no way combined or intersecting “corridors” arise, within the walls of which typical trajectories of formally comparable bearers of qualifications, titles and statuses develop.

This *alter*-institutionalization is also facilitated by the commercialization of education, which took root under the attractive slogans of private investment and commercial structures in the system of higher education, but in reality, gave rise to an entire alter-industry of paid educational services, as well as the commercialization of research and scientific projects. To this day, not only alarmist sentiments on this matter are still strong in the scientific community, but also openly apologetic positions [Burrell, 2022], expecting breakthroughs and qualitative renewal of education and science from “business ethics”.

A related issue is the internationalization of curricula, which, initially unfolding as an expansion and integration of international educational programs, student exchanges, joint diplomas and projects with foreign universities, has turned into “ritual, myth, doxa and ceremony” [Musiał, 2023] in the current education system, that is, a set of symbolic rites sanctified by a devastated tradition, solemnly and deafeningly suppressing any dissent about themselves and reproducing themselves-for-their-own sake. Here the “managerialization” [Yao, 2023] of education merges and rhymes with ceremonialized internationalization, and the increasing role of quantified and quantifying instruments turns education into the ruins “of a great idea” [Säfström, 2022].

In such a chaotic design and Dasein of education, not only a “panacea”, but also factors of aggravation turn out to be:

- digitalization of education as the development of online education, the creation of platforms for distance learning and the use of technologies to improve the educational process, because this digitalization turns out to be a “replacement” of the human mind with “artificial intelligence” [Arunagiri, 2023], in full accordance with the prophecy of E. Fromm, who predicted a society in which people will turn into “well-fed and well-dressed automatons”, and automatons and machines will be valued higher than people;

- “institutions of continuous education” and “institutionalization of educational practices for any age category” are transformed into “dealers of another dose” – in full accordance with the specifics of the educational market of “trainings”, “marathons” and “online courses”. This, on the one hand, gives rise to specific relationships and expectations regarding the “continuous acquisition of education” (even if extremely empty and meaningless), and on the other hand, – it destroys institutional stability regarding university education that has been developed over centuries;

- the same applies to the massification of education, which, starting as an expansion of the availability of higher education for broad sections of the population, an increase in the number of students and the diversity of educational institutions, has led to the reconfiguration

and reconstitution of new educational inequalities (including “digital inequalities”), an increase in the number of axes along which inequalities are constituted, as well as the simulacrum of mass education, its emasculation and devastation;

- the reduction of social exclusivity led to the fact that together with the liquidation of the status of universities as elite and closed institutions, together with the creation of conditions for mass admission and education by various social groups, the systems of selection and reasonable competition were destroyed. The exclusivity and operational closure of universities, as it turned out, were one of the supporting structures of the specific institutionalization of the higher education system, and their liquidation (or, at least, erosion) did not lead to the expected results but gave rise to new – chaotic and rhizomatic, much less “accessible to correction” and academically “substantiated” – principles of exclusivity;

- the diversification of educational programs has become not only the emergence of new disciplines, areas and fields for training but also the reason for the *divers*-institutionalization of educational activity itself. The institute as a space of production of a comparable order has ceased to be reproduced; the same qualification records and markers have been “enriched” (in fact, have become more complex) with additional markers: the subject of the “record”, the conditions of the “record”, the clarifying “protocols” to this record. For example: it is important not only what the specialization is, but which university provided this specialization, within the framework of which courses, with which teachers, and so on.

The increasing complexity of the landscape will also affect other regions of educational activity. Thus, the retraining and adaptation of specialists, as well as the introduction of retraining programs and courses for people who need to change professions or acquire new skills in a rapidly changing world, will raise the question of the comparability of qualifications, and of social “recognition” and “convertibility”. The growth of “interactive teaching methods” (for example, project work, work in small groups, the use of technology, and an increase in the number of practical classes) will lead to the rewriting and revision of such educational institutions as apprenticeship, teaching, scientific school, and so on. The growth and diversification of competition between universities will lead not only to universities competing for students, teachers, and research grants but also to the “politicization” and even “political economization” of education.

By the way, in the “arbitration” of the political economy of education, institutions not so much of education production as of education quality assessments will become increasingly significant, where various mechanisms for assessing the quality of educational services (certification, assessment, accreditation, ratings, “feedback” from students and employers) will turn into increasingly powerful “fetishes”, “rituals” and “ceremonies” that control the fate of entire scientific schools, dynasties, research problems and topics. And “flexible educational trajectories” with the ability to choose individual courses or modules, build personalized educational trajectories, and so on will become a prerequisite for the crystallization of an entire alternative social group – “educational activity managers”, “educational trajectory designers”, “educational service logisticians”, whatever they may be called in the end.

We have not touched upon many factors related to institutional transformations of education. These include the profiling of education¹ and the growing importance of issues², and the emergence of new models of financing and managing scientific activity, and the growing problem of student debt who received an education on a fee-paying basis. However, even the review we have carried out, which is certainly superficial, is enough to see the contradictory nature, political (in the broad sense of the word) commitment not only to the institutionality of education itself, but also to its reflection, the complexity of its re-, de-, alter-, counter-, anti-,

¹ As the formation of specialized programs and courses aimed at preparing students for specific professions or areas of activity.

² In particular, the introduction and dissemination of courses and programs aimed at developing the ethical and moral aspects of professions, increasing the social responsibility of students.

divers-, subvers-, sub-, etc. institutionalization. This topic is turning from a purely narrow scientific reflection into an object and instrument of the struggle of education in the form in which humanity has known it for centuries, for survival. And even this existential act itself is worth rereading the institutionality of education as a phenomenon and as a discourse.

REFERENCES

- Arunagiri, A., Udayaadhithya, A. (2022). Governing Artificial Intelligence in Post-Pandemic Society. *Global Pandemic and Human Security: Technology and Development Perspective*, Springer Nature Singapore, pp. 413–433. https://doi.org/10.1007/978-981-16-5074-1_22
- Böhmer, A.; Schwab, G.; Isso, I. (editors). (2023). *Digital Teaching and Learning in Higher Education: Culture, Language, Social Issues*. transcript Verlag.
- Bourn, D. (2022) *Education for Social Change: Perspectives on Global Learning*. Bloomsbury Academic.
- Bringle, R.G., Clayton, P.H. (2022). Higher education: service-learning as pedagogy, partnership, institutional organization, and change strategy. *International Encyclopedia of Education: Fourth Edition*. Elsevier. pp. 476–490. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-818630>
- Burrell, G., Hyman, M.R., Michaelson, C., Taylor, S., West, A. (2022). The Ethics and Politics of Academic Knowledge Production: Thoughts on the Future of Business Ethics. *Journal of Business Ethics*, 180(3), pp. 917–940.
- Cai Y. (editor), Mangina E. (editor), Goei S.L.(editor). (2023). *Mixed Reality for Education (Gaming Media and Social Effects)*. Springer.
- Chun, H., Sauder, M. (2022). The logic of quantification: institutionalizing numerical thinking. *Theory and Society*, 51(2), pp. 335–370.
- Dibbern, T.A., Bertuluci, F.B., Cristofolletti, E.C., Serafim, MP, Da Costa Ferreira, L. (2023). The university contribution to sustainable development in Brazil: an analysis of the institutionalization of HIDS-Unicamp. *Desenvolvimento e meio ambiente*, 62, pp. 372–388.
- Doig, S.G.A., Ramírez, J.N.G., Ugaz, O.C., Flores, L.A.G., Larrea, Y.M.B. (2022). Educational Scenarios Using Technology: Challenges and Proposals During the Pandemic. *Journal of Wireless Mobile Networks, Ubiquitous Computing, and Dependable Applications*, 13(4), pp. 182–195.
- Hird D. (editor). (2023). *Critical Pedagogies for Modern Languages Education: Criticality, Decolonization, and Social Justice*. Bloomsbury Academic.
- Jæger, K. (2023). *Elusive Politics: De-internationalizing Higher Education in the Context of International Recognition Conventions*. Higher Education Policy, 36(2), pp. 411–429.
- Korkonosenko, S., Khubetcova, Z. (2023). National-Cultural Determination of the Journalism Studies Evolution. *International Journal of Media and Information Literacy*, 8(1), pp. 106–113.
- Laot, E. (2023). The Educational Services of Archives at the Meeting of Artistic and Cultural Education (EAC). *Gazette des Archives*, 2(270), pp. 103–118.
- McCambly, H., Colyvas, J.A. (2022). Institutionalizing Inequity Anew: Grantmaking and Racialized Postsecondary Organizations. *Review of Higher Education*, 46(1), pp. 67–107.
- Musiał, K. (2023). Internationalization as myth, ceremony and doxa in higher education. The case of the Nordic countries between center and periphery. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 9(1), pp. 20–36.
- Popkova Elena G. (editor), Sergi Bruno S. (editor), Vodenko Konstantin V. (editor). (2023). *Social Mobility, Social Inequality, and the Role of Higher Education*. Brill Academic Pub.
- Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education (Volume 2, Part 2). (2022). United Nations.
- Säfström, C.A. (2022). The Destruction of a Great Idea: Public Education and the Politics of Instrumentalism. *Educational Theory*, 72(3), pp. 349–367.
- Sanjakdar, F., Keddie, A., Fletcher, G., Whitburn, B.. (2022). *Re-searching Margins: Ethics, Social Justice and Education* [1 ed.]. Routledge.
- Saut, A.M., Carvalhal, M.A., Helleno, A.L., Vicente, S.A.S, (2023). Institutionalization of University Extension through Integrative Projects: An Experience between a Food

- Industry and the Production Engineering from Mackenzie Presbyterian University. *International Symposium on Project Approaches in Engineering Education*, 13, pp. 302–310.
- Tijssma, G., Horn, A., Urias, E., Zweckhorst, M.B.M. (2023). Training students in inter- and transdisciplinary sustainability education: nurturing cross-faculty staff commitment and continuous community collaboration. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 24(4), pp. 765–787.
- Vanderstraeten, R. (2023). Education in a Functionally Differentiated World Society. *The Oxford Handbook of Education and Globalization*, Oxford University Press. pp. 351–366. DOI:10.1093/oxfordhb/9780197570685.013.45.
- Weuffen, S., Burke, J., Plunkett, M., Goriss-Hunter, A., Emmett, S. (2023). *Inclusion, Equity, Diversity, and Social Justice in Education: A Critical Exploration of the Sustainable Development Goals*. Springer.
- Yao, W., Wang, Y., Fu, G. (2023). Managerialism, Educational Equity, and Professional Development of Teachers: A Case of Groupalized Schools. *Beyond the Pandemic Pedagogy of Managerialism: Exploring the Limits of Online Teaching and Learning*, Palgrave, London. pp. 161–188.

Golikov Sergey O.

PhD in philosophy, Associate Professor
Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad
Deputy Dean for Academic Affairs of the Faculty of Philosophy
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: s.o.golikov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7901-5832>

Golikov Alexander S.

Doctor of Sociological Sciences
Professor at the Department of Sociology
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sq., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: golikov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

Article arrived: 10.09.2024

Accepted: 20.10.2024

**(?)ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В (ПОСТ)СУЧАСНОМУ СВІТІ:
РЕ-, ДЕ-, КОНТР-, АНТИ-, СУБ-, СУБВЕРС-, ДІВЕРС-, АЛЬТЕР-...**

Голіков Сергій Олексійович

кандидат філософських наук
доцент кафедри теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
заступник декана з навчальної роботи філософського факультету
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: s.o.golikov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7901-5832>

Голіков Олександр Сергійович

доктор соціологічних наук
професор кафедри соціології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна
E-mail: golikov@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6786-0393>

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена проблемі інституційних процесів у сфері вищої освіти у (пост)сучасному світі. Автори порушують питання про спосіб найменування та опису даних процесів у просторі між «ре-», «де-», «контр-», «анти-», «суб-», «диверс-», «альтер-», «субверс-», не вичерпуючи можливі осмислення та інтерпретації виключно знайденими ними категоріями. Три ключові питання, які ставлять автори – це питання «ubi vadis?», «quomodo vadis?» та «quo vadis?», тобто питання витоків, способу (образу) та напрямку (тенденцій) інституційних трансформацій вищої освіти. Тут автори особливу увагу приділяють впливу процесів глобалізації та розвитку простору комунікацій та «високих технологій», які деформують соціальну автономність системи освіти та феноменологію спільності Учня та Вчителя. Окремо вивчаються соціальні передумови цих процесів, зокрема зростання ролі освіти та разом з ним зростання надій і очікувань, що призвело до трансформації системи відносин усередині самої системи освіти та до зміни розподілу повноважень і можливостей вирішення між суб'єктами освітнього процесу. Також у фокусі виявляється диверсифікація та маргіналізація дискурсивного оснащення та обладнання на прикладі риторик інклюзивності та різноманітності, а також риторики «стійкого розвитку». Самі ж процеси інституту освіти досліджуються як ті, що запускаються вторгненням глобалістської маркетингової на прикладі (ре)конституювання нових напрямів дослідження, зростання значимості національно-культурних факторів та локальної специфічності, «кастомізації», що породжують ускладнення та деінституціоналізації систем міжнародного взаємного визнання. У таких контекстах, як стверджують автори, університети шукають нові підстави визнання себе та своєї діяльності, що посилюється емерджентними феноменами пандемічної ситуації. Автори роблять висновок, що традиційні форми вищої освіти втрачають свою актуальність і відбувається альтер-інституціоналізація освіти з виникненням паралельних «коридорів» та альтер-індустрій. Ускладнюють це такі чинники, як інтернаціоналізація навчальних програм, цифровізація освіти, інститути безперервної освіти, масовізація, реконфігурація нових освітніх нерівностей, руйнування систем селекції внаслідок зниження соціальної ексклюзивності, а також диверс-інституціоналізація внаслідок диверсифікації освітніх програм.

Ключові слова: освіта, інститут, інституціоналізація, сучасність, постсучасність, трансформація, диверсифікація.

Стаття надійшла до редакції: 10.09.2024

Схвалено до друку: 20.10.2024

Як цитувати / In cites: Golikov, S., & Golikov, A. (2024). (?)INSTITUTIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN THE (POST)MODERN WORLD: RE-, DE-, COUNTER-, ANTI-, SUB-, SUBVERS-, DIVERS-, ALTER-. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University, Series Philosophy. Philosophical Peripeteias*, (71), 198-206. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2024-71-17>

КЕРІВНИЦТВО ДЛЯ АВТОРІВ

Порядок подання матеріалів для опублікування у «Філософських перипетіях»

1. Текст статті в електронному вигляді (окремим файлом).
2. Відомості про автора (окремим файлом): прізвище, ім'я, по батькові (повністю), місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання, контактна інформація: телефон, адреса електронної пошти.

**Редколегія переконливо просить авторів подавати матеріали
вчитаними, БЕЗ НЕТОЧНОСТЕЙ ТА ПОМИЛОК!**

УНИКАЙТЕ ПЛАГІЮВАННЯ!

Згідно з положеннями про систему запобігання та виявлення академічного плагиату у наукових та навчальних роботах працівників і здобувачів вищої освіти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, перед поданням на розгляд ученої ради факультету (інституту, центру) періодичного наукового видання університету редакційна колегія перевіряє прийняті до опублікування статті на відсутність академічного плагиату, про що складається довідка, яку підписує головний (відповідальний) редактор видання.

Перевірка здійснюється за допомогою відповідних технічних засобів!

Різновиди плагиату

- ✓ копіювання та оприлюднення виконаної іншим автором роботи як своєї;
- ✓ дослівне копіювання фрагментів тексту (від фрази до набору речень) чужої роботи у свою без належного оформлення цитування;
- ✓ внесення незначних правок у скопійований матеріал (переформулювання речень, зміна порядку слів у них тощо) без належного оформлення цитування;
- ✓ надмірне використання парафраз. Парафраз – переказ своїми словами чужих думок, ідей або тексту. Сутність парафрази полягає в заміні слів (знаків), фразеологічних оборотів або пропозицій при використанні будь-якої авторської наукової праці (збереженої на електронних або паперових носіях, зокрема – розміщеної в мережі Інтернет).

Параметри тексту

- шрифт – Times New Roman;
- кегль (розмір шрифту) – 14 pt, 1,5 інтервал;
- поля симетричні (2-2-2-2 см);
- текст без нумерації сторінок;
- *оформлення внутрішньотекстових посилань*: у квадратних дужках та згідно з ДСТУ 8302:2015 у варіанті, наближеному до норм стилю APA (American Psychological Association).
Приклади: [Іваненко, 2018], [Іваненко, 2018, с. 11], [Іваненко, 2018, с. 23–56];
при посиланнях на низку праць: [Іваненко, 2018; Петренко, 2014]; [Іваненко, 2018, с. 18; Петренко, 2014, с. 92]; а також: [Jones, 2018], [Jones, 2018, p. 10], [Jones, 2018, pp. 10–15].
Докладніше – дивись керівництво на <https://periodicals.karazin.ua/philosophy/about/submissions>.
- У внутрішньотекстових посиланнях між літерою «с.» і номером сторінки ставити «нерозривний пробіл» (натискання клавіш Ctrl + Shift + «пробіл»); такий же «нерозривний пробіл» ставиться між прізвищами авторів та ініціалами, між останнім символом у тексті та перпою квадратною дужкою посилання, а також у всіх типових ситуаціях, коли розрив тексту між рядками є неприпустимим.
- *Оформлення приміток*: приміток бажано уникати, але за крайньої потреби можна використовувати посторінкові автоматичні підстрочні примітки (пункт меню у Microsoft Office Word – «виноски») із суцільною нумерацією для всього тексту.

Розташування основних елементів статті

1. **УДК** друкується без відступу, вирівнювання по лівому краю. Великими літерами, нежирним шрифтом.
2. **Ім'я та прізвище автора (авторів)** – вирівнювання по правому краю.
3. **Назва статті** (друкується великими літерами, шрифт – жирний, вирівнювання по центру).
4. **Анотації:** обсягом *не менше 1800 знаків* (біля 300 слів) українською та англійською мовами. Якщо стаття виконана офіційною мовою Європейського Союзу (але не англійською), то окрім зазначених анотацій до неї додається анотація мовою оригіналу обсягом *не менше 500 знаків*. До кожного варіанту анотації слід додавати від 4 до 6 ключових слів. Перша анотація друкується через один рядок після назви статті. Між анотаціями – один порожній рядок. Шрифт – 12, міжрядковий інтервал – 1,0.
5. **Основний текст** починається через один порожній рядок після анотацій. Вирівнювання – за шириною сторінки, абзац 1,25 см. Стаття повинна містити такі структурні елементи: постановка проблеми, актуальність, мета статті, завдання, огляд праць з досліджуваної проблематики, висновки тощо. Слова *мета, актуальність, завдання, ступінь розробки, новизна, висновки* (включені у текст відповідних структурних елементів статті, а не винесені окремо!) виділяються курсивом.
6. **Список використаних джерел** – через один порожній рядок після тексту чи приміток, якщо вони є. Слова «**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**» друкуються великими літерами, без двокрапки, вирівнювання по центру, шрифт – жирний. Список джерел оформлюється за алфавітом (спочатку – джерела кирилицею, потім – латиницею), *без нумерації*, абзац 1,25 см. Бібліографічний опис джерел та посилань у тексті виконується відповідно до вимог МОН України, зокрема – ДСТУ 8302:2015. Обов'язково зазначати місце видання (місто), видавництво, рік видання, загальну кількість сторінок (у періодичних виданнях – сторінки статті).
7. **References** – перелік використаних джерел англійською мовою. Оформлюється відповідно до норм стилю APA (American Psychological Association). Джерела після слова «**REFERENCES**» розташовуються за англійським алфавітом, *без нумерації*, для кожного джерела встановлюється відступ всіх рядків після першого – 1,25 см.
8. **Копірайт:** © Грінченко Б. Д., 2021.
9. **Інформація про автора** – прізвище, ім'я та по батькові, науковий ступінь або освітньо-кваліфікаційний рівень, посада, місце роботи, робоча адреса, адреса електронної пошти, номер ORCID. Ці дані наводяться у двох мовних варіантах: українською та англійською, а також мовою оригіналу в разі, якщо стаття виконана офіційною мовою Європейського Союзу (але не англійською).
10. **Назва статті** англійською мовою (назва статті друкується великими літерами).

Автори статей несуть **повну** та **виключну** відповідальність за точність наведених цитат, власних імен і відповідність посилань оригіналу. Усі статті проходять внутрішнє та зовнішнє рецензування. У випадку відмови в публікації редакція не вступає з авторами у жодні дискусії.

Редколегія залишає за собою право не розглядати матеріали, які не відповідають цим вимогам і загальним правилам оформлення наукових публікацій.

Матеріали можна надсилати на електронну адресу **holubenko@karazin.ua** або через вебсайт видання: <https://periodicals.karazin.ua/philosophy/index>.

Наукове видання

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Філософія. Філософські перипетії»

Випуск 71, 2024

Збірник наукових праць

Українською та англійською мовами

Автор оригінал-макету
О. В. Голубенко

Технічний редактор
О. В. Голубенко

Для оформлення обкладинки використано фрагмент картини
Рене Магрітта «Медитація» (1936), приватна колекція, Нью-Йорк
(«La méditation» (1936), Private collection, New York)

Підписано до друку 23.12.24. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 18,4. Обл.-вид. арк. 23.

Наклад 100 пр. Зам. № 49/24.

Видавець і виготовлювач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.02.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
тел. 705-22-32